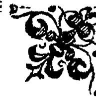
1930.

THE

HOWKHAMBA SANSKRIT SERIES,

A

OLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 391

सर्वतन्त्रस्वतन्त्र–'गुरु'पदाभिधेय–

प्रभाकरमिश्रविरचिता

बृहती ॥

(शाबरभाष्यव्याख्या)

महामहोपाध्यायमिश्रशालिकनाथविरचितया

ऋजुविमलया

विभूषिता

श्रीकाशीहिन्दूविश्वविद्यालयमीमांसाप्रधानाध्यापकेन

"वेदविशारदेन" "मीमांसाकेसरिणा"

पं० श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिणा यथामति संशोधिता ॥

BRHATI

(A COMMENTARY ON SABARABHASHYA

By

SARVATANTRASVATANTRA, (CALLED "GURU")

PRABHAKARA MISRA

WITH THE COMMENTARY

THE RJUVIMALA

OF

MAHAMAHOPADHYAYA SALIKANATHA MISRA

Edited by

Pandit A. Chinnaswami Sastri

FASCICULUS I–१.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE,

Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1929

॥ श्रीः ॥

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥
स्तबकः—३६१

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.

Agents:

1 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.

2 Arthur Probsthain,
Oriental & Foreign Bookseller,
LONDON.

3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

॥ ॐ श्रीवह्निराड्भारिताभ्यां नमः॥

प्रभाकरमिश्रविरचिता ।

बृहती ॥

(शाबरभाष्यव्याख्या)

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्रथमं धर्मजिज्ञासाधिकरणम् ॥

अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

'लोके' इत्यादिभाष्यस्था 'थात' (१)इत्येतत्पदद्वयस्यालौकिका-

महामहोपाध्यायमिश्रशालिकनाथविरचिता

ऋजुविमला ॥

(बृहतीव्याख्या)

सृष्टाऽज्ञाननिशाध्वंसिनिबन्धमयवासरम् ।
उद्भासितजगज्जाड्यं नमस्यामः प्रभाकरम् ॥ १ ॥
प्रभाकमयीं दृष्टिं दक्षिणां दधतं सदा ।
वामदर्शनतापन्नचन्द्रं वन्देऽपराजितम् ॥ २ ॥
प्रभाकरगुरोर्भावे मितगम्भीरभाषिणा ।
अञ्जसा व्यञ्जयिष्यन्ती पञ्चिका क्रियते मया ॥ ३ ॥
अपन्यासनिरासाभ्यां व्यासेनैव विदूषिता ।
व्याख्या प्राचां निबन्धॄणामिति नाहमदूदुषम् ॥ ४ ॥

---

१. इत्येतस्मिन् पदद्वये. इति ख. पुस्तके ।

र्थाशङ्का निवृत्तिः प्रयोजनम्। कुत एतत्? स्वाध्यायाध्ययनविधेरविवक्षितार्थत्वनिराकरणात्। कथं पुनरविवक्षाशङ्का? स्वाध्यायाध्ययनविधेरधिकाराश्रवणात्, आचार्यकरणविधिप्रयोज्यत्वाच्च। कथं पुनरन्यस्य विधे(१)रन्येन प्रयुक्तिः? प्रयाजादिविधिवदिति चेत्, न; तत्र (२)ह्यधिकाराभेदाद्युक्तम्। अत्राप्यधिकारांशो न भिद्यत

अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

'लोक'इत्यादिभाष्यं 'यत्नगौरवं'प्रसज्येतेत्येवमन्तमथशब्ददूषणार्थमौचित्यानुभाषणपरमिति वार्तिककारेण व्याख्यातम्। तत्तु मन्दप्रयोजनं इति मत्वा टीकाकारः प्रयोजनं दर्शयति–लोक इत्यादि भाष्यस्थेत्यादिना। सर्वसूत्रस्थसर्वपदविषयश्चेदमुच्यते। तेन बहुवचनाविरोधः। प्रवृत्तत्वात् प्रतिपन्नत्वाच्चाथातःशब्दयोरेवालौकिकार्थाशङ्कानिवृत्तिः प्रयोजनम्। सति सम्भव इति। लौकिकार्थसम्भव इत्यर्थः। कुत एतदिति। लौकिकार्थसम्भवे कथमलौकिकार्थाशङ्का? असम्भवश्चेत् कथमिह प्रयोजनं सिध्यति? उत्तरम्—स्वाध्यायाध्ययनेति। न्यायाभासादसम्भवः। तन्निराकरणेन तु सम्भव एव प्रतिपाद्यते। कथं पुनरविवक्षाशङ्केति। दृष्टपुरुषोपयोगिकर्मावबोधहान्या स्वर्गोऽर्थवादस्थं वा फलं न युक्तमिति भावः। इदानीं पूर्वपक्षं कर्तुं संशयबीजमुपन्यस्यति–स्वाध्यायाध्ययनविधेरधिकाराश्रवणादिति। नाध्यापनाधिकारो ऽध्ययनेऽपि श्रूयते, अनङ्गत्वादिति। आचार्यकरणविधिप्रयोज्यत्वाच्चेति। तं प्रयुज्यता प्रथमोपनिपातिनी तत्सिद्धिरेवाध्ययनविधेः प्रयेजनं, न तु पश्चाद्भाविकर्मावबोध इत्याशयः। कथं पुनरन्यस्य विधेरिति। यदि तावदङ्गता नास्ति, कथं विध्यन्तरस्य विध्यन्तरेण प्रयुक्तिः? प्रयाजादिविधिवदिति चेदिति। इत्यर्थः—यस्मात्तत्राधिकारान्तराभेदात् प्रयुक्तिर्युक्ता साक्षाच्छ्रुततत्पुरुषसम्बन्धनिर्वाहितसाध्यभावाधिकारविधिसन्निधौ निरधिकारेषु प्रयाजादिषु प्रथमं न विधयः साध्यतया भवन्तीति। किन्तु कर्मस्वरूपाण्येवाधिकारसिध्यर्थानि। तदर्थता तु क्षणिकानां स्वरूपेण न सम्भवतीति पुनर्विधयः साध्यतया विक्रियन्ते तेनाङ्गभूता ह्येते विधय इति युक्ता भेदेऽपि प्रयुक्तिः। अत्रापीति आचार्यविध्यध्ययनविध्योः अधिकारांशो न भिद्यत

---

१. अन्येनाक्षेप इति ख. पुस्तके। २. स्वाधिकाराभेदात् इति ख. पुस्तके।

इति चेत् , न ; अङ्गाङ्गिभावाभावात् । कथं पुनरङ्गता नास्ति,(१) प्रयोज्यत्वं च ? न प्रयुक्तिरङ्गत्वे हेतुः । कस्तर्हि ? विनियोगः ।

ननु—विनियोगः पारार्थ्ये कारणम् । विनियुक्तस्यैव ह्यङ्गत्वं दर्शयति । न चाविहितमङ्गं भवति । फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति च । मैवम् ; पारार्थ्यमेव ह्यङ्गतोच्यते । परस्योत्पत्तौ कार्ये वा यदनुग्रहाय वर्त्तते तत्परार्थमित्युच्यते । तदेव चाङ्गम् ; तस्माद्विनियोगकृतमेवाङ्गत्वं न प्रयुक्तिकृतम् ।

(२)कथं तर्हि पश्वेकत्वादीनामङ्गत्वम्? उक्तं हि (३)पशोरुपादानशेषत्वम् ; प्रयुक्तिकृतं च तत् । तदपि नैव प्रयुक्तिकृतम् । किं तर्हि ? विनियोगकृतमेव ।

ननु—विभक्तिभिः प्रातिपदिकार्थो विनियुज्यते, न पुनरेकत्वादयो विभक्त्यर्थाः । सत्यं न विनियुज्यन्ते । न पुनर्विनियुक्तो-

इति । अङ्गाङ्गिभावाभावादिति । श्रुत्यादयो ह्यङ्गत्वख्यापकाः तदभावेऽनङ्गस्यासंबन्धस्याक्षेपो न युक्तः । एवं तावदङ्गता नास्तीति गृहीत्वैव प्रयुक्तिर्दूषिता । इदानीं प्रयुक्तिमङ्गीकृत्यानङ्गत्वं दूषयति—कथं पुनरङ्गता नास्ति प्रयोज्यत्वं चेति । न प्रयुक्तिरङ्गत्वे हेतुरित्यनन्तरं चोद्यं परिहरति ।

नन्विति पारार्थ्याङ्गत्वयोर्भेदाद्विधिव्यापारमात्रोपादानादङ्गतामिच्छतश्चोद्यम् । मैवमिति ऐक्येऽपि परिहरति । परस्योत्पत्ताविति । यथा द्रव्यदेवतादिकम् । कार्य इति । यथा प्रयाजादयः, स्वामिसंस्काराश्च ।

कथं तर्हि पश्वेकत्वादीनामिति । उपादानमात्रात् तदङ्गताऽस्तीति मन्यते । तदपि नैव प्रयुक्तिकृतमिति । अत्रायमाशयः—विभक्त्या तावत्प्रातिपदिकार्थो विनियुज्यते । विनियुक्तोऽसावुपादातव्यः । न चानवच्छिन्नस्योपादानं संभवति । तेनावच्छेदकाकाङ्क्षायां गृहीततद्विशेषणैकत्वादिकमेव तदवच्छेदकं गृह्यते । तेन यत् पूर्वमपि विनियुक्ते प्रातिपदिकार्थमात्रे संख्यादिकमासीत् तदुपादानेन विनियुक्तपश्वादिस्थं क्रियते । विनियोगस्तु तस्य तात्स्थ्येनैव । यथा पर्णत्वादयः क्रतुविनियुक्तजुह्वादिद्वारेण विनियुक्तस्थतया क्रत्वङ्गानि । विनियुक्तस्थता तु

१. प्रयोज्यत्वं च न. इति नास्ति क. पुस्तके ।

२. कथं पुनरेकत्वादीनामिति क.ख.पुस्तकयोः । ३. पशोस्तु इति ख. पुस्तके ।

पादानेऽपि नावगम्यते। विभक्तिभिर्विनियुक्त(१)स्यैवैकत्वादयो विभक्तिभिरभिधीयन्ते, असम्बन्धस्यानवगमात्। अत एव चैकवाक्यत्वं संख्याविधानस्य विभक्तिविधानस्य च। तस्माद्युक्तमुपादानशेषत्वमेकत्वादेः। स्वाध्यायाध्ययनं तु न विनियुक्तं, नापि विनियुक्तत्वमवगम्यते। अतः प्रयोज्यं न चाङ्गमिति सिद्धम्।

कथं पुनरविनियुक्तमसम्बन्धमेवेदमाक्षिप्यते? नैव विनियोग आक्षेपे हेतुः। किं तर्हि? कार्यम्। विनियुक्तत्वमपि कार्येणैवाक्षिप्यते न त्वङ्गत्वे हेतुः।

यत्पुनरिदमुक्तं–'न चाविहितमङ्गं भवति, फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गं'–इति च। (२)कार्याङ्गत्वप्रतिपत्त्यर्थोऽसौ ग्रन्थः, न पुनरङ्गत्वप्रतिपत्त्यर्थः। अस्ति हि कामस्याधिकारे प्रयोज्यत्वं, नचाङ्गता। त-

---

तत्र जुह्वादीनामव्यभिचरितक्रतुसंबन्धात्तद्धितश्रुत्यैव, इह तूपादानात् इति विशेषः। विनियुक्तस्यैवैकत्वादयो विभक्तिभिरभिधीयन्त इति। यद्धस्तु श्रुत्या विनियुक्तं तस्येत्यर्थः। अत एव चैकवाक्यत्वं संख्याविधानस्य विभक्तिविधानस्य चेति। उपादानव्यापारवशेन यतः कारकस्था एवैकत्वादयो भवन्ति करणादौ का भवन्ति इति।(?)

कथं पुनरविनियुक्तमसम्बन्धमेवेदमिति प्रथमचोद्यं परिहर्तुं स्मार्यते। नैव विनियोग आक्षेपे हेतुः। कस्तर्हि, कार्यमिति। अत्रायं भावः–आचार्यकरणविधावुपनयनं पदश्रुत्या दूरस्थमप्यङ्गतया समर्पितम्। तच्च स्वभावत उपनेयनिष्ठमुपनेयासत्तिद्वारेणोपकारकम्। तत्रासाद्यमानो माणवको यद्यकिंञ्चित्करः, तदा तदासादनमनुपयोगि। आसादनानुपयोगे चोपनयनमप्यनुपयोगि। ततश्चासाद्यमानस्य कर्मापेक्षायामुपनयनकर्मप्रक्रमादुपनीतकर्तृकमध्ययनं श्रूयमाणं तत्कर्मतया विज्ञायते। तेनोपनयनं स्वाङ्गभूतमाक्षिपन्नाचार्यकरणविधिरध्ययनमाक्षिपति। तदाक्षिप्ताध्ययनानुष्ठानसिद्धश्चाध्ययनविधिः स्वसिद्ध्यर्थं नाधिकारान्तरमपेक्षते।

यत् पुनरिदमुक्तं न चाविहितमङ्गं भवतीति। यदङ्गं श्रुत्यादिभिर्नियोगासंवलितैः तस्यैव यत्कार्यं प्रत्यङ्गत्वं तत् नियोगव्यापारनिबन्धनमिति दर्शयति। न पुनरङ्गत्वमेव विनियोगानपेक्षं नियोगमाक्षिपति। विधेश्च

---

१. एवकारो नास्ति ख. पुस्तके। २. कार्यत्वप्रति इति ख. पुस्तके।

स्मादन्यत् प्रयोज्यत्वं अन्या चाङ्गता । (१)तथा चोभयं पदानामस्ति प्रयोज्यत्वं, न शेषता। मन्त्रस्य हि विनियोगे न शेषतोच्यते । (२) नाक्षिप्तपदानाम्, अमन्त्रत्वात् । तस्मात् प्रयोज्यत्वादनङ्गत्वाच्च स्वाध्यायाध्ययनस्य भवति संशयः—किं प्रयोज्यत्वादेककार्यत्वम् , (३)उतानङ्गत्वाद्भिन्नकार्यत्वम् ? इति ।

अत्र पूर्वपक्षवादी प्रयोज्यत्वादेककार्यतां मन्वानोऽविवक्षां मेने । तन्निराकृतय इदं 'अथातः' इति पदद्वयमङ्गीकृतवान् सूत्रकारः। न चानेन पदद्वयेनायमर्थो(४)निराकृत इति पाठादेवावगम्यते । पूर्वमनुपन्यस्तत्वादस्यार्थस्य । अतो (५)भवत्यलौकिकार्थाशङ्का कस्यचित् । अतः (६)स्थितपूर्वपक्षनिरसनसमर्थं पदद्वयं मन्वानो भाष्यकार आह—(७)'लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि

व्यापारो ग्राहकलक्षणान्विताभिधानसिद्धः। न चाध्ययनेन सहाचार्यकरणाविधेरन्विताभिधानम् , पदश्रुत्याध्ययनविधिनैवान्विताभिधानसिद्धेः । अस्ति हि कामस्येति । काम्यस्येत्यर्थः । तस्मादुभयं सिद्धं प्रयोज्यत्वमनङ्गत्वं चेति । तदाह–प्रयोज्यत्वादनङ्गत्वाच्चेति । किं प्रयोज्यत्वादेककार्यत्वमिति । प्रथमोपनिपातादाचार्यकरणविधेरेव प्रयोजनमित्यर्थः । उतानङ्गत्वाद्भिन्नकार्यतेति । पश्चाद्भाव्यपि तत्कर्तृसमवेतं प्रयोजनमित्युक्तं युक्तम् । अध्यापनाङ्गविहित–पुरुषान्तरगतं प्रयोजनं न शक्यते वक्तुं, विनियुक्तविनियोगविरोधादित्यर्थः ।

न चानेनेति । यदि पूर्वपक्षमुक्त्वा पदद्वयं पठितं स्यात् , तस्यालौकिकार्थाशङ्का न स्यात् । पूर्वपक्षनिराकरणार्थमेव लौकिकार्थमिदमिति ज्ञायते, अन्यथा पूर्वपक्षेण सम्बन्धात् । अनुपन्यस्ते तु पूर्वपक्षे अलौकिकार्थशङ्काप्यस्तीत्यतः स्थितपूर्वपक्षनिराकरणायेदमुक्तमिति न्यायबलान्मन्यमानो भाष्यकार आहेति ।

१. तथा ह्युभयं इति ख. पुस्तके । २. नह्याक्षिप्तपदानां इति ख. पुस्तके ।
३. उतानङ्गत्वात् भिन्नकार्यतेति ऋजुविमलापाठः । ४. निराक्रियते इति ख. पुस्तके ।
५. भवति लौकिकार्थाशङ्का इति ख. पुस्तके । ६. अन्तर्गतपूर्वपक्ष इति ख. पुस्तके ।
७. शा.भा.पृ.१.प,१. इयं च पृष्ठसंख्या चौखम्बासंस्कृतपुस्तकावलीमुद्रितशाबरभाष्यपुस्तकानुसारेण वेदितव्या । तत्र प्राथमिकी पृष्ठसंख्या ; द्वितीया च पंक्तिसंख्येति ध्येयम्।

तानि सति सम्भवे तदर्थान्येव सूत्रेष्वित्यवगन्तव्यं नाध्याहारादिभिरेषां (१)कल्पनीयोऽर्थः परिभाषितव्यो वा" इति ।

किञ्च न केवलमस्यालौकिकार्थाशङ्कानिरासोऽवगम्यते । परिभाषादियत्नगौरवकरणात् । (२)"तत्र लोकेऽयमथशब्दो वृत्तादनन्तरस्य प्रक्रियार्थो दृष्टः । न चेह किञ्चिद्वृत्तमुपलभ्यते" इत्यलौकिकार्थाशङ्कां प्रकटयति । (३)"भवितव्यं तु तेन" इति न्यायानपेतत्वमाशङ्कायाः कथयति । श्रुतसिद्ध्यर्थं हि प्रकरणाद्यन्वेष्यम् । श्रुतस्य ह्ययथार्थत्वे न श्रुतत्वमेव कारणम् । तच्च प्रकरणादिकं सर्वमत्रास्तीति । (४)"तत्तु वेदाध्ययनम्", इत्युक्तम् । "तस्मिन् हि सति साऽवकल्पते" इति ।

इदानीमविवक्षितार्थस्वाध्यायाध्ययनस्याद्याह(?) इति तावद्भवान् सकलस्तन्त्रार्थपर्यालोचनया वेदाध्ययनस्य वृत्तत्वं मन्यते । तदयुक्तम् । स्वाध्यायाध्ययनविधेराचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वादविवक्षितस्वार्थतैवावगम्यते । अथादृष्टार्थमेवेदं सूत्रं—वेदमधीत्यानन्तरं

किञ्च न केवलमस्येति एवं वेदवाक्यान्येवेति भाष्यं व्याचष्टे । अस्यार्थः—एवं लौकिकार्थग्रहणे वेदवाक्यान्येव केवलानि व्याख्यायन्ते । इतरथा अलौकिकार्थत्वे वेदवाक्यानि व्याख्येयानि पारिभाषिकालौकिकार्थानि च सूत्रपदानि व्याख्येयानि । तद्यत्नगौरवं प्रसज्येत । न च प्रसक्तम् । अतो मत्वाऽऽह—लौकिकार्थान्येव पदानीति । अलौकिकार्थाशङ्कां प्रकटयतीति । तत्र लोक इत्यादि भाष्ये अनुपदर्शितोऽयं पूर्वपक्ष आसीत् । तस्य स्फुटीकरणार्थमिदमिति दर्शयति—श्रुतसिद्ध्यर्थं हि प्रकरणाद्यन्वेष्यम् । कस्मात् ? श्रुतस्य ह्ययथार्थत्वे न श्रुतत्वमेव कारणमिति । यत्र हि विषये श्रुतस्य शब्दस्यायथार्थत्वं तत्र न श्रुतत्वमेव कारणमर्थावगतौ, किं तर्हि ? प्रकरणादिकमपि । तच्च प्रकरणादिकं सर्वमत्रास्तीति ।

इदानीमविवक्षितेति तावद्विवक्षितार्थत्वे न्याय उक्तः । यदि परं शास्त्रे

---

१. परिकल्पनीयः. इति मुद्रितभाष्यपुस्तकेषु पाठः । २. शा.भा.पृ.१.पं.५.

३. शा.भा.पृ.१.पं.६. ४. शा.भा.पृ.१.पं.८ ।

धर्मजिज्ञासेति, एवं तह्यर्थद्वयविधानं प्राप्नोति—वेदमधीत्य, अनन्तरं चेति ।

यदि च वेदमधीत्येत्युच्यते अन्यस्यापि कर्मणोऽनन्तरं धर्मजिज्ञासाऽवकल्पते । अथानन्तर्यं विधीयते, प्रागपि वेदाध्ययनात् प्राप्नोति । न चादृष्टार्थस्य वाक्यस्यार्थद्वयविधानं द्विधा सम्भवति । उच्यते-नैवेदमदृष्टार्थं सूत्रं वेदार्थविचारायैवेदमारभ्यते । कुतः? (१)"**तादृशीं तु धर्मजिज्ञासामधिकृत्याथशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यः, या वेदाध्ययनमन्तरेण न सम्भवति।** (२)**वेदवाक्यार्थे विचार इह वर्तिष्यते**" नन्वविक्षितस्वार्थं वेदाध्ययन(३)मित्युक्तवान् । विवक्षिते वा किं वेदाध्ययनपूर्वकेणानन्तर्यविधानेन, स्वतः प्राप्तेः। (४)"**अपि चैवं सति नैव वयमिह वेदाध्ययनात्पूर्वं धर्मजिज्ञासायाः प्रतिषेधं शिष्मः परस्ताच्चानन्तर्यम् । नह्येतदेकं वाक्यं पुरस्ताद्वेदाध्ययनाद्धर्मजिज्ञासां** (५)**प्रतिषेधति परस्ताच्चानन्तर्य**(६)**मुपदिशति, भिद्येत हि तदा वाक्यम् । वेदानधीत्येत्येकस्यां विपरीत**-

---

परिभाषादिविरहात् वेदार्थविचाराच्च लौकिकार्थाश्रयणेन वेदाध्ययनानन्तरं तद्धेतुका धर्मजिज्ञासा कर्त्तव्येत्यदृष्टार्थमुपदेष्टव्यम् । तत्र वाक्यभेद इति ।

नैवेदमदृष्टार्थमिति । यदि ह्यदृष्टार्थमुच्यते ततो ज्ञानेच्छामात्रपर्यवसानाद्वेदवाक्यानामनेकविधो विचारो न स्यात् । भाष्ये च तादृशीशब्देन विचारपर्यन्ततोच्यते, नन्वविवक्षेति । न्यायानाभिधानादनुशयोऽस्त्येव । विवक्षित इति सूत्रानर्थक्यशङ्का । वेदाध्ययनवदानन्तर्यमपि प्राप्तत्वादनुपदेश्यमिति । अपि चैवं सतीति । वेदाध्ययनं विवक्षितार्थम् । एवं सति वेदाध्ययनपूर्वकमानन्तर्यमपि न विधेयम् । पूर्वं अर्थद्वयविधानम-

---

१. शा.भा.पृ.१.पं.१०–१२ ।

२. वेदवाक्यानामनेकविधो विचारः, इति मुद्रितपुस्तकपाठः ।

३. इत्युक्तं इति ख.पु. ।

४. शा.भा.पृ.१.पं.१२-१९ ।

५. प्रतिषेधिष्यति इति मुद्रितपुस्तकपाठः ।

६. प्रकरिष्यति. ,, ,,

(१)मेकस्याम्। अर्थैकत्वाच्चैकवाक्यतां वक्ष्यति" अत एवादृष्टार्थाशङ्का नैव सूत्रे कर्तव्या।

किमर्थं तर्हि सूत्रम्? स्वाध्यायाध्ययनविधेराचार्यकरणाद्गुरुकुलनिवृत्तिरेवानन्तरं भाति। अनङ्गत्वात्तु स्वार्थपरतैव न्याय्या, नाविवक्षितार्थतेति सूत्रस्य प्रयोजनम्। तदिदमाह-(२)"किं चाधीते वेदे द्वयमापतति-गुरुकुलाच्च समावर्तितव्यं वेदवाक्यानि विचारयितव्यानि। तन्मा समावर्तिष्ट कथं नु वेदवाक्यानि विचारयेदित्येवमर्थ उपदेशः"। यद्येवं न तर्हि वेदाध्ययनं पूर्वम्, अनन्तरं धर्मजिज्ञासाया अविवक्षितस्वार्थतां वेदाध्ययनस्य स्मृतिकारो मन्यते—वेदमधीत्य स्नायादिति। न चेदमन्याय्यं स्मृतिवचनं, स्वाध्यायाध्ययनविधेर्विनियुक्तविषयत्वात्। तत्पूर्वकत्वाच्च स्वार्थावगतेः। तस्मादविवक्षितार्थतैव न्याय्या वेदादवगम्यते। (३)"न चाम्नायोऽतिक्रमितव्यः। तदुच्यते-

---

भ्युपगम्यवाद इति अपिचेत्युक्तम्। अत एवादृष्टार्थत्वशङ्काऽपि नास्ति, वाक्यभेदात्।

किमर्थं तर्हि इति। उभयानभिधाने किमर्थं सूत्रमिति। स्वाध्यायाध्ययनविधेरिति। पूर्वपक्षोक्तथाविवक्षानिराकरणार्थमित्यर्थः। यद्येवं न तर्हीति। धर्मजिज्ञासायाः पूर्वं स्यादपि वेदाध्ययनं, आनन्तर्यं तु नास्तीति भाष्यं पूरयत्यनन्तरशब्दं प्रक्षिपन्। वेदमधीत्य स्नायादिति। वेदमित्येतदुक्तं भवति। वेदमधीत्य, स्नायादिति यत् तत् स्मृतिकारा अध्ययनविधिनैवानुवचनान्तार्थोपदेशिनैवं समामनन्ति-वेदाध्ययनानन्तरं गुरुकुलान्निवर्त्तितव्यमिति। न पुनरेवं भाष्यं योजयितव्यं वेदमधीत्य स्नायादित्यनेनैव समामनन्तीति स्मृतिषु समाम्नायव्यपदेशाभावात्। न चेदमन्याय्यं स्मृतिवचनं स्वाध्यायध्ययनविधेर्विनियुक्तविषयत्वात् तत्पूर्वकत्वच्चार्थावगतेरिति। अथ कस्मात् कर्मविधय एवार्थावबोधद्वारेणोपकारकं प्रसिद्धमध्ययनविधिं न प्रयुञ्जत इत्याशङ्क्याह--विनियुक्तविषयत्वादिति। विनियुक्तमुपनयनमाचार्यकरणविधावात्मनेपदश्रुत्या, तद्विषयश्चाध्ययनवि-

---

१. अन्यस्याम् इति मुद्रितपुस्तकेषु। २. शा.भा.पृ.१.पं.१९-२१।

३. शा.भा.पृ.२.३-५। न चाम्नायो नाम इति मुद्रितभाष्य पु०।

अतिक्रमिष्याम इममाम्नायम् । अनतिक्रामन्तो वेदमर्थवन्तं सन्तमनर्थकं कल्पयेम" आचार्यकरणविधेरध्ययनमात्राच्च नार्थावबोधप्रत्यर्थिता सम्भवति ।

ननु च–स्वाध्यायाध्ययनविधेः प्रयोजनद्वयासंभवादविवक्षैव । केन चोक्तं स्वाध्यायाध्ययनविधेः प्रयोजनमेतदिति ? (१) "दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं नाम । उक्तं चाशेषत्वं स्वाध्यायाध्ययनस्य । तस्याधिकाराश्रवणात् । तदिदमाह–(२)"न च तस्याध्ययनमात्रात्तत्रभवन्तो याज्ञिकाः फलं समामनन्ति । यदपि च समामनन्तीव, तत्रापि 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु

धिः उपनीतकर्तृकाध्ययनविषयत्वादुपनयनस्य विषयानुप्रवेशादुपनयनमध्ययनविधिविषय इत्युक्तम् । एवं सत्यङ्गद्वारेणाचार्यकरणविधेः प्रयुक्तिः। उपकारमात्रेण तु कर्मविधीनाम् । यस्य चाङ्गद्वारेण प्रयोजकत्वं तदेव प्रयोजकमित्यामिक्षाधिकरणे (पू. मी. २-२-८) वक्ष्यामः । अध्ययनोत्तरकालभावी चार्थावबोध इति न तन्मुखेन कर्मविधीनां प्रयोजकत्वम् । अत एव द्रव्यार्जननियमवत् दृष्टोऽप्यर्थावबोधोऽधिकारिविशेषणतया न परिगृह्यते । अध्ययनपूर्वकत्वादर्थावबोधस्य प्रागध्ययनात् कामनानुपपत्तेः । उत्तरकालभावितयैव चार्थावबोधोऽपि प्रयोजनान्तरं न स्वीक्रियते । केन चोक्तं स्वाध्यायाध्ययनविधेः प्रयोजनमेतदिति । आचार्यकरणनिष्पत्तिः । किं तर्हि प्रयोजनमिति । दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनमिति । कस्मात् पुनराचार्यकरणनिष्पत्तिरेव प्रथमोपनिपातिनी प्रयोजनं न भवति ?। उच्यते–यत्कर्तृको हि यो विधिः तत्पुरुषयोग्येवास्य प्रयोजनमित्युत्सर्गः । यत्र पुनस्तन्न दृश्यते तत्र पुरुषान्तरगतमपि गृह्यते । दृश्यते चात्र पश्चाद्भाव्यपि कर्मावबोध इति । तदेव प्रयोजनं न पुरुषान्तरगताध्यापनसिद्धिः । उक्तं चाशेषत्वं स्वाध्यायाध्ययनस्य, तस्याधिकाराश्रवणात् । यदि ह्याचार्यकरणविध्यधिकार्येवाध्ययनेऽप्यधिकारी श्रूयते, तदा तदर्थमेवाध्ययनं स्यात् । अध्ययननिष्पत्त्यर्थश्च स्वाध्यायशब्दवाच्योऽक्षरराशिः । ततश्चान्यपरत्वाच्छब्दस्य व्युत्पत्त्यभावादर्थो न विवक्षितः स्यात् । यदिदमाहाधिकाराश्रवणं भाष्यकारः । न च तत्रेति । यदपि च समानन्तीव तत्रापि द्रव्यसंस्कारकर्मस्विति । ननु च किमध्ययनं संस्कारः ?

१. शा.भा.पृ.२.पं.५. । २. शा.भा.पृ.२.पं.५–८. ।

परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्या' (पू.मी. ४-३-१) दित्यर्थवादतां वक्ष्यती"ति ।

ननु—नैवात्र विरोधो विद्यते । किं विरोधनिराकरणार्थेन सूत्रेण ? कथमविरोधः ? (१)"न चाधीतवेदस्य स्नानानन्तर्यमेतद्विधीयते । नह्यानन्तर्यस्य वक्ता कश्चिच्छब्दोऽस्ति । पूर्वकालतायां हि क्त्वा स्मर्यते, नानन्तर्यं । दृष्टार्थता चाध्ययनस्यानन्तर्ये व्याहन्येत" । स्यादेतदेवं यद्यस्याः स्मृतेर्मूलान्तरमस्ति । आचार्यकरणविध्यर्थपरिसमाप्तिरेवास्य मूलम्, वेदानुवचनान्तकत्वादाचार्यकरणविधेः । (२)"किन्तु

उच्यते—अनारभ्यविधानात् विधेरेव साध्यत्वात् प्रधानकर्मेदम् । न च स्वाध्यायस्य क्वचिदपि विनियोगः, येन तन्मुखेन विध्यन्तरसाध्यतैवात्र स्विष्टकृदादिवच्च दृष्टोऽक्षरसंस्कारः । तन्मुखेनार्थावबोधोऽपि पुरुषार्थो न युज्यते । यदि त्वसौ न दृश्यते विधिमात्रमेव साध्यः स्यात् । नाप्यर्थवादादेव कल्प्यं फलम् । विध्यर्थनिष्पत्त्यैव प्रयोजनवत्त्वाद्विधेर्दृष्टार्थावबोधस्यापि वेदार्थस्यानन्योपायत्वान्नियमासम्भवेऽपि नानर्थक्यम् । तदुक्तम्—नियोगार्थनिवृत्तेः किमन्यत् प्रयोजनं सर्वविधीनामिति । पुरुषोपयोग्यर्थावबोधप्रयोजनस्वीकाराच्च पुरुषार्थवदैश्वर्यलक्षणोऽधिकारोऽपि सिद्ध इति ।

ननु नैवात्रेति । यदि हि स्मृतिविरोधः स्यात् ततस्तत्परिहारार्थं सूत्रमारभ्येत । न चैवमिति । दृष्टार्थता चाध्ययनस्यानन्तर्ये व्याहन्येत । अध्ययनानन्तर्ये व्याहन्येत । अध्ययनस्य दृष्टार्थता च क्त्वाप्रत्ययस्यानन्तर्येऽर्थे स्वीक्रियमाणे व्याहन्येत । अतो नानन्तर्यं 'क्त्वा' प्रत्ययस्यार्थः । एतदुक्तं भवति—यद्यपि क्त्वाप्रत्ययेनानन्तर्यविशिष्टा पूर्वकालतोच्यते, तथाप्यध्ययनविधिविरोधात् पूर्वकालतामात्रमेवार्थो गृह्यत इति । स्यादेतदेवमिति । यदि स्मृते'र्वेदमधीत्य स्नाया'दिति वेदाध्ययनोत्तरकालताविशिष्टस्नानमात्रविधायकत्वं स्यात्, ततः स्मृतेरपि मूलान्तरं कल्प्यं स्यात् । यदा त्वध्ययनानन्तरमस्नानादिनियमनिवृत्त्यर्थता भवेत् ततः पूर्वपक्षन्यायमूलत्वान्नादृष्टमूलान्तरानुमानं स्यात् । तत्रादृष्टकल्पनाया असम्भवात् दृष्टे पूर्वपक्षन्याये सति तन्मूलत्वमेव न्याय्यं स्मृतेः । तन्मूलत्वे चास्ति विरोधः ।

---

१. शा.भा.पृ.२.पं.८–१० । २. शा.भा.पृ.२.प.११ । 'किन्तु' इति नास्ति मुद्रित पुस्तके ।

लक्षणया त्वेषोऽर्थः स्यात्" । किमिदमुच्यते–लक्षणया त्वेषोऽर्थः स्यादिति ? इदमुच्यते–(१)"नचेदमदृष्टार्थं विधीयते । किन्तु लक्षणया अस्नानादिनियमस्य पर्यवसानं वेदाध्ययनसमकालमाहुः—वेदमधीत्य स्नायादिति" । अतोऽपन्यायमूलतां कथयितुं सूत्रम् । गुरुकुलान्मा समावर्त्तिष्टेति मूलान्तरत्वं च स्मृतेरदृष्टं कल्पयितव्यम् । अतोऽदृष्टार्थतापरिहारायैवाचार्यकरणविधिरेवास्या मूलम् । तस्माद्वेदाध्ययनमेव पूर्वमभिनिर्वर्त्त्यानन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्य इति स्थितमथशब्दप्रयोगसामर्थ्यात् । एवञ्चेदमदृष्टार्थं, प्राप्तत्वात् गुरुकुलनिवृत्तिरेव निवार्यते । (२)"न ब्रूमोऽन्यस्यापि कर्मणोऽनन्तरं धर्मजिज्ञासा न कर्त्तव्येति । वेदमधीत्य न त्वरितेन स्नातव्यम् । अनन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्य इत्यथशब्दस्यार्थः" ।

(३)"अतश्शब्दो वृत्तस्यापदेशको हेत्वर्थः । (४)ननु–कस्य वृत्तस्य(५) हेतुतामपदिशति ? वेदाध्ययनस्येति ब्रूमः ।

पूर्वपक्षे ह्यनुवचनान्त एवाचार्यकरणविध्यर्थः । तस्मिन्निर्वृत्ते तत्प्रयुक्ताः सर्वेऽप्यस्नानादयो नियमा निवर्त्तेत इति वेदाध्ययनानन्तरमेव गुरुकुलान्निवृत्तिः । अतोऽपन्यायमूलतां स्मृतेः कथयितुं सूत्रमिति स्थितम् । गुरुकुलान्मा समावर्त्तिष्टेत्येवमर्थः । अदृष्टार्थता परिहारायैवेति भाष्यम् । पूर्वं तावददृष्टमूलत्वान्न मूलान्तरकल्पनेत्युक्तम् , अधुना स्नानविधेरदृष्टार्थतापरिहारार्थमपि मूलान्तरं न कल्प्यमिति दर्शयति । तद्व्याचष्टे— मूलान्तरत्वं चेति । एवं चेदिति । यदा स्मृतिबाधनार्थमिदं सूत्रं तदा दृष्टार्थं न भवति । किं तु अपन्यायसूचनार्थम् । नापि दृष्टार्थमिति । नापि सर्ववादिसम्मतन्यायनिबन्धार्थं, विप्रतिपन्नत्वात्स्मृतिकारस्य । न ब्रूमोऽन्यस्यापि कर्मणोऽनन्तरं धर्मजिज्ञासा न कर्त्तव्येत्यदृष्टार्थतां निरस्यति । किंतु वेदमधीत्येत्यनेन सर्ववादिसम्मतार्थतां स्मृतिकारविप्रतिपत्त्या निराकरोति । अतश्शब्दो वृत्तस्यापदेशको हेत्वर्थः इति भाष्यम् । कस्य वृत्तस्य हेतु-

१. शा.भा.पृ.२.पं.११–१३ २. शा.भा.पृ.२.पं.१६–१८
३. शा.भा.पृ.२.पं.१९ ४. ननु इति स्थाने 'तेन' इति ख. पुस्तके ।
५. हेतुतामुपदिशति इति क.पु. ।

कथं पुनर्वेदाध्ययनस्य हेतुता ? अध्ययनानन्तरमर्थावबोधदर्शनात् । अतोऽधीतवेदस्यानन्तरं धर्मजिज्ञासा । तदिदमर्थेत्युक्तम् । अतो(१)ऽर्थावगमार्थं धर्मजिज्ञासाहेतुरध्ययनम् । (२)"यथा क्षेममसुभिक्षोऽयं देशः, अतोऽहमस्मिन्देशे वसामी"ति। पूर्वोक्तस्य वाक्यस्यातःशब्दो हेतुतामुपदिशतीति लौकिकार्थतां दर्शयति— (३)"एवमधीतो वेदो धर्मजिज्ञासायां(४) हेतुर्ज्ञातः । अनन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्य" इत्यथशब्दव्याख्यानमेव प्रयुक्तवान् हेतुत्वावगमाय । (५)"धर्माय हि वेदवाक्यान्यनधीतवेदो विचारयितुं न शक्नुयात्" इत्यनेनाधिकारशून्यां स्वार्थविवक्षां दर्शयति । अत एतस्मात्कारणादनन्तरं धर्मं जिज्ञासितुमिच्छेदित्यर्थः । निगमनवाक्यमेतत् । "धर्मं जिज्ञासितुमिच्छेत्" इति कस्य सूत्रावयवस्य व्याख्यानमेतत् ? धर्मजिज्ञासा-

---

तां दर्शयति ? वेदाध्ययनस्येति । वेदाध्ययनमेव ह्यध्ययनानन्तराया धर्मजिज्ञासाया हेतुरित्यर्थः । अध्ययनानन्तरमर्थावबोधदर्शनादिति । (६)अथ सूत्रार्थवर्णना—अतो वेदाध्ययनाद्धेतोः धर्मजिज्ञासा अध्ययनानन्तरमेव कर्त्तव्या । हेतोः सिद्धत्वाद्विलम्बानुपपत्तेः । कथमध्ययनमानन्तर्यहेतुः ?। यस्माध्ययनानन्तरमर्थावबोधः तस्मादध्ययनं हेतुरिति । तदिदमर्थेत्युक्तम् । हेतुमदानन्तर्यं हेतुत्वावगमायेति हेतुमता विना हेतुत्वावगमासिद्धेर्हेतुमदथशब्दव्याख्यानं युक्तम् । धर्माय हि वेदवाक्यानि विचारयितुमनधीतवेदो न शक्नुयादिति । वेदाध्ययनं विना वेदार्थविचारा (७)शक्तेर्वेदाध्ययनस्य हेतुतामाह भाष्यकारः । एतच्चाभिदधता भाष्यकारेण वेदाध्ययनं विना तदर्थावबोधस्यानवगतत्वात् कामनानुपपत्तेरर्थावबोधकामोऽध्ययनेऽधिक्रियते इति निराकृतम् । तदाह—अनेनाधिकारशून्यामिति । निगमनवाक्यमेतदिति । उपसंहारवाक्यमेतादित्यर्थः । कस्य सूत्रावयवस्य व्याख्यानमेतदिति द्वितीयेच्छाश्रवणात् पृच्छति । धर्मजिज्ञासापदस्येति । अत्रायमभिप्रायः—जिज्ञासां

---

१. अतोऽनन्तरार्थावगमार्थं इति ख.पु.। २. शा.भा.पृ.२.पं.१९—२०,
३. शा.भा.पृ.२.पं.२०—२१ ४. हेतुर्जात इति ख. पु.।
५. शा.भा.पृ.२.पं.२२. ६. अत्रेत्थं सूत्रार्थवर्णना इति ख, पुस्तके ।
७. विचाराद्यशक्तेरिति क. पुस्तके ।

पदस्येति ब्रूमः । ननु—धर्मं जिज्ञासेदिति वक्तव्यम् । प्रकृतिप्रत्यययोर्हि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमित्युत्सर्गः । धर्मजिज्ञासापदे पुनः प्रकृत्यर्थप्राधान्यप्रदर्शनायायं प्रयत्नः ।

(१)"धर्माय (२)हि जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा" कथं पुनः प्रकृत्यर्थो ज्ञानं, प्रत्ययार्थ इच्छा ? यस्मादीदृश एवार्थे सन् स्मर्यते "धातोः कर्मण" (पा.सू.३.१.७.) इति । एवं तर्हि ज्ञानस्य प्राधान्यं न धर्मस्य । न ह्यनन्यार्था क्रिया प्रधानं भवतीति । धर्मकर्मिकैव सा प्रधानम् । अतो धर्मार्था जिज्ञासा ।

प्रति धर्मस्य प्राधान्यम्,(३)तच्च प्रधानं यत्नेन व्याप्तुमिष्यते । अतश्च प्राधान्यं(४) वक्तुं द्वितीयेच्छेति । ननु धर्मं जिज्ञासेदिति वक्तव्यमित्येतमभिप्रायमजानतः प्रश्नः । प्रकृतिप्रत्यययोर्हि इत्यभिप्रायं विवरणम्–यदि हि द्वितीयेच्छा न प्रदर्श्यते ततो धर्मप्राधान्यं न स्यात् । द्वितीयेच्छाप्रदर्शनेन हि धर्मस्य प्राधानं शक्यते दर्शयितुम् । यदि तु न तथा प्रदर्श्यते तदा प्रत्ययार्थत्वादिच्छायाः प्राधान्यं स्यात् प्रकृत्यर्थो विज्ञानं तद्विशेषणं स्यात् । ज्ञानविशेषणश्च धर्मः स्यात्, न तु प्रधानम् । तेन धर्मजिज्ञासापदे प्रकृत्यर्थस्य प्राधान्यप्रदर्शनाय द्वितीयेच्छा प्रदर्शिता । द्वितीयेच्छायां हि दर्शितायां धर्मस्य प्राधान्यं, तत्प्राधान्यं च तादर्थ्ये ज्ञानस्य, तादर्थ्ये च ज्ञानस्येच्छायाः तादर्थ्ये भवतीति द्वितीयेच्छाप्रदर्शनेन धर्मस्य प्राधान्यमुक्त्वा प्रकृत्यर्थप्राधान्यप्रदर्शनं कृतं भवतीति । तेनायमर्थः–धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासेति ।

कथं पुनः प्रकृत्यर्थो ज्ञानं प्रत्ययार्थ इच्छा यस्मादीदृश एवार्थे सन् स्मर्यते "धातोः कर्मण" इति । धात्वर्थस्येच्छाकर्मत्वात् कर्मणश्चेष्यमाणस्य प्रधानत्वात् । एवं तर्हि ज्ञानस्यैव प्राधान्यं न धर्मस्य अधात्वर्थत्वात् । न ह्यनन्यार्था क्रिया प्रधानं भवति क्लेशात्मकत्वात् क्रियायाः । अन्यार्थाया एव प्राधान्यम् । तेन धर्मज्ञानस्य धर्मार्थत्वात् धर्मस्यापीच्छां प्रति प्राधान्यम् । अतो धर्मार्था जिज्ञासा । एवञ्च तादर्थ्यस्य प्रतीयमानत्वाच्चतुर्थीसमास एवायं धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासेति । तदिदं धर्मस्य प्राधा-

---

१. शा.भा.पृ.२.पं.२५ २. हि शब्दो नास्ति मुद्रितभाष्यपुस्तकेषु ।

३. तत् इति ख. पुस्तके । ४. लब्धुमिति ख. पुस्तके ।

तादिदमाह—(१)"सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छा" इति । उक्ता धर्मार्था जिज्ञासा । स पुनः कथं जिज्ञासितव्यः (२)को धर्मः ? कथंलक्षणः ? कान्यस्य साधनानि ? कानि साधनाभासानि ? किंपरश्चेति । एवमविज्ञातो धर्मो नानुष्ठानायालं भवति । अननुष्ठितो धर्मो न धर्मकार्यं करोतीत्युक्तम्-(३)"आसां प्रतिज्ञानां पिण्डस्यैतस्सूत्रम्—अथातो धर्मजिज्ञासेति" । केयं किंपरता नाम ? अधिकाराभिप्रायमेतदुच्यते-"क्व पुरुषपरत्वं ? क्व वा पुरुषो गुणभूत ? इति" च ।

धर्मः प्रसिद्धोऽप्रसिद्धो वेति च कोऽभिप्रायः ? यदि पुनर्वेदा-

न्यमाह—सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेति । तस्य धर्मस्य सा इच्छा, किमर्थम् ? ज्ञातुम् । कथं ज्ञातो धर्मो भवेदिति । स कथं जिज्ञासितव्यः ? । केन प्रकारेण जिज्ञासा क्रियमाणा धर्मार्थं भवतीति । एवं जिज्ञासितव्यः । को धर्मः ? किंरूपो धर्मः । कथंलक्षणः ? सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वलक्षणयोः (४)किंप्रकारप्रमाणकः ? । कान्यस्य साधनानि ? कानि साधनानां करणेतिकर्तव्यतारूपाणि ? किंपरश्च ? किमधिकारपर्यन्तश्चेति । एवमविज्ञातो धर्मो नानुष्ठायालं भवति । एवं विज्ञातोऽनुष्ठातुं शक्यते । तेनेत्थं जिज्ञासा क्रियमाणा धर्मार्था भवति । ननु-मा नामानुष्ठीयताम् । तथाऽपि किमिति तादर्थ्यं न भवतीत्याह—अननुष्ठितो हि धर्मो न धर्मकार्यं करोतीति । किं पुनर्धर्मस्य कार्यम् ? । अधिकारसिद्धिरित्युक्तम् । आसां प्रतिज्ञानां पिण्डस्यैतत्सूत्रमिति । यत उक्तन्यायेन धर्मार्था जिज्ञासा सूत्रेणोक्ता एवं क्रियमाणा जिज्ञासा धर्मार्था भवति । तस्मात् सर्वासां प्रतिज्ञानां पिण्डस्यैतत् सूत्रमिति । केयं किंपरता नामेति । अयमभिप्रायः—धर्मो हि नियोगः । स हि स्वनिष्ठो न कञ्चित्प्रति गुणभूत इति । अधिकाराभिप्रायमेतदुच्यते इत्यस्यार्थः—अधिकारः पुरुषस्यैश्वर्यं कर्मणि । तदभिप्रायमेतदिति । एतदुक्तं भवति-पुरुषाधिकारपर्यन्तो धर्म इति । परशब्दश्च पर्यन्ताभिप्रायेण क्व पुरुषपरत्वं क्व वा पुरुषो गुणभूत इति चाधिकाराभिप्रायम् ।

यदि पुनर्वेदादेवाय(५)मर्थो गम्यते किमत्र जिज्ञास्यत इत्यस्यार्थः—वेदाद्वे-

१. शा. भा. पृ. २. पं. २५. २. शा. भा. पृ. २. पं. २६–२७

३. शा. भा. पृ. २. पं. ३०–३१. ४. किंप्रमाणकः इति क. पुस्तके ।

५. अयमर्थोऽवगम्यते किमत्र जिज्ञासितव्यं इति ख. पुस्तके ।

देवायमर्थो गम्यते किमत्र जिज्ञास्यते ? सत्यम् ; विप्रतिपन्नास्तु महर्षयः केचित्प्रमाणान्तरपूर्वकमर्थं वर्णयन्ति । केचिन्मन्त्रार्थवादानामपि यथाश्रुते एवार्थे प्रामाण्यमिच्छन्ति अकार्येऽप्यर्थे वेदः प्रमाणमिति वदन्तः । अतोऽस्यां विप्रतिपत्तौ सत्यां प्रारभ्यते जिज्ञासा तत्त्वावगमाय । तत्त्वेनापरिज्ञातोऽर्थोऽनुष्ठीयमानो विहन्त्यनुष्ठातारम् , ज्ञात्वाऽनुष्ठितो निःश्रेयसेन संयुनक्तीत्यारभ्यते जिज्ञासा ॥ १ ॥

इति प्रथमं धर्मजिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयं धर्मलक्षणाधिकरणम् ॥ २ ॥

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ॥ २ ॥

सर्वविचाराणां प्रतिज्ञापूर्वकत्वात्तदभिधीयते—(१)"चोद-

दार्थेऽवगम्यमाने वेदोऽपि विवक्षितार्थ एवावगम्यते । अनवगम्यमाने त्वध्ययनविधि(२)सिद्ध्यर्थमेवाध्ययनम् । सर्वथा न जिज्ञासावकाशोऽस्ति । सत्यं विप्रतिपन्नास्त्विति । सत्यं गम्यते । किन्तु गम्यमानेऽप्यर्थे विप्रतिपत्तिरस्ति । तेन तन्निवृत्तये जिज्ञासोचिता । केचित्प्रमाणान्तरपूर्वकमर्थं वर्णयन्ति, वेदस्य पौरुषेयत्वमिच्छन्तः । केचित् मन्त्रार्थवादानामपि यथाश्रुतमेवार्थं वर्णयन्ति—सिद्धरूपेऽकार्येऽप्यर्थे वेदः प्रमाणमिति वदन्तः । कार्यमात्रप्रामाण्यपक्षे हि कार्यानुगुण्याद्गुणवादादिभि(३)र्व्याख्यानम् । इतरथा श्रौत एवार्थः स्यात् । तत्त्वेनापरिज्ञातोऽर्थोऽनुष्ठीयमानोऽपि विहन्त्यनुष्ठातारमधिकारासिद्धिं न प्रापयति । ज्ञात्वा चानुष्ठितो निःश्रेयसेना( )धिकारिणं योजयतीति प्रारभ्यते धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

इति प्रथमं धर्मजिज्ञासाधिकरणम् ॥

अथ द्वितीयं धर्मलक्षणाधिकरणम् ॥ २ ॥

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ॥ २ ॥

१. शा०भा० ३.९ २. सिध्यर्थत्वमेवाध्ययनस्येति ख. पुस्तके । ३. व्याख्यातः । ४. अधिकारेण योजयति" इति ख. पुस्तके ।

नेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहु"रिति । कार्येऽर्थे वेदस्याप्रामाण्यं दर्शयति "तल्लक्षणो धर्म" इति वदन् ।

कार्येऽर्थे इति । न कार्यावगमं विना प्रवृत्तिरुपपद्यते । तेन कार्याभिधायकतयैव वचनस्य प्रवर्त्तकता । कार्याभिधायकेन(१) च कार्यमेव लक्ष्यते, तेन कार्य एव वेदः प्रमाणम् । तल्लक्षणो धर्म इति । अस्यार्थः—चोदनालक्षणसूत्रेण चोदनालक्षणः कार्यरूप एवार्थो न सिद्धरूप इति प्रतिज्ञातम् । तदनेन भाष्येण व्याख्यायते । धर्मशब्दश्च वेदार्थमात्रपरः ।

(२)अत्रापरेऽपरिपक्वविद्यावलपोद्रेकातिरस्कृतविवेकाः परिचोदयन्ति—कथं पुनः कार्यरूपो वेदार्थः? यावता वेदान्तानां सिद्ध एवार्थः "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे"(बृ.३-९-२८) ति प्रतीयते ।

स्यान्मतम्—अपरिपूर्णत्वात्तत्र योग्यविध्यध्याहारः क्रियत इति । (३)तन्न तु । अपरिपूर्तेः कारणाभावात् । अथोच्येत—वृद्धव्यवहार एव शब्दानां स्वार्थे व्युत्पत्तिः । प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकत्वाच्च व्यवहारस्य, कार्यावगमपूर्वकत्वाच्च प्रवृत्तिनिवृत्त्योः(४)कार्यान्वित एवार्थः सर्वशब्दाभिधेयः। न चेह कार्यमस्ति । (५)तेन कार्यान्वयं विना अपरिपूर्णत्वात् कार्यमध्याह्रियत इति । तदेतत् स्वसमयपरिकल्पितम् । विनापि व्यवहारेण सिद्धार्थेष्वपि वाक्येषु कार्यान्वयरहितेषु व्युत्पत्तिसंभवात् 'पुत्रस्ते जात' इत्येवमादिषु ।

नन्वर्थविशेषविषयां प्रतीतिमनुमाय शब्दतद्भावभाविनीं शब्दस्य स्वार्थे शक्तिनिरूपणा व्युत्पत्तिरुच्यते । न च व्यवहारं विना परबुद्धिरनुमातुं शक्यते । उच्यते—हर्षादिनिबंधनमुखप्रसादादिभिरपि लिङ्गैः शक्यानुमानेव परेषामपि बुद्धिः । मुखप्रसादादिर्हर्षमनुमापयति । स च हर्षहेतुम् । प्रियार्थप्रतिपत्तिश्च हर्षहेतुः । सा च वाक्यनिबन्धनेति "पुत्रस्ते जात" इत्यनेन हर्षहेतुभूतार्थप्रतिपत्तिः कृतेति ज्ञायते । हर्षहेतुश्च पुरुषस्य पुत्रजन्मैव केवलमस्तीत्यवगच्छन् विशिष्टार्थविषयां शब्दस्य शक्तिमध्यवस्यति । आवापोद्धाराभ्यां च प्रतिपदं (६)व्यवहार इव व्युत्पत्तिरत्राप्युपपद्यत इति निरवद्यम् ।

---

१. 'च' इति क. पुस्तके नास्ति ।

२. अत्रापरोऽपरि......कः परिचोदयति" इति क. पुस्तके. ।

३. तन्न. इति ख. पुस्तके ।

४. कार्यान्वयिन एवार्थास्सर्वशब्दाभिधेयाः. इति ख० पुस्तके ।

५. तेनेह इति ख० पुस्तके ।

६. व्यवहारवत् इति ख० पुस्तके ।

अपि च व्युत्पन्नेतरपदविभक्त्यर्थौ वर्त्तमानापदेशेऽपि 'काष्ठैः पचतीति काष्ठपदार्थे व्युत्पद्यते कार्यान्वयरहित एव । किं च व्यवहारेऽपि व्युत्पत्तौ यद्यप्यन्वितार्थतैव पदानां, तथापि न कार्यान्विताभिधायितया व्युत्पत्तिः । किन्तु अर्थान्तराभिधायितयैव । यो हि विशेषान्विताभिधानमिच्छति इच्छत्यसावर्थान्तरान्विताभिधानम् । तावता च प्रयोगप्रतिपत्त्युपपत्तौ न शक्यते विशेषान्विताभिधानकल्पना । तथा च लोके सिद्धार्थान्येव भूयिष्ठानि वाक्यानि दृश्यन्ते— कुशलं ते ? (१)कुशलं, इत्येवमादीनि । किं च कार्यमपि तदुच्यते यदपेक्षितोपायम् । तेन सिद्धेव कर्मणामपेक्षितोपायता (२)कार्यपरेषु वाक्येषु गम्यते । अतः सिद्ध एव वेदार्थः ।

तदेतद्बालभाषितं बालेष्वेवादरणीयतां लभते । नहि वृद्धव्यवहारमन्तरेण व्युत्पत्तिः सम्भवति । विशिष्टार्थविषया हि प्रतिपत्तिरर्थविशेषाभिधानकल्पनानिमित्तम् । न च हर्षो हर्षहेतुविशेषानुमाने प्रभवति । न च पारिशेष्येण हेतुविशेषनिश्चयः । कालत्रयवर्तिव्यवहितविप्रकृष्टानां हर्षहेतूनां पारिशेष्यावधारणानुपपत्तेः । व्यवहारः पुनर्विशिष्टार्थविषय एव प्रत्यक्षमुपलभ्यमानस्तद्विषयामेव प्रतीतिमनुमापयन् शब्दस्य विशिष्टार्थाभिधानकल्पनायां हेतुर्व्युत्पत्तावादिमार्गभूतः कार्यान्विताभिधायकत्वमेव सर्वशब्दानामापादयति । अत एव (३)'काष्ठैः पचती'ति वर्त्तमानापदेशेऽपि या व्युत्पत्तिः साऽपि कार्यान्वितार्थान्तरसम्बन्धानुगुण्यात्कार्यान्वयिन्येव ।

यच्चेदमर्थान्तरान्वितमात्राभिधाने पदानि व्युत्पद्यन्त इति, तदपि बालिशभाषितम् । सर्वेषु वृद्धव्यवहारवाक्येषु कार्यान्वितार्थप्रतीतेर्नार्थान्तरमात्रान्विता(४)भिधानकल्पना संभवति । यदि कार्यान्वयोऽपि क्वचिद्व्यभिचरति तदाऽर्थान्तरमात्रान्विताभिधानं कल्प्येत । न च तदस्ति ।

ननु च–'निधिमानेष भूभागः, 'प्रतिरोधकवानयमध्वे'ति विनाऽपि कार्यान्वयं प्रवृत्तिनिवृत्तिकरवाक्यमुपलभ्यते । वाक्येन हि निधिम-

१. 'कुशलं मम' इति ख. पुस्तके ।

२. कार्यपरेषु वाक्येषु स्वतस्सिद्ध एव वेदार्थः. इति ख. पु. ।

३. काष्ठैः पचतीति ख. पुस्तके नास्ति ।

४. अभिधानं कल्प्येत इति ख. पुस्तके । ततो 'यदि' इत्यादिः 'अस्ति' इत्यन्तो ग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति ।

कार्यरूप एवेति दर्शयति—चोदना हि भूतमिति। यदि कार्य एव चार्थे वेदस्य प्रामाण्यं कथं तर्हि भूताद्यर्थावगतिर्मन्त्रार्थवादेषु?

त्तायां बोधितायां तदुपादित्सोः प्रवृत्तिः। प्रतिरोधकवत्तायां च तज्जिहासोर्निवृत्तिरिति।

अत्र ब्रूमः—यत्र तावत्प्रवृत्तिनिवृत्ती विद्येते तत्र तत्तत्कारणीभूता कार्यावगतिरस्ति। न हि तां विना ते भवतः। शब्दानन्तर्याच्च शब्देनैव सावगतेति कल्पयति पार्श्वस्थः। न च कार्यार्थः शब्दो न श्रूयत इत्येतावता शब्दस्याकारणत्वम्, अध्याहारादिलभ्यस्यापि वाचकत्वाविरोधात्। योग्यताविशेषेण चाध्याहार्यविशेषावगमासिद्धेः। न च प्रमाणान्तरेणापि कार्यावगमो घटत इति शब्दस्य तत्रौदासीन्यं शक्यं कल्पयितुम्। शब्दश्रवणे प्रवृत्तिदर्शनादानन्तर्येण शब्दस्यैव तत्र कारणत्वावगमात्। प्रमाणान्तरेणापि त्वसावर्थो लभ्यत इति कामं शब्दोऽनुवादः स्यात्, न कारणम्। न चानुवादकत्वं पुरुषवचसां दोषः। तेन साक्षाच्छ्रुत्याऽध्याहारेण वा सर्वव्यवहारवाक्येषु कार्यान्वयाव्यभिचारात्तदन्वितार्थाभिधानं लिङादीनां कार्याभिधानमेवेति सिद्धम्। तेन सर्वपदानि तावत्कार्यान्वितमेवार्थमाहुः।

न च प्रतिपदं विषयाभावः। प्रणाड्यापि तादर्थ्योपपत्तेः। प्रणाडीसमाश्रयणे च परस्परपदार्थान्तरसम्बन्धावगम एव प्रमाणम्। अन्यथा प्रतिपदं विषयभावेऽनुबन्धभेदाद्भिन्नेषु नियोगार्थेषु संभेदानामरुणैकहायनीन्यायवैलक्षण्यात्। परस्परसम्बन्धावगमश्च क्रिययैव स्यात्। एतच्च प्रतिपदाधिकरणे (पू. मी. २-१-१) निपुणतरमुपपादयिष्यामः। लोके तु यः सिद्धार्थमात्रपरत्वेन प्रयोगः स लोकवचसां प्रमाणांतरप्रतीतार्थपरत्वाल्लाक्षणिको द्रष्टव्यः। कार्यान्वयो हि परस्परान्वयाव्यभिचारीति लाक्षणिकोपपत्तिः। न चापेक्षितोपायतैव कार्यता। कृतिसाध्यं कार्यम्। साधनमुपायः। साध्यत्वोपायत्वे च भिन्ने। किन्तु क्लेशात्मकं कर्मापेक्षितोपायतया कार्यं प्रतीयत इति कार्यता साधनतां न व्यभिचरतीति तादर्थ्यभ्रमो मन्दानाम्। तथा च सुखं स्वयमेव कार्यम्।

एवं सर्वपदानां कार्यान्विताभिधायकत्वाद्यदि वेदान्तेषु कार्यं योग्यमध्याहारादिभिर्लभ्यते तदा कार्यार्थतैव वेदान्तानामपि। अथ न, ततोऽनभिधायकत्वमेव, व्युत्पत्तिविरहात्। अतो विधिनिराकरणमपि वेदान्तेषु न क्षतिमावहति। तस्मात्सिद्धं कार्य एव वेदस्य प्रामाण्यम्।

चोदना हि भूतमिति। यदि हि कार्य एवार्थे वेदस्य प्रमाण्यं कथं तर्हि

तेषामपि हि कार्यार्थतां द्वितीये पादे वक्ष्यति । तदुक्तम्—(१)"शक्नोत्यवगमयितु"मिति । न च प्रमाणान्तरावगम्यो ऽयमर्थ इति (२)"नान्यत्किंचनेन्द्रिय"मिति दर्शयति ।

(३)"नन्वतथाभूतमप्यर्थं ब्रूयाचोदने"ति शब्दस्यार्थासंस्पर्शितां वदन् प्रतिज्ञादोषमाह । कथं पुनरर्थासंस्पर्शिता शब्दस्य ? उच्यते—अर्थसंस्पर्शि हीष्यते प्रमाणम् । तस्य बाधकज्ञानोत्पत्तौ सत्यां पुनः प्रतिपक्षविज्ञानं तन्निमित्तमेवोत्पद्यते । शब्दे पुनः स्पष्टेऽपि बाधकज्ञाने पुनः शब्दनिमित्तमेव प्रतिपक्षविज्ञानमुदेति—अङ्गु-

मन्त्रार्थवादेषु भूताद्यर्थावगतिः ? अकार्यभूतत्वात् तेषाम् । तत्राह भाष्यकारश्चोदना हीति । तद्याचष्टे—तेषामपीति । अस्यार्थः—भूतादिकोऽप्यर्थः कार्यान्वयित्वात्तेन रूपेणाकार्य एव । तेन चोदनैव कार्यप्रतिपादिकमेव वाक्यं भूतादिकमप्यवगमयितुं शक्नोतीति कार्यरूप एव वेदार्थ इति न प्रतिज्ञाहानिः । ननु—भूतादिकोऽप्यर्थो मन्त्रार्थवादविषयः प्रमाणान्तरावगम्य इत्यर्थः ।(?)

नन्वतथाभूतमप्यर्थं ब्रूयाचोदनेति शब्दस्यार्थासंस्पर्शितां वदन् प्रतिज्ञादोषमाहेति । न कश्चिचोदनालक्षणो नाम । यदि हि कञ्चिदर्थं चोदना प्रमिमीते तदा चोदनालक्षणो नाम प्रसिद्ध्येत् । चोदना हि शब्दात्मिका शब्दश्चार्थं व्यभिचरति । तथा हि—असत्यप्यर्थे नदीतीरे फलानि सन्तीति ज्ञानमुत्पद्यते ।

नन्वेवं प्रत्यक्षमपि व्यभिचारि स्यात् । तत्रापि विनाप्यर्थेनैन्द्रियकं ज्ञानं दृश्यते शुक्तिकायां रजतमिदमिति । न तत्रैन्द्रियकं ज्ञानं व्यभिचरति । एकं हि तत्र ज्ञानमिदमिति चाक्षुषम् । अपरमपि रजतमिदमिति रजतावलम्बि स्मरणज्ञानम् । तयोर्विवेकाग्रहणनिबन्धनो भ्रमोऽयं, न पुनरैन्द्रियकं विज्ञानं व्यभिचरति । बाधकं च तत्र ज्ञानं विवेकग्राहकम् । यदि च शाब्देऽपि विज्ञाने एवमेवाङ्गीक्रियते तदा ज्ञानोदये विवेकेऽवधारिते पुनर्भ्रमो नोत्पद्येत । उत्पद्यते तु बाधकेऽपि विज्ञानेऽङ्गुल्यग्रादिवाक्येषु ज्ञानम् । तथा प्रत्यक्षादिषु दोषवशादिन्द्रियं न सम्पूर्णं कार्यं करोति । तेन विवेकाग्रहणात् भ्रमः । शाब्दे तु (४)विज्ञाने शब्द

१. शा.भा.पृ.३.पं.१३. २. शा.भा.पृ.३.पं.१३.
३. शा.भा.पृ.३.पं.१५. ४. ज्ञाने इति ख. पुस्तके ।

ल्यग्रे हस्तियूथमस्ति। तथा न शुक्तिकारजतादिष्वन्यार्थस्य संभवः। तस्मादर्थासंस्पर्शित्वाच्चोदनायास्तल्लक्षणो धर्म इति प्रतिज्ञा नोपपद्यते। (१)उच्यते—अर्थं चावबोधयत्यर्थासंस्पार्शि चेति चित्रम्। यदि तावद्बाधकज्ञानावगम्यमर्थासंस्पर्शित्वं नैव तत्प्रमाणजन्यम्। (२)विशेषाग्रहणात् स्मृतिज्ञानं तदिति प्रतिपादयिष्यामः। वेदे पुनर्बाधकज्ञानाभावात् अर्थासंस्पर्शिताशङ्कापि नास्ति।

एव (३)करणम्। न च तदन्तर्गतो दोषोऽस्ति। पुरुषगतास्तु दोषाः (४)सामग्रीबाह्या इति न ते कार्यक्षतिहेतवः। (५)तस्माच्छाब्दं ज्ञानं व्यभिचरति। यच्च व्यभिचरति न तन्निश्चायकम्। (६)निश्चायकं च प्रमाणम्। तेन (७)निश्चायिका चोदना अर्थासंस्पर्शिनीति न तल्लक्षणो नाम कश्चिदप्यस्तीति तात्पर्यार्थः।

बाधकज्ञानोत्पत्तौ सत्यां विवेकेऽवधारिते (८)तमेव व्यभिचरतीति प्रतिपक्षविज्ञानं विवेकग्रहणनिबन्धनम्। भ्रान्तिज्ञानं न तन्निबन्धनं बाधकावस्थाभाविनिर्दोषेन्द्रियादिसामग्रीप्रभवम्, किन्तु दोषखण्डितशक्तिकज्ञानजननकारणचक्रोत्थम्। शब्दे पुनः स्पष्टेऽपि बाधकज्ञाने अवधारितेऽपि विवेके शब्दनिमित्तमेव सम्यग्ज्ञानं सामग्रीभूतादुष्टशब्दजन्यमेव। प्रतिपक्षज्ञानं तत्प्रतिपक्षासद्भूतार्थग्राहीत्यर्थः। एतच्च नन्वतथाभूतमिति भाष्येण (९)व्यभिचारदर्शनोत्थं संशयरूपमर्थासंस्पर्शित्वनिबन्धनमुपन्यस्तवानाचार्यः। उच्यते—अर्थं चावबोधयत्यर्थासंस्पार्शि चेति चित्रमेतत्। नैव कदाचिद्विज्ञानं (१०)व्यभिचरति, येनानिश्चयः स्यात्। बाधकज्ञानमपि नैवार्थव्यभिचारितां दर्शयति। किन्तु ग्रहणस्मरणयोर्विवेकमवधारयति। वेदे पुनरीदृशोऽपि बाधो नास्तीत्यतिदूरोत्सारितमेवानिश्चयलक्षणम-

---

१. तदुच्यते. इति. ख. पु. पा.
२. विशेषग्रहण स्मृति ज्ञाने इति.क.पु.
३. कारणम् इति ख. पु.।
४. सामग्री वा बोध्यः इति क पु.।
५. तस्माच्छाब्दन्द्वये यच्च इति अनन्वितोऽपपाठः क. पुस्तके।
६. निश्चायकं इति नास्ति क. पु.।
७. निश्चयात्मिका इति ख पु.।
८. तमेव व्यभिचरति इति नास्ति ख. पुस्तके।
९. व्यभिचरति शब्दोत्थं संशयरूपं इति क. पुस्तके।
१०. व्यभिचरति वेद्यं, इति ख. पुस्तके।

ननु च सत्यपि बाधकज्ञाने लौकिकेषु वाक्येषु शब्दादेव ज्ञानमुत्पद्यते निमित्तभावात् । अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमिति । तद्द्वा परिहृतैवार्थासंस्पर्शिताशङ्का । नैवम् ; अनभिज्ञो भवान् बाध्यबाधकभावस्य । अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमिति प्रमाणान्तरदर्शनमत्र बाध्यते, न पुनर्हस्तियूथशतमिति । तदिदमाह-(१)"विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते ब्रवीति च वितथं चेति" । अतथार्थासंस्पर्शित्वम् ।

ननु चेत्यादिना प्रागुक्तमनुभाषते । नैवमिति । अत्रायमभिप्रायः—सर्वत्र पौरुषेयेण वचसा न साक्षादर्थ एव प्रतीयते । पुरुषेच्छापरतन्त्रत्वात् । असत्यप्यर्थे पुरुषा वाक्यानि प्रयुञ्जाना दृश्यन्ते । तेनार्थं प्रति नियमाभावान्न तेभ्योऽर्थसिद्धिः । वक्तुरभिप्रायं तु स्वकारणं सूचयेयुः । स चाभिप्रायः प्रमाणपूर्वकश्चेत् ततस्तस्य प्रमाणस्य (२)प्रमाऽविनाभावात्तन्मुखेन वाक्यार्थे निश्चयाऽनुमानमेव । तेनानुमानस्यायं बाधः । तदाह—प्रमाणान्तरदर्शनमत्र बाध्यते (३)न पुनर्बाह्यं वस्तु हस्तियूथशतरूपमिति । एतदुक्तं भवति—अनुमानावसेयं प्रमाणान्तरदर्शनमत्र बाध्यते न पुनर्बाह्यं वस्तु हस्तियूथशतरूपं इति, तत्र वचनस्याव्यापारात् । यत्र विषये यत्प्रमाणं प्रवृत्तं तत्र तस्य बाधो भवति, न वचनस्य बाह्येऽप्यर्थे प्रवृत्तिः, तत्र तस्य प्रवृत्तिनियमाभावादित्युक्तम् । तदुक्तमनभिज्ञो भवानिति । न चायमनुमानस्यापि बाधः । किन्तु (४)अलिङ्गे लिङ्गस्य साधारणरूपं पश्यन्नलिङ्गतामविविञ्चन् लिङ्गतामन्यत्र दृष्टां स्मरन् लिङ्गव्यवहारं प्रवर्त्तयन्नलिङ्गज्ञानेन लिङ्गव्यवहारान्निवर्त्तते । (५)तथा हि श्रुतिलिङ्गाधिकरणे दर्शितम् । तदिदमाह—विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते ब्रवीति च वितथं चेति । ब्रवीतीति च ज्ञानं जनयति वितथमपि ज्ञानं न जनयतीति विप्रतिषिद्धम् । ज्ञानाजनकत्वमेव वितथत्वं नान्यत् । अत एव तच्चेत्प्रत्ययितादित्युक्तम् । यत एव लिङ्गभूतं पौरुषेयं वाक्यं अत एव प्रत्यायितस्य नियमेन प्रमाणान्तरपूर्वकार्थाभिधायिनो वचनं सत्यम् । तथा श्रोतुरिन्द्रियविषयमप्रत्ययितवचनमपि सत्यम्। यत्पुनरप्रत्यायितवचनं श्रोतुश्च न प्रमाणान्तरपूर्वकं न तत्सत्यमित्युक्तम् । प्रमाणान्तरपक्षे हि सर्वत्रैवार्थासंस्पर्शि·

१. शा.भा.पृ.३.पं.१६. २. प्रमेयाविनाभावात् इति ख. पु. ।

३. वाह्यं वस्तु इति नास्ति ख. पुस्तके ।

४. लिङ्गे वचने लिङ्गसाधारणं इति ख. पु. । ५, यथा इति ख. पु. ।

एव तच्चेत्प्रत्ययितादित्युक्तम्। प्रत्ययितस्य हि वचनमव्यभिचारि प्रमाणान्तरपूर्वकं, यत्रोपलभ्यमानविषयम्। यत्र तु द्वयं नास्ति तत्र प्रमाणान्तराविपर्ययाद्विपर्ययः। वाक्यार्थे पुनरुक्तो विपर्ययः। कस्मात्पुनः पौरुषेये (१)वचसि प्रमाणान्तर(२)विपर्ययाद्विपर्ययः ? ज्ञातं ह्यर्थं परस्मै प्रतिपादयितुं पुरुषाः प्रयुञ्जते वाक्यानि। न चाप्रतीतोऽर्थो ज्ञातो भवतीति प्रमाणान्तरसंवादिना पौरुषेयेण वचनेन भवितव्यम्। (३)तदिदमुक्तम्-(४)"अशक्यं हि तत्पुरुषेण ज्ञातुमृते वचना"दिति।

नन्वशक्यं हि तत्पुरुषेण ज्ञातुमृते प्रमाणान्तरादिति वक्तव्ये

ता स्यात्, तुल्यत्वात्सामग्र्याः। (५)लिङ्गपक्षे तु यदेव प्रमाणान्तरकार्यतया वचनं निश्चीयते तदेव लिङ्गभूतमर्थाव्यभिचारि भवति नान्यदिति युज्यते।

ननु—यावद्वाक्यस्यापि विपर्ययोऽस्ति तदार्थासंस्पर्शिता प्रसक्तेत्याशङ्क्याह—वाक्यार्थे पुनरुक्तो विपर्यय इति। अस्यार्थः—योऽयं विपर्ययः नासौ वाक्यार्थे, किं तर्हि ? लिङ्गार्थे। एतच्चोक्तमनभिज्ञो भवानिति। कस्मात्पुनः पौरुषेये वचसि प्रमाणान्तरस्यानुमानस्य विपर्ययाद्विपर्ययः, न पुनः शब्दविपर्ययादिति। अत्रोत्तरम्। ज्ञातं हीति। अयमभिप्रायः—पुरुषाणां हि वाक्यप्रयोगः प्रतीतार्थप्रत्यायनार्थः। (६)स च प्रतीताव्यभिचारीति प्रमाणान्तरप्रतीतिपर्युपस्थापकेन तेन भवितव्यम्। तथा च प्रतीत्युपस्थापकत्वाद(७)नुमानतैव गम्यते। तेन विपर्ययोऽप्यनुमानस्यैव न शब्दस्येति। तदिदमाहेति। यदेतत् ज्ञातार्थप्रतिपादनार्थत्वात् प्रयोगस्य प्रमाणान्तरसापेक्षत्वं तदिदमाह—अशक्यं हीति ग्रन्थेन। (८)यत्पुरुषेण वाक्यं प्रयुज्यते तत्प्रतीतार्थप्रतिपादनाय। न च प्रमाणान्तरं विना प्रतीतिरस्ति। तस्मात्प्रमाणान्तरसापेक्षं लौकिकं वचनमिति।

(९)ऋते प्रमाणान्तरादिति वक्तव्य इति। सामान्यं परित्यज्य किमिति

१. वचने इति.ख.पु.
२. प्रमाणान्तरविपर्ययः इत्येव क.पु.
३. तदिदमाह. इति ऋजुविमलापाठः
४. शा.भा.पृ.३.पं.२८.
५, लिङ्गपक्षे हि इति ख. पुस्तके।
६. तेन प्रती इति ख. पु.।
७. अनुमानत्वं तस्य. इति ख. पुस्तके।
८. यत् पुनः पुरुषेण इति ख. पु.।
९. गृह्यते प्रमाणम् इति अधिकं ख पु.।

ऋते वचनादिति कोऽभिप्रायः? उच्यते—ननु च कार्यार्थत्वेऽपि पौरुषेयतैव वचसः प्राप्नोतीत्यस्य परिहारार्थमिदमुच्यते—ऋते वचनादिति। ननु च प्रमाणान्तरसंवादितैवं न प्रदर्शिता भवति। बाढं प्रदर्शिता, सापेक्षत्वनिराकरणदर्शनात् नान्तरीयकानपेक्षत्वसिद्ध्यर्थं तु विशेषोदाहरणम्।

नन्वृते वचनादित्युक्तेऽपि अपरस्मात्पौरुषयाद्वचनात् प्राप्नोत्येव पौरुषेयत्वं चोदनायाः। उच्यते—वचनादित्युक्ते प्राप्नोत्येव कार्येऽर्थे वचनस्य स्वातन्त्र्यम्। अतः पुरुषपरम्परायामपि न प्रमाणान्तरगोचरो धर्म इति सि-

---

विशेष आश्रीयत इत्यर्थः। उच्यत इत्यनेनैतद्दर्शयति—आशङ्कापरिहारार्थमिदमुक्तमिति। का पुनराशङ्का?। इयमसौ। यद्यपि चोदना कार्यमर्थं प्रतिपादयति तथापि पौरुषेयी चोदना प्राप्नोति वचनस्य स्वातन्त्र्यादर्शनात्। ततश्च (१)प्रत्ययान्तरसापेक्षत्वादप्रामाण्यमापद्यत इति। कः परिहारः?। अयमुच्यते—यदि चोदना कार्यमर्थं प्रतिपादयति तदा न पौरुषेयी। पुरुषा हि प्रमाणान्तरप्रतीतार्थप्रतिपादनाय वाक्यं प्रयुञ्जते। न च कार्यं प्रमाणान्तरप्रमेयम्। तेन तत्प्रतिपादकस्य न पौरुषेयत्वम्। अतोऽदृष्टमपि स्वातन्त्र्यं कल्प्यते, कार्यप्रतीतिबलेन। चैत्यवन्दनादिषु (२)तु पौरुषेयत्वेन स्मरणम्। तेनानपेक्षत्वं चोदनायाः। एतदेव दर्शयितुं वचनादृत इति विशेषाभिधानम्। ननु चेति वाक्यमेवैवंपरमिति मन्वानस्य चोद्यम्। बाढमिति वाक्यं सापेक्षत्वपरं विशेषसङ्कीर्तनस्यैतत्प्रयोजनमिति परिहारः। सापेक्षत्वनिराकरणदर्शनादिति। सापेक्षत्वं निराक्रियमाणं दृश्यते यस्माद्वचनस्य तस्मान्नान्तरीयकमनपेक्षत्वं सिध्यतीत्यर्थः।

ननु च यद्यपि (३)कार्यमर्थं चोदना प्रतिपादयति तथापि पौरुषेयत्वं चोदनायाः किमिति न भवति?। प्रमाणान्तरशून्यत्वादिति चेत्—न; अपरस्मात्पौरुषेयाद्वचनादवगातिसिद्धेः। तदाह—अपरस्मादिति भाष्येण। तद्व्याचष्टे—नन्वृते वचनादित्युक्तेऽपीति। (४) अत्रोत्तरं भाष्यम्—तदपि हि तेनैव तुल्यमिति। तस्य व्याख्यानमुच्यते—वचनादित्युक्त

---

१. प्रत्ययान्तरापेक्षत्वात् इति ख. पु.। २. तु. इति नास्ति ख. पुस्तके।

३. साध्यमर्थं इति ख. पुस्तके। ४. भाष्यं इति नास्ति ख. पु.।

द्धम् । कथं पुनरिदं सिध्यति ? पुरुषपरम्परोपदेशान्यथानुपपत्त्या किमप्युपलंभकमस्तीति शक्यते कल्पयितुम् । न स्वातन्त्र्यं वचनस्य । नैतदेवम् । (१)"उपदेशो हि व्यामोहादपि भवति । असति व्यामोहे वेदादपि भवति" । मूलद्वये सम्भवत्येतस्मिन् परिगणितप्रमाणव्यतिरिक्तं न प्रमाणान्तरमस्तीति शक्यते वक्तुम् । अतः प्रमाणान्तराविपर्ययासम्भवात् न श्रुतश्चार्थासंस्पर्शिता शक्यते वक्तुं चोदनायाः । तस्मात्सुष्ठु प्रतिज्ञातं 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति ।

इति । नन्वविदुषामित्युपदेशान्यथानुपपत्त्या उपलम्भ(२)कारणानुमानं शक्यते । तद्व्याचष्टे-कथं पुनरिदं सिध्यतीति । नैतदेवमुपदेशो हीति भाष्येण परिहरति । अस्यार्थः—न तावदुपलम्भकारणान्तरं शक्यानुमानम्, परिगणितप्रमाणसामग्रीव्यतिरिक्तस्याभावनिश्चयात् । उपदेशस्तु (३)व्यामोहादप्युपपद्यते । असति व्यामोहे वेदादप्युपपद्यते । अतः प्रमाणान्तरस्यानपेक्षणान्न तद्विपर्ययेणा(४)प्रामाण्यं चोदनायाः । स्वतश्चार्थप्रतिपादकतयार्थसंस्पर्शितेति(५)सम्भवी प्रतिज्ञातार्थः ।

"अपि च पौरुषेयाद्वचना"दिति भाष्यम् ; (६)तत् पौरुषेयस्य वचसो लिङ्गत्वेन गमकत्वमिति दर्शयति । पूर्वं हि प्रमाणान्तरप्रतीतप्रत्यायकतया पौरुषेयस्य वचनस्य न स्वातंत्र्येणार्थप्रतिपादकत्वम् । अपि तु अन्तर्भावितपूर्वप्रमाण(७)स्यैव । तथा च प्रमाणान्तरोपस्थापकतया लिङ्गत्वमेवेत्युक्तम् । लिङ्गव्यभिचाराच्च शब्दस्यार्थासंस्पर्शिताशङ्कापि नास्ति इत्युक्तम । अधुना(८)त्वनुमानबाह्यत्वबुद्धिर्नास्तीति कथ्यते । कथम् ? पुरुषवचनादर्थानिश्चयात् । वक्तृबुद्धिनिश्चये चा(९)नुमानत्वम् । अर्थो हि न कारणं वचनस्य । वक्तृबुद्धिस्तु कारणमेव । कार्यतस्तु कारणावगतिरनुमानमेव । अनुमानमपि पौरुषेयवाक्यसमुत्थज्ञाने यथा व्युत्पत्तिस्तथौत्पत्तिकसूत्रे (पू. मी. १-१-५.) वक्ष्यामः । तमिममर्थमस्य

---

१. शा.भा.पृ.४.पं.४. उपदेशा हि इति बहुवचनान्तपाठः मुद्रितभाष्यपुस्तके ।
२. कारणानुमानमाशङ्कते इति ख. पु. । ३. व्यामोहेनापि इति ख. पु. ।
४. प्रामाण्यम् इति ख. पुस्तके । ५. सम्भवति इति ख. पु. ।
६. तदिति नास्ति क. पुस्तके । ७. एवेति नास्ति ख. पुस्तके ।
८. अनुमानादन्यत्वबुद्धिः इति ख. पुस्तके । ९. अनुमानत्वमेव इति ख. पुस्तके ।

किं च पुरुषवचनाद्विज्ञातोऽयमनेनार्थ इति निश्चयो भवति। न पुनः प्रमाणान्तरबुद्धिरुपजायते। तदुक्तम्-(१)"अपि च पौरुषेयाद्वचनादेवमयं पुरुषो वेदेति भवति प्रत्ययो, नैवमयमर्थ इति"। किंत्वाऽर्थान्तरावगतौ प्रमाणान्तरावगतिर्भवति? बाढम्, अर्थानुसारि हि तदा प्रमाणमवकल्पते।

ननु-वेदेत्येतदपि कल्पनीयमेव, न; प्रसिद्धकारणत्वात्संविदः, अप्रसिद्धमूलत्वाच्चार्थस्य। वेदेत्येतदपि तावत्पुरुषवचनान्नावगतिर्भवति, विक्षेपस्य सम्भवाच्चित्तानाम्। किमुतार्थे; तद्दर्शयति-(२) "विप्लवते खल्वपि कश्चित्पुरुषकृताद्वचनात्प्रत्यय" इति।

भाष्यस्य व्याचष्टे-किंचेत्यादिना। किंवार्थावग(३)त्यनुमानात्प्रमाणान्तरं शाब्दमित्यवगतिर्भवति? बाढं भवति। अर्थानुसारि(४)हि तदा कारणभूतमर्थमुपस्थापय(५)च्छाब्दमनुमानात्प्रमाणान्तरमित्यवकल्पते।

ननु वेदेत्यपि वक्तृबुद्धिः कल्पनीया पौरुषेयाद्वाक्यात्। ततश्च तत्कल्पकतया किमिति प्रमाणान्तरं न भवति? न; प्रसिद्धं हि कारणं वाक्यस्य वक्तृबुद्धिः। (६)अतस्तत्कल्पना। कार्यतः कारणानुमानम्। अप्रसिद्धं च (७)कारणमर्थः। ततस्तदवगतिर्नानुमानम्। विप्लवते खल्वित्यनेन दूरोत्सारितं पुरुषवचनादर्थनिश्चयं दर्शयति। (८)तथा हि-प्रतारका अन्यथा जानन्तोऽप्यन्यथा वाक्यानि प्रयुञ्जते। तथा प्रमादिनो दुष्टसामग्रीकाश्चान्यवाक्यविवक्षायामन्यदेव वाक्यमुच्चारयन्ति। तेषां वाक्यात् वक्तृबुद्धिरपि निश्चेतुं न शक्यते, दूरेणार्थः। तदाह—वेदेत्येतदपीति। वक्तृवचनान्नार्थवगतिः, विक्षेपस्य प्रतारणाशयप्रमादलक्षणस्य चित्तगस्य सम्भवात्। एतच्चोपलक्षणम्(९)उच्चारणदोषोऽपि द्रष्टव्यः। न तु वेदवचनस्य मिथ्यात्वे किंचन प्रमाणमस्तीत्युक्तम्।

---

१. शा.भा.पृ.४.पं.५. २. शा.भा.पृ.४.पं.६.

३ अनुमानप्रमाणात् प्रमाणान्तर. इति क. पुस्तके।

४ अर्थानुसारि ह्यकारण इति क. पु.। ५ शाब्दमिति नास्ति० क. पु०।

६ अतश्च कल्पना इति क. पु०। ७ मूलमर्थ इति क. पुस्तके।

८ तथाहीत्यारभ्य 'वाक्यात्' इत्यन्तो ग्रन्थस्त्रुटितः क० पुस्तके।

९ उच्चारणकारणदोषो द्रष्टव्यः इति ख० पुस्तके।

किमिदं सामान्यतो दृष्टम्? द्विविधस्यापि निरस्तत्वात्। किमन्यदवशिष्यते येनेदमुच्यते–"ननु सामान्यतो दृष्ट"मिति। सत्यमेवम्? किन्तु विषयान्तरे सामान्यतो दृष्टमनपास्तं मन्यते। विप्लवते खल्वपि कश्चित्पुरुषकृताद्वचना(दित्युक्तम्)। तदान्यथैवार्थोऽन्यथा शब्दाद्विज्ञानम्; तदिदमुपपन्नार्थं भवति। अस्यां किमुपपत्तौ(?) प्रसक्ता खल्वर्थासंस्पर्शिता शब्दस्य–अशब्दत्वात् विप्लुतार्थवदिति। सत्यं यदि विप्लुतौ शब्दादयथार्थत्वम्, अयथार्थस्य विषये शब्दादवगम्ये (स)ति,नायथार्था(त्)। तदिदमुक्तं–(१)"नान्यत्वा"दिति। अथ एवायथार्थत्वे हेतुः शब्दाविषये स्यात्। अथापि शब्दादेव विप्लवः तथाप्येतदनुमानं नैवोपपद्यते। अदुष्टप्रतिज्ञापनसापेक्षं हेतुवचनं भवति। दुष्टश्चायं पक्षः, संविदः प्रत्यक्षत्वात्। तदिदमुक्तं–(२)"प्रत्यक्षस्तु वेदवचनात् प्रत्यय" इति। प्रतीतिः प्रत्ययः।

ननु च नैव कार्यो धर्मः। कस्तर्हि? गुणः। तथा च केचित् बुद्धिगुणं मन्यन्ते। केचिदात्मगुणम्। तस्मात् 'क्रियायाः प्रवर्त्तकं

ननु सामान्यतो दृष्टं प्रमाणमस्तीति भाष्यम्। तदाक्षिपति– किमिदं सामान्यतो दृष्टमिति। द्विविधस्यापि प्रत्ययान्तरापेक्षित्वार्थासंस्पर्शित्वलक्षणस्याप्रामाण्यहेतोर्निरस्तत्वात्। सत्यमेवमिति समाधिः। विषयान्तरे लौकिक(३)वाक्यगम्यात् सिद्धरूपादन्यस्मिन् विषये कार्यरूपे सामान्यतोदृष्टमनपास्तं मन्यते। पूर्वं हि पुरुषकृताद्वचनाद्विप्लवाभिधानाद्वचनादेव विप्लव उक्तः। ततश्च व्यभिचारिणो वचनस्यार्थासंस्पर्शित्वनिबन्धनमप्रामाण्यम्। सत्यं यदीति परिहारः। अत्रायमभिप्रायः–यत्र विप्लवः तत्र यदि शब्दादयथाभूतस्यार्थस्यावगमः स्यात्। किंतु शब्दस्तत्र लिङ्गम्, तेन तत्र तस्य वक्तृ(४)बुद्धिव्यवस्थापकत्वम्। वक्तृबुद्धिमुखेन चार्थावगमः। तेनायथार्थत्वस्य वक्तृबुद्धिर्विषयः, न शब्दः। अथापीत्यादि अभ्युपगम्यवादः।

ननु च नैव कार्यो धर्म इति। अस्यार्थः–यदि कार्यात्मको धर्मः (५)स्यात्

---

१. शा.भा. पृ.४.पं.९. २. शा.भा.पृ.४.पं.१२. ३ वाक्यावगतात् इति ख०। ४ पर्यवस्थापकत्वं इति ख०। ५ स्यादिति नास्ति क० पुस्तके।

( )एतत्कुण्डलान्तर्गताः पाठाः विद्यावाचस्पति.म.म.कुप्पुस्वामिशास्त्रिपादैरुल्लिखिताः।

वचनं, चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति वचनं च नोपपद्यते, अकार्यत्वाद्धर्मस्य । अतस्तन्निराकरणाय चोदनालक्षणस्तत्रोपसंहारमुखेनोपन्यस्तवान् भाष्यकारः(१)–"तस्माच्छ्रेयस्करो धर्म" इति । एवमपि कथं पुनर्निरासः? शब्दार्थसम्बन्धस्य लोकव्यवहारगम्यत्वात् । कार्ये चार्थे धर्मशब्दं लौकिकाः प्रयुञ्जते । "यो यागमनुतिष्ठति"इत्येवमादिना प्रदर्शिते अर्थशब्दस्यान्वयप्रयोजनप्रदर्शनार्थं भाष्यकारेण(२)"उभयमिह चोदनया लक्ष्यते अर्थोऽनर्थश्चे"ति । पुनरपि च प्रश्नपूर्वकमिदमुक्तं (३)"कोऽर्थः? यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादिः। कोऽनर्थः? यः प्रत्यवायाय श्येनादि"रिति निःश्रेयसप्रत्यवायलक्षणं धर्माधर्मत्वमुक्तम् । एवञ्चोपदर्शयतोभयं चोदनालक्षणमित्युक्तं भवति। तत्र यो निःश्रेयसाय तस्यैव

तदा कार्यप्रतिपादकचोदनालक्षणो धर्मः स्यात् । यावता कार्यात्मको धर्मो न भवति। कस्तर्हि? बुद्धिगुणः आत्मगुणो वा विवक्षितः। (४)अतः कथं चोदनालक्षणो धर्मः स्यादिति । श्रेयस्करो धर्म इत्युक्ते कथं कार्यस्य धर्मत्वम्? अपूर्वाधिकरणे तस्यैव श्रेयस्करत्वस्य(५)स्थापितत्वात् । अत्र च पक्षे यागाद्यनुष्ठातरि धार्मिकशब्दप्रयोगो नियोगानुष्ठाननिमित्तकः । तथा ह्यनधिकृते यागाद्यानुष्ठातर्यपि धार्मिकशब्दो न प्रयुज्यते नियोगसिद्धिमन्तरेण । नियोगसिद्धिश्च चोदितयागाद्यनुष्ठानसमधिगम्येति तेनाशयेनोक्तम्—यो यागमिति । सूत्रस्याप्येवं योजना—चोदनालक्षणः कार्यरूपो वेदार्थः नेन्द्रियादिलक्षणः क्रियाकारकसंसर्गादिः । तत्रार्थो यो निःश्रेयसफलः स धर्मः, नानर्थः श्येनादिनियोगः ॥

उभयमिह चोदनयेत्यादि भाष्यमर्थशब्दस्यान्वयप्रयोजनप्रदर्शनार्थम् । (६)पुनरपि कोऽर्थ इति प्रश्नं कृत्वा यो निःश्रेयसायेत्युत्तरमुक्तम् । तथा कोऽनर्थ इति प्रश्ने पुनरुत्तरमुक्तं यः प्रत्यवायायेति । अनेन च ग्रन्थेन निःश्रेयसप्रत्यवायहेतुत्वेन धर्माधर्मत्वमुक्तम् । एवं चोपदर्शयता भाष्यकारेणोभयमप्यर्थानर्थत्वेन चोदनालक्षणमित्युक्तम् । इदं तर्हि तथा च सत्ययुक्तं यदुक्तं तत्र यो निःश्रेयसाय तस्यैव धर्मता कथं नाम स्यात्?

---

१. शा.भा.४.१३.   २. शा.भा.४.२१.

३. शा.भा.पृ.४.२१.   ४ अतःइति नास्ति क० पु० ।

५ ज्ञापितत्वात् इति क० पु० ।   ६ पुनरपि इति नास्ति ख० पुस्तके ।

प्रत्यवायहेतोर्मा भूदिति। इदं तर्ह्ययुक्तं(१) "कथं पुनरनर्थः कर्तव्यतयोपदिश्यत" इति। कथं कर्तव्यतयाऽनुपदिश्यमानोऽर्थश्चोदनालक्षणो भवति? कथं वा चोदनालक्षणस्य सतो धर्मत्वनिवृत्त्यर्थमर्थशब्दान्वय उपपद्यते? पुनरपि च स्पष्टीकरोति-(२) "नैव श्येनादयः कर्तव्यतया विज्ञायन्त"इत्युत्तरेण। कर्तव्यतया च नोपदिश्यते चोदनालक्षणश्चेति संकटमिवोपलक्ष्यते। यदपि च कथं पुनरसावनर्थ इति प्रश्नमुल्लिख्य "हिंसा हि सा सा च प्रतिषिद्धे"त्युक्तं तदपि पूर्वापरविरुद्धम्। प्रत्यवायलक्षणमनर्थत्वमुक्त्वा पुनः प्रतिषेधलक्षणमुक्तवान् तस्मादसामञ्जस्यम्। अथ प्रतिषेधप्रत्यवाययोरप्यविरोधितोच्यते, प्रत्यवायस्य प्रतिषेधहेतुत्वात्, तदयुक्तं, नञर्थस्यानन्यार्थत्वात्। नञर्थपर्यवसाय्येव प्रतिषेधविधिः न पुनस्तदर्थस्यान्यार्थतामवगमयितुं क्षमः। अत्राह-अनिरूपित-

प्रत्यवायहेतोर्मा भूदिति। इदं तर्हीति पूर्वेण सहैकग्रन्थः। कथं पुनरनर्थः कर्तव्यतयोपदिश्यत इति भाष्यम्। (३)तद्व्याचष्टे-कथं कर्तव्यतयानुपदिश्यमानोऽर्थश्चोदनालक्षणो भवति? कथं वा चोदनालक्षणस्य सतो धर्मत्वनिवृत्त्यर्थमर्थशब्दान्वय उपपद्यते?। अत्रायमभिप्रायः-यत्किल चोदनालक्षणं तत्कर्त्तव्यतयोपदिश्यते। यच्च कर्त्तव्यतयोपदिश्यते न तदनर्थः। कर्त्तव्यतावगमादेवानर्थत्वनिवृत्तेः। अथोच्येत—अनर्थ एव श्येनादिनियोगः; न तर्हि कर्त्तव्यतयोपदिश्यते। यच्च कर्त्तव्यतया नोपदिश्यते न तत् चोदनालक्षणम्। अतश्चोदनालक्षणनिवृत्त्यर्थमर्थग्रहण(४)मिति। तन्नोपपद्यते। अचोदनालक्षणत्वेनैव व्यावृत्तिसिद्धेः। एतच्चाक्षेपानुगुणमिति कृत्वा व्याख्यातम्। यदप्यत्रोत्तरं तेनापि प्रत्युत चोद्यमेव प्रकटीकृतम्। तदाह—पुनरपि च स्पष्टीकरोतीति। नञर्थस्यानन्यार्थत्वादिति। न हि निषेधेन नञर्थस्याकरणे प्रत्यवायपरिहारार्थता। यदि नञ्विधिर्नञर्थस्य प्रत्यवायपरिहारार्थतां गमयेत् ततो गम्येताकरणे प्रत्यवाय इति। तदा चैतदपि सिध्येत्—प्रतिषिद्धं प्रत्यवायायेति। न त्वेवमस्ति। आक्षेपमिदानीं परिहरति—(५)अत्राहानिरूपितनियोगव्यापारस्येदं चोद्यमित्यादिना। अयमभिप्रायः—यदि

---

१. शा.भा.पृ.४.पं.२२. २. शा.भा.पृ.४.पं.२५.

३ अनुभाष्य व्याचष्टे इति ख० पु० ४ इति नोपपद्यते इति ख० पुस्तके।

५. अत्राहेत्यादिना इति क० पुस्तके।

नियोगव्यापारस्येदं चोद्यम्—कर्तव्यताविषयो नियोगः न पुनः कामाधिकारेऽपि नियोगो यागस्य कर्त्तव्यतां वदेत् स च यागः फलसाधनभूतोऽकर्त्तव्ये फले न कर्त्तव्यः स्यादिति फलस्याप्यर्थान्नियोग एव कर्त्तव्यतां वदेत् । ततश्च फलेऽपि विध्याक्षिप्तौपादानिकी प्रवृत्तिरिति श्येनफलं हिंसा "न हिंस्या"दित्यनेन प्रतिषेद्धुं न शक्यते, प्रतिषेधस्य पुरुषार्थत्वात् । औपादानिकप्रवृत्तिनिषेधे च क्रत्वर्थप्रसक्तेः, "नानृतं वदे"दितिवत् । तथाऽप्रतिषिद्धपुरुषाभिलषितशत्रुक्षयफलत्वाच्छ्येनादिनियोगो नानर्थः (१)स्यात् । स हि नियोगोऽनर्थः यः प्रतिषिद्धफलः । न च कामाधिकारे नियोगो यागस्य कर्त्तव्यतां वदति, फलत एव कर्त्तव्यतासिद्धेः । यद्यपि नियोगः कर्त्तव्यतया प्रतीयते तत्साधनतया च यागः, तथापि कामाधिकारेषु काम्यमानफलसिद्धिपर्यन्तत्वाच्छास्त्रस्य न नियोग एव स्वसिद्ध्यर्थं पुरुषं प्रयुङ्क्ते । रागाक्षिप्तप्रवृत्तित्वात् पुरुषाणां फलत एव प्रवृत्तिसिद्धेः । तथा च यागे फले च प्रवृत्तिर्नौपादानिकीति तत्प्रतिषेधो न क्रत्वर्थः स्यादिति श्येनफलस्यापि प्रतिषेधो नानुपपन्न इति निषिद्धफलत्वादनर्थः श्येनादिनियोगश्चोदनालक्षणो न धर्म इति न किंचिदनुपपन्नमिति ।

भाष्याक्षरयोजना—उभयमिह चोदनया लक्ष्यते—अर्थोऽनर्थश्चेति । अर्थोऽनिषिद्धफलः, अनर्थश्च निषिद्धफलः । कोऽर्थः ? यो निःश्रेयसायानिषिद्धफलो ज्योतिष्टोमादिः । कोऽनर्थः ? यः प्रत्यवायाय(२)निषिद्धफलः श्येनो वज्र इषुरित्येवमादिः । तत्रानर्थो धर्म उक्तो मा भूदित्येवमर्थमर्थग्रहणम् । कथं पुनरसावनर्थ इति औपादानिकीं फले प्रवृत्तिं मन्वानस्य चोद्यम् । हिंसा हि सा, सा च प्रतिषिद्धेति । कामिनां(३)स्वतः फले प्रवृत्तत्वात्तदर्थितयैव कर्मणि प्रवृत्तेः "न हिंस्या"दिति प्रतिषेधाविरोधात् । कथं पुनरनर्थः कर्त्तव्यतयोपदिश्यत इति पूर्वोक्तमेव चोद्याभिप्रायं विवृणोति । उच्यते नैव श्येनादयः (४)कर्त्तव्यतया विज्ञायन्त इति । नैव विधिना श्येनादयः (५)कर्त्तव्या इति प्रतिपाद्यन्ते; फलार्थितयैव प्रवृत्तेः; यो हि हिंसितुमिच्छेत्तस्यायमभ्युपाय इति हि तेषामुपदेश इति । फले स्वयं प्रवृत्तेस्तत्तदिच्छयैव कर्मण्यपि प्रवर्त्तते इति भावः । एतदेव स्फुटीकरोति—श्येनेनाभिचरन्यजेतेति हि समामनन्ति नाभिचरितव्यमिति । अभिचारे स्वतः प्रवृत्तिं दर्शयति ।

---

१. स्यादिति नास्ति क० पुस्कते । २. निषिद्धाय इति ख. पुस्तके ।
३. स्वयं इति क० पु० । ४ कर्तव्या विज्ञायन्ते इति क० पुस्तके ।
५. कर्तव्यतया इति ख पु० ।

कर्तव्यतामाह । कथं तर्हि कार्येऽर्थे प्रामाण्यं वेदस्येत्युक्तम् ? युक्तं तद्विषयत्वान्नियोगस्य । कोऽयं विषयविषयिभावः ? यस्मिन्नयं पुरुषो नियुज्यते स विषयः । तस्मान्नैव विधिः कर्तव्यतामाह । विषयतया तूपादत्ते । कस्मात् ? यद्यदुपादीयते तत्तद्विधेयमिति तन्त्रव्यवहारः । यत्तूपादानहेतुतां प्रतिपद्यते तदधिकृतौ कारणम् । तस्मादधिकार-

टीकार्थस्तु-अनिरूपितनियोगव्यापारस्य न निरूपितः उपादानलक्षणो नियोगव्यापारो येन तस्येदं चोद्यम् । यागकर्त्तव्यतानुष्ठानविषयो (१)नियोगः । तेन नियोगः साध्यते । न तु नियोगो यागस्यानुष्ठानं ज्ञापयति । कथं तर्हि कार्येऽर्थे वेदस्य प्रामाण्यमिति । यदि यागादेः कर्त्तव्यता न ज्ञाप्यते कथं वा कार्येऽर्थे वेदस्य प्रामाण्यम् ? (२)कार्याप्रतिपादकत्वादिति भावः। युक्तं तद्विषयत्वान्नियोगस्येति । अत्रेदमभिप्रेतम्-यद्यपि यागादेः कर्तव्यता न ज्ञाप्यते तथापि यागविषयो नियोगः कर्तव्यतया प्रतिपाद्यत इति कार्यप्रतिपादकत्वाद्युक्तं (३)कार्यं प्रति प्रामाण्यम् । कोऽयं विषयविषयिभाव इति पृच्छतोऽयमाशयः--कर्मणि प्रेरकत्वान्नियोगस्य कर्मणो विषयत्वं नियोगस्य विषयित्वम् । तथा च विधित एव कर्मणि प्रवृत्तिरिति । यस्मिन्नर्थे पुरुषो नियुज्यते स विषय इति नैव कर्मणि प्रेरकतया विषयिभावः । किं तर्हि ? यत्र कर्मणि पुरुषो नियुज्यते कार्यं बोध्यते इति । कार्यबोधनमेव हि पुरुषस्य नियोजनम् । एतदुक्तं भवति—कर्मणि यागादौ कार्यभूतो नियोगः प्रतीयते, न पुनः कर्मण्येव प्रेरयति । एतच्चापूर्वाधिकरणे वक्ष्यामः । तस्मान्नैव विधिः कर्त्तव्यतामाहेति । (४)साधितार्थमुपसंहरति विषयतया तूपादत्ते स्वीकरोति । यतश्च विधिर्न कर्त्तव्यतां कर्मणोऽवबोधयति तस्माद्यद्यदुपादीयते तत्तद्विधेयमिति तन्त्रे व्यवहारः, न पुनर्यद्यत्कर्त्तव्यतया ज्ञाप्यते तत्तद्विधेयमिति मीमांसासिद्धांते व्यवहारः ।

ननु मा भवतु यागकर्त्तव्यताज्ञापनद्वारेणाभिचारे वैधी प्रवृत्तिः । स्वत एव तत्र किमिति वैधमुपादानं न भवति । तत्राह—यत्तूपादानहेतुतां प्रतिपद्यते तदधिकृतौ (५)कारणमिति । अस्यार्थः---अभिचारस्तावदधिकारिविशेषणतया अधिकारे कारणम् । (६)यच्चोपादाने हेतुः

१. नियोगस्य इति ख पुस्तके । २. कार्याप्रतिपादकत्वात् इति ख० पु० ।
३. कार्येऽर्थे वेदस्य प्रामाण्यम् इति ख पु० ।
४ साधितमर्थं, इति० ख० पु० । ५. करणमिति ख० पु० ।
६. यच्चोपादाने हेतुभूतं तदधिकारे कारणं भवति इत्यधिकं ख० पुस्तके ।

निमित्तत्वमङ्गीकृत्यैतदुक्तम्–"हिंसा हि सा सा च प्रतिषिद्धे"ति। उपादानगतो हि प्रतिषेधः क्रत्वर्थः स्यान्नाधिकारगतः। 'न हिंस्याद्भूतानी'ति चाधिकारगतोऽयं प्रतिषेधः पुरुषार्थश्च। तस्माद्भिचारस्यानर्थतां प्रतिपादयितुं क्षमो नाग्नीषोमीयादेः, क्रत्वर्थत्वात्।

अथ कस्मान्नोभयार्थः प्रतिषेधोऽयम्–'न हिंस्याद्भूतानी'ति? न ह्येकस्य विधेः प्रयोक्तृत्वाप्रयोक्तृत्वे भवतः। अथ क्रत्वर्थ एवायं कस्मान्न भवति? प्रयोक्तृत्वाप्रयोक्तृत्वयोः प्रयोक्तृत्वं

नासावुपादेयः। तेनाभिचारे नौपादानिकी प्रवृत्तिरिति सिद्धम्। यत एवमधिकारनिमित्तभूतं वैधमुपादानं नास्ति अत एव 'न हिंस्या'दिति प्रतिषेधोऽवतरति। तस्मादधिकारनिमित्तमव्यभिचारमभिप्रेत्यै- (१)तदुक्तम्—हिंसा हि सा सा च प्रतिषिद्धेति।

नन्वेवमपि किमिति क्रत्वर्थता प्रतिषेधस्य न भवति? तत्राह— उपादानगतो हि प्रतिषेधः क्रत्वर्थः स्यात्। प्रतिषेध्यायाः प्रवृत्तेः क्रतुप्रवृत्त्यधीनत्वेन क्रतुसम्बन्धात्। नाधिकारगतः, स्वतन्त्रत्वात्तत्र प्रवृत्तेः।

नन्वेवमग्नीषोमीयादिहिंसापि किमिति न प्रतिषिध्यते? ततश्च प्रतिषिद्धा(२)नर्थफलानुसम्बन्धित्वाद्यथानर्थतया श्येनादेर्न धर्मत्वं एवं प्रतिषिद्धाङ्गानुबन्धित्वाज्ज्योतिष्टोमादेरपि स्यात्, तत्राह—न हिंस्याद्भूतानीति चाधिकारगतोऽयं(३) प्रतिषेधो नोपादानगतः। औपादानिकी चाङ्गेषु प्रवृत्तिः। तत्र स्वयं प्रागप्रवृत्तेः। (४)फले हि स्वतः प्रवृत्तिः। फलार्थितया च प्रधाने। प्रधानोपकारकतया चाङ्गेषु। प्रधानप्रवृत्त्यैवाङ्गेषु प्रवृत्तिरिति वक्ष्यते। तस्मात्क्रतुसम्बन्धात्प्रतिषेधोऽपि क्रत्वर्थः। पुरुषार्थश्चायं प्रतिषेधः। तस्मादभिचारस्यानर्थतां ज्ञापयितुं क्षमो नाग्नीषोमीयादेः, क्रत्वर्थत्वात्तस्य।

अथ कस्मान्नोभयार्थः क्रतुपुरुषार्थः प्रतिषेधो यन्न हिंस्यात् सर्वा भूतानीति। तत्रोत्तरम्—न ह्येकस्य विधेः पुरुषार्थत्वपक्षे प्रयोजकत्वं क्रत्वर्थत्वपक्षे त्वप्रयोजकत्वं संभवति, विरोधात्।

अथ क्रत्वर्थ एवायं प्रतिषेधः प्रयुक्तिलाघवात्कस्मान्न भवति?

१. अङ्गीकृत्य इति ख० पुस्तके। २. अनर्थासम्बन्धित्वात् इति ख० पुस्तके।

३. स्वतन्त्रप्रवृत्तिगतोऽयं इत्यधिकं ख. पुस्तके।

४. फले हि स्वतः प्रवृत्तिः फलार्थिनः। या च प्रधाने प्रधानोपकाराय चाङ्गेषु इति क० पुस्तके।

श्रौतम्, अनपेक्षावगमात्। अप्रयोक्तृत्वं तु वाक्यान्तरपर्यालोचनयाऽवगतम्। न च 'न हिंस्याद् भूतानी'ति वाक्यान्तरावगतिर्भवति, अनारभ्यविधानात्। तस्मादधिकारावगत एवायं प्रतिषेधः। भवति च चोदनालक्षणः तद्विषयत्वात् श्येनाविधेः। तस्माद् "भयमिह चोदनया लक्ष्यत" इत्येवमाद्युपपन्नार्थं भाष्यम्।

(१)"नन्वशक्तमिदं सूत्र"मिति लौकिकवैदिकवाक्ययोर्विवेकप्रदर्शनार्थम्। 'अथ वा अर्थस्य सत' इति यथावाक्यमप्येकार्थत्वं सम्भवतीति प्रदर्शयितुम्॥

इति द्वितीयं धर्मलक्षणाधिकरणम्॥

---

(२)अत्रोत्तरम्—प्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वयोः प्रयोजकत्वं श्रौतं अनपेक्षावगतेः। प्रथमं हि लिङादयः कार्यं बोधयन्ति। तच्चानुष्ठापकम्। (३)अप्रयोजकत्वं तु वाक्यान्तरपर्यालोचनयाऽवगम्यम्। सन्निहितेऽधिकारविधौ वाक्यान्तरगता लिङादयश्चानुवादका एव। न च 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानी'ति वाक्यान्तरावगतिरस्ति, अनारभ्य विधानात्। तस्मादाधिकारगत-एवायं प्रतिषेधो नोपादानगतः। भवति च चोदनालक्षणः श्येनविनियोगः। तद्विषयत्वात्प्रमेयत्वाच्छ्येनविधेः। श्येनयागश्च प्रतिषिद्धाभिचारफलत्वादनर्थक इति सिद्धं प्रत्युदाहरणम्। तस्मादुभयमिह चोदनया लक्ष्यत इत्युपपन्नार्थं भाष्यम्।

नन्वशक्तमित्येवमादि भाष्ये वाक्यभेददोषेण सूत्रमाक्षिपति। तच्चानुपपन्नम्, पौरुषेयवचसां प्रमाणान्तरप्रतीतार्थप्रत्यायनपरत्वेन प्रमाणान्तरवशाद्वाक्यभेदादयो दोषा एव न भवन्तीति। तदिदं भाष्ये समर्थ्यते—नन्वशक्तमिदं सूत्रमिति। लौकिकवैदिकवाक्ययो(४)र्विवेकप्रदर्शनार्थमिति। अस्यार्थः—यदेवेदं लौकिकवैदिकयोर्वाक्ययोः प्रमाणान्तरापेक्षनिरपेक्षत्वात्प्रमाणान्तरवशेन स्वातन्त्र्येण चार्थप्रत्यायकत्वं तदेव चोद्यपूर्वकं भाष्येणोच्यत इति। अथवाऽर्थस्य सतश्चोदनालक्षणस्येति भाष्यमेकवाक्यत्वमाह। तच्चानुपपन्नम्। अस्मिन्नपि पक्षे विशिष्टानुवादलक्षणवाक्यभेदापत्तेः।

---

१. शा. भा. ४. २५. २. उत्तरम् इत्येव क. पु.

३. अप्रयोजकम्। ननु वाक्यान्तर. इति क. पु.

४. वाक्ययोः इति नास्ति क० पुस्तके।

अथ तृतीयं धर्मलक्षणपरीक्षाधिकरणम् ॥

तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ ३ ॥

'तस्य निमित्तपरीष्टि'रिति हेत्वभिधानावसरः कथ्यते । कथं पुनः कार्येऽर्थे चोदनैव निमित्तम् ? अन्यस्य प्रत्यक्षादेरसम्भवात् । कथमसम्भवः ?

इति निमित्तपरीक्षाधिकरणम् ॥

अथ प्रत्यक्षलक्षणाधिकरणम् ॥

सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनि-

अत्र टीकाकारः प्रतिसमाधत्ते—अथ वार्थस्य सत इति यथावाक्यमप्येकार्थता सम्भवतीति प्रदर्शयितुम् । अत्रायमभिप्रायः—विध्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदो नास्ति । अन्वयभेदमात्रं तु भवत्येवेति ।

इति द्वितीयं धर्मलक्षणाधिकरणम् ॥

अथ तृतीयं धर्मलक्षणपरीक्षाधिकरणम् ॥

तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ ३ ॥

तस्य निमित्तपरीष्टिरिति हेत्वभिधानावसरः कथ्यत इति । अनेन सूत्रं तात्पर्यतो व्याचष्टे । चोदनालक्षणसूत्रेण श्रुत्यर्थाभ्यां वेदार्थस्वरूपं तत्र च प्रमाणं प्रतिज्ञातम् । तत्र किं स्वरूपं तावत् भेदाभेदरूपेण कथ्यताम्? उत प्रमाणप्रतिज्ञायां हेतुरिति संशये प्रधानत्वात् स्वरूपस्य तदेव भेदाभेदाभ्यां कथनीयमिति प्राप्ते भेदाभेद(१)निर्णयस्यानपेक्षत्वसव्यपेक्षत्वात् प्रामाण्ये हेत्वनपेक्षत्वमधुना कथनीयमिति सूत्रेण कथ्यते । तथा च भाष्यम्-इदानीं तस्य निमित्तं परीक्षिष्यामह इति । तस्मादनपेक्षत्वरूपप्रामाण्यहेत्वभिधानावसरकथनं सूत्रेण क्रियत इति ।

इति तृतीयं निमित्तपरीक्षाधिकरणम् ॥

अथ चतुर्थं प्रत्यक्षादिलक्षणाधिकरणम् ॥

सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनि-

१. नियमस्य. इति क० पु०

मित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥ ४ ॥

अथ कस्मादनुमानादेरनिमित्तत्वम्? अनुमानादीनां हि निमित्तग्रहणपूर्वकं स्वार्थे प्रामाण्यम् । निमित्तं चात्र प्रत्यक्षग्राह्यमेव वर्णादि । तस्मात्तदप्यप्रमाणम् ।

ननु च शाब्दं प्रमाणमात्रं प्रमाणान्तरसापेक्षमेव लौकिकवाक्यव्यवहार उपलभ्यते । सत्यं प्रमाणान्तरविषयमेवोपलभ्यते । न तु

मित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥ ४ ॥

सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येंद्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वादित्यनेन वर्त्तमानोपलम्भनत्वात् प्रत्यक्षस्य कार्यस्य चावर्त्तमानत्वादनिमित्तत्वमुक्तम् । अत एव पृच्छति—अथ कस्मादनुमानादेरनिमित्तत्वमिति । अयमभिप्रायः—यद्यपि वर्त्तमानैकविषयत्वात्प्रत्यक्षमनिमित्तं तथाप्यनुमानादीनामवर्त्तमानविषयाणामपि कथमनिमित्तत्वमिति । अनुमानादीनां हि निमित्तग्रहणपूर्वकमिति । अयमाशयः—लिङ्गसादृश्यादीनां निमित्तानां ग्रहणे सति स्वार्थेऽनुमेयादावनुमानादीनि प्रवर्त्तन्ते । कार्ये चार्थे वर्णादि निमित्तं, नान्यत; तस्य प्रत्यक्षप्रतीतत्वादन्यस्य चाप्रतीयमानत्वात् । वर्णादेश्च न लिङ्गत्वादिकमुपपद्यते । तस्माल्लिङ्गादिग्रहणमन्तरेण प्रतीयमानत्वान्न कार्येऽर्थेऽनुमानादेरपि निमित्तत्वम् । भाष्यं चैवं योज्यम्—प्रत्यक्षवर्णादिद्वारत्वात् कार्यस्य तस्य च लिङ्गत्वाद्यनुपपत्तेरनुमानादीनामपि कार्येऽनिमित्तत्वमिति ।

ननु च शाब्दं प्रमाणमात्रं प्रमाणान्तरसापेक्षमेव लौकिकव्यवहार उपलभ्यत इति । पौरुषेये हि वाक्ये प्रमाणान्तरापेक्षमेव शाब्दम् । एतदेव वाक्यस्य पौरुषेयत्वं यत्प्रमाणान्तरापेक्षस्वार्थप्रतीतार्थप्रत्यायनपरतया प्रयोगः, न वर्णादिकार्यता । अतो लोकावगतसामर्थ्यश्च शब्दो वेदेऽर्थबोधकः । तेन वेदेऽपि शब्देन प्रमाणान्तरसापेक्षमेव कार्यं प्रत्याय्यते । न च तत्प्रमाणान्तरमस्तीत्यभाव एव कार्यस्य प्रसक्तः । सत्यं प्रमाणान्तरविषयमुपलभ्यते न तु प्रमाणान्तरसापेक्षम् । स्वार्थे ह्यौत्पत्तिकी शब्दशक्तिः । अस्यार्थः—प्रमाणान्तरप्रतीतमर्थं शब्दो ब्रवीति स्वरूपेणैव, न तु प्रमाणान्तरप्रतीतत्वेनैव । एतदुक्तं भवति—यत् वस्तुतः प्रमाणान्तरप्रतीतं तदाह, न तु प्रमाणान्तरप्रतीतत्वमेवाहेति । यस्मात् स्वार्थे एव स्वाभाविकी शब्दस्य शक्तिः । तेनानपेक्षार्थमात्रप्रत्यायकत्वादसत्यपि

प्रमाणान्तरसापेक्षम् । स्वार्थे ह्यौत्पत्तिकी शब्दशक्तिः । तदुक्तम्--
इति प्रत्यक्षसूत्रम् ॥

प्रमाणान्तरे शब्द एव कार्येऽर्थे प्रमाणमिति ।

ननु-कथं वृद्धव्यवहाराप्रसिद्धं स्वार्थमात्रे शब्दस्य सामर्थ्यम् ?। अत्र ब्रूमः—अत्र स्वार्थप्रतिपादकत्वे स्वाभाविकेऽपि प्रमाणान्तरप्रतीतार्थपरतया प्रयुक्तत्वात् सापेक्षार्थप्रतिपादकत्वमुपपद्यते । तथाभूतस्य च लिङ्गत्वमपि घटते । प्रसिद्धकारणत्वात् प्रतीतिविषयीभूतस्यार्थस्य । वाक्यप्रयोगो हि पुरुषाणां प्रतीतार्थपूर्वकः । सत्यमेवमेतत्, तथापि लोके स्वातन्त्र्यमदृष्टपूर्वं न शक्यते कल्पयितुम् । उच्यते—लिङादिशब्दस्तावत्प्रमाणान्तराविषयं कार्यमर्थमवबोधयति । शब्दान्तराण्यपि च कार्यस्यानन्यार्थत्वात् तत्परानेव स्वार्थानभिदधति । तदन्वयिनश्च तेऽप्यर्थाः प्रमाणान्तरस्य विषयभूताः । तेनार्थस्वभावालोचनया(१)परं न सापेक्षता ।

ननु च-लोके प्रमाणान्तरप्रतीतार्थविषयत्वात् प्रयोगस्य कथ(२)मनन्यगोचरे कार्ये लिङादिप्रयोगः ? सत्यमेवं पौरुषेये । किन्तु अपौरुषेये वेदे कार्याभिधायकत्वं तावल्लिङादेरवसीयते, न त्वप्रवृत्तिः । (३)[नत्वपेक्षितोपायतैव] । न चापौरुषेयत्वाच्छक्यं वक्तुम्-कथमनन्यगोचरमर्थमाहेति ।

ननु चा-नन्यगोचरे कथं सम्बन्धग्रहः ? । अगृहीतसम्बन्धस्य च कथमभिधायकत्वम् ? । अत्रोच्यते—लिङादियुक्तवाक्यश्रवणानन्तरं तद्भावभाविनीं प्रयोज्यवृद्धस्य प्रतिपत्तिं प्रवृत्त्यानुमाय पार्श्वस्थः प्रवृत्तिहेतुभूतोऽर्थोऽनेनास्माच्छब्दा(४)त्प्रतीत इति कल्पयति । (५)प्रवृत्तिहेतुभावश्च कार्यावगतेर्दृष्टः । सर्वो हि यावत् ममेदं कार्यमिति नावबुध्यते तावन्न प्रवर्त्तते ।

नन्वपेक्षितोपायावगमात् प्रवृत्तिः । मैवम्; अपेक्षितोपायोऽपि यावत्कार्यतया नावसीयते तावन्न(६)प्रवर्तते । नन्वपेक्षितोपायतैव कार्यता । न; कार्यता कृतिसाध्यता । (७)उपायता तु साधनता । अन्या

---

१. तावत् इति. ख० पु० २. अन्यागोचर. इति. क० पु०

३. [ ] एतच्चिह्नान्तर्गतो भागः ख० पुस्तके नास्ति ।

४. प्रतीयत इति. ख०पु० ५. प्रतिपत्तिहे. इति. क० पु०

६. प्रवृत्तिः इति. क० पु० ७. अपेक्षितोपायता इति. ख० पु०

अथ पञ्चमं शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वाधिकरणम् ॥

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥

(१)"वृत्तिकारस्त्वन्यथेमं ग्रन्थं वर्णयांचकार" इति व्याख्यानान्तरोपन्यासः कस्मै प्रयोजनाय? यदि तावद्दूषणाभिप्रायः, तदयुक्तम्? सम्यगर्थाभिधानात्। उपरितनस्य सूत्रत्रयस्यार्थान्तर-

---

हि साधनता, अन्या साध्यता। किन्तु लोके श्रेयःसाधनतया कार्यावगमः। तेन (२)च रूपेण कार्याभिधायका लिङादयः। यदि परं पौरुषेये वाक्ये सापेक्षकार्यावबोधकत्वं प्रमाणान्तरावगम्या च श्रेयःसाधनभूतायाः क्रियाया एव कार्यता। तेन लोके क्रियैव कार्यतया शब्देनाभिधीयते। वेदे तु स्वर्गकामपदैःपर्यालोचनया स्वर्गसाधनानुगुणकालान्तरस्थायिकार्याभिधानसामर्थ्यमवधार्यते। न च तत्प्रमाणान्तरावगम्यमिति कार्यार्थतैवानपेक्षत्वम्। न च प्रमाणान्तरावगम्यमाना कार्यार्थतैव प्रतीयमाना त्यागमर्हति। अनपेक्षितार्थाभिधायकत्वेऽपि लोके सापेक्षत्वोपपत्तेः। नन्वेवं तर्हि वृद्धव्यवहारप्रसिद्धार्थग्रहणं वेदे न स्यात्। मैवम्; व्यवहारप्रसिद्ध एवार्थः। स तु प्रमाणान्तरनिरपेक्ष इति स्थितम् ॥

इति प्रत्यक्षलक्षणाधिकरणम् ॥

अथ शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वाधिकरणम् ॥

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत् प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध इति। वृत्तिकारस्तु—यदि तावद्दूषणाभिप्रायमिति। यदि परमतं दुष्टमित्यभिप्रेत्योपन्यासः सोऽयुक्तः। सूत्रत्रयस्यापि सम्यगर्थत्वात्। उपयोग्यर्थान्तरवर्णनार्थत्वेऽपि वृत्तिकार

---

१. शा. भा. ६-९. २. चरूपेण इति नास्ति क० पु०

प्रदर्शनार्थमिति चेत्, तत्रापि वृत्तिकारग्रहणमयुक्तम् । अर्थान्तरकथनेन वा विना किं न सिध्यति ? उच्यते-द्वयमप्यस्ति दूषणमर्थान्तरकथनञ्च । किमत्र दूषितम् ? निमित्तपरीक्षणं न कर्त्तव्यमित्येतत्तावदयुक्तम् । नञोऽश्रुतत्वात्, अस्त्यर्थस्य नित्यप्राप्तेः ।

यदपि हेत्वभिधानं-प्रसिद्धानि प्रमाणानीति, तदप्ययुक्तम्, विप्रतिपत्तिदर्शनात् । स्वयं चोक्तं-ननु-व्यभिचरति प्रत्यक्षमिति । निमित्तपरीक्षणेन चाव्यभिचारितोक्ता । सूत्रकारेण च तदेव प्रतिज्ञातं परीक्ष्यतया । कथमत्र नञोऽध्याहार उपपद्यते ? वक्तव्यं च निरालम्बनतानिराकरणार्थम् । तच्च नोक्तं वृत्तिकारेण । तस्माद्दूषणम् । वक्तव्यं पुनः किमन्यदर्थान्तरम् ? उच्यते-पूर्वोक्तस्य

ग्रहणानर्थक्यम् । अस्याप्यर्थस्य स्वाभिप्रेतत्वात् । अर्थान्तरकथनस्याप्युपयोगो न दृश्यते । उच्यते—द्वयमप्यस्तीति । वृत्तिकारग्रहणं परमतस्वप्रदर्शनार्थम् । निमित्तपरीक्षानिषेधस्तावदयुक्तः । सूत्रे नञोऽश्रुतत्वात् । क्रियापदान्तराश्रवणे चास्त्यर्थस्य नित्यप्राप्तेः ।

योऽपि हेतुः प्रमाणानां सिद्धत्वं नाम(१)तस्याप्यसिद्धेः । वादिनां प्रमाणसंख्या(२)स्वरूपविषयादिषु विवादात् । केचिदेकं द्वे त्रीणि चत्वारि पञ्च षट् चेति संख्याविवादः । स्वरूपविवादस्तु(३)"कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्ष"मित्यादि विषयविवादः । सामान्यमेवानुमानस्य विषय इत्येवंविधः । स्वयं चोक्तं-ननु व्यभिचरति प्रत्यक्षमिति । तेन प्रमाणान्यपि व्यभिचरन्तीति विप्रतिपत्तिरस्ति । निमित्तपरीक्षणेन चाव्यभिचारितोक्तेति । सिद्धान्तेऽपि यदव्यभिचारित्वमुक्तं तत्परीक्षां कृत्वैव । तेन परीक्षानिषेधस्स्वानुमानविरुद्धः । सूत्रकारेण च तदेव प्रतिज्ञातं परीक्ष्यतया चोदनालक्षणसूत्रेण कार्येऽर्थे प्रमाणं चोदनेति प्रतिज्ञातम् । तेन प्रमाणमेव परीक्ष्यतया प्रतिज्ञातम् । अन्यथा लोकप्रसिद्धत्वात् किं प्रमाणप्रतिज्ञया । सूत्रकारस्य च प्रमाणप्रतिज्ञाप्याऽऽर्थी संमता । कार्यो धर्म इति सिद्धे चोदनालक्षणग्रहणात् प्रामाण्यहेत्वाभिधानाच्च । वक्तव्यं च निमित्तपरीक्षणम् । अन्यथा प्रत्यक्षस्य निमित्तपरीक्षणेनाव्यभिचारित्वेऽप्रदर्शिते निरालम्बनता ज्ञानानामापद्येत । वक्तव्यं पुनः किमन्यदर्थान्तरम् । किम-

---

१. सोप्यसिद्धः इति. ख० पु० २. स्वरूपादिषु. इति. ख० पु०

३. न्यायबिन्दु. १. ४.

सूत्रत्रयार्थस्य साधनभूतमन्यदर्थान्तरमनेनोक्तं प्रदर्शयितुम् । तथाच तत्सतोऽर्थत्ययो लक्षणाभिधानं च सर्वप्रमाणानाम् ।

यत्पुनः प्रत्यक्षलक्षणस्यान्ते(१) "**यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य**" इत्यवधारणम्, किमनेनावधार्यते? उच्यते—यस्येदं द्वयं नास्ति नासौ मिथ्याप्रत्यय इत्यवधार्यते । कः .पुनरसौ ? नामजात्यादियोगेनो-

थमन्यदर्थान्तरं सूत्रत्रयस्य वक्तव्यं पुनरित्यर्थः। एतदुक्तं भवति--किमर्थं सूत्रत्रयस्यापरमर्थान्तरमुच्यते । यावता स्वातन्त्र्येणैव किमित्येत-न्नोच्यते। पूर्वोक्तसूत्रत्रयार्थाक्षेपलब्धमिति । उच्यते--पूर्वोक्तसूत्रत्रयार्थस्य साधनभूतमन्यदर्थान्तरमनेनोक्तमिति प्रदर्शयितुम् । अस्यार्थः—यद्वेदं पूर्वसूत्रत्रयं अनेनैव पूर्वोक्तार्थसाधनभूतमर्थान्तरमुक्तं, न पुनरर्थाक्षेपलभ्यमिति दर्शयितुं पूर्वोक्तसूत्रत्रयार्थत्वेनैवार्थान्तरमुक्तं न स्वातन्त्र्येणेति। किं पुनस्तत् ? यदर्थतो न लभ्यते इत्यत्राह--तथा च तत् सतोऽर्थत्ययो लक्षणाभिधानं च सर्वप्रमाणानाम् । अनिमित्तपरे हि सत्संप्रयोगसूत्रे पूर्वव्याख्याने तत्सतोऽर्थत्ययो न लभ्यते । ततश्चान्यसंप्रयोगेऽप्यन्यविषयविज्ञानप्रत्यक्षत्वान्निरालम्बनपक्षसिद्धेः पूर्वोक्तं सर्वमेव न सिद्ध्येत्। लक्षणाभिधानं च सर्वप्रमाणानाम्। पूर्वोक्तव्याख्याने हि न लक्षणपरता, किं त्वनिमित्तपरता। अस्मिंस्तु व्याख्याने लक्षणपरत्वेन तत्सम्प्रयोगसूत्रस्य प्रदर्शनार्थतया सर्वप्रमाणलक्षणाभिधानं सिध्यति। सर्वप्रमाणलक्षणोपयोगस्त्वव्यभिचारप्रदर्शनेन निरालम्बनत्वनिरासः ।

"यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य इत्यनेन (२)भाष्येण बाधकारणदोषज्ञानाभावेऽपि (३)मिथ्याप्रत्ययः पूर्वपक्षिणा शङ्कितो निराकृत इति प्रतिभाति, स एवासमीचीन इत्यवधारणात्। तत्र टीकाकारः पृच्छति—किमनेनावधार्यत इति । उत्तरम्—यस्येदं द्वयं नास्तीति। कः पुनरसाविति--पुनरपि विशेषनिर्द्धारणाय प्रश्नः। नामजात्यादि(४)योगेनोत्पद्यते य इति विशेषणोत्तरम्। नामयोगेन यथा—देवदत्त इति। जातियोगेन यथा—गौरयमिति। गुणयोगेन यथा—शुक्लो-

१. शा० भा० ८.१. २. भाष्येण इति नास्ति० क० पु० ३. मिथ्याप्रत्ययः इति नास्ति ख० पु० ४. योजनया इति० ख० पु०

त्पद्यते यः। न चेदं द्वयमस्ति तस्य। तथा च परैरर्थान्तरालम्बनता ने- ष्यते—अस्य निर्विकल्पकप्रमितविषयतैवेष्यते विकल्पमात्रमेवायमिति वदद्भिः। स एव च संवृतिरित्युक्तम्। ननु चास्मिन्नपि राद्धान्ते नि- र्विकल्पकप्रत्ययप्रमितविषयतैवेष्यते सविकल्पकानां जात्यादिप्रत्य-

---

ऽयमिति । क्रियायोगेन—पचतीति । द्रव्ययोगेन--दण्डीति । नचेदं द्वयमास्ति तस्य । न हि लौकिकानां बाधकज्ञानं कारणदोषज्ञानं वा तत्र विद्यते । परीक्षकाणा तु यौक्तिको बाधोऽस्त्येव । कथं पुनरवगम्यते नामजात्यादियोगेनोत्पद्यमानस्य(१) निर्विशङ्कितज्ञानस्य विकल्पसंज्ञक- स्य लौकिकानां बाधकारणदोषज्ञानाभावेऽपि यौक्तिकबाधबलेन परेषां मिथ्याभावोऽभिमत इति ? । अत्राह- तथा चेत्यादि। अर्थान्तरभूता व्यक्ति- तो ये जात्यादयस्ते विकल्पप्रत्ययस्यावलम्बनमिति परैर्नेष्यते । किन्तु निर्विकल्पकेन प्रत्ययेन प्रथमभाविनेन्द्रियजेन या व्यक्तिः प्रतीता सैव सविकल्पकेन प्रत्ययेनाप्यालम्ब्यते । तामेव चावलम्बमानमपि जात्या- दियोगितया विकल्पमात्रमेवेदं न बाह्यवस्त्ववच्छेदकमुत्पद्यत इति परैरुक्तम् । (२)एवं च ब्रुवाणैः परैर्मिथ्यात्वमभ्युपगतमिति गम्यते । स एव च संवृतिरित्युक्तम् । स एव विकल्पप्रत्ययः संवृतिरिति च(३) यस्मात् परैरुक्तं तस्मात्परैर्मिथ्यात्वमिष्टम् । केन पुनः(४) कारणेन विकल्पप्रत्ययः संवृतिरित्युच्यते ? संव्रियतेऽनेनेति । विकल्पप्रत्ययो हि स्वाकारेण जात्यात्मकेन पररूपं स्वलक्षणस्यात्यन्तिकभेदं संवृणो- ति आच्छादयति ।

तदाह कीर्त्तिः—

परुरूपं स्वरूपेण यया संव्रियते धिया ।
स्वकार्यप्रतिभासिन्या भावनाश्रितया तया ॥
तया संवृतिनानात्वात् प्रकृत्या भेदिनः स्वयम् ।
अभेदिन इवाभान्ति भावा रूपेण केनचित् ॥
तस्याश्चाभिप्रायवशात् सामान्यं(५) सम्प्रकीर्त्तितम् ।
तदसत्परमार्थे च यथा सङ्कल्पितं तथेति ॥

ननु चास्मिन्नपि राद्धान्त इति । परेषामपि सिद्धान्ते नैवास्य मिथ्याश-

---

१. निर्विशङ्कितेति नास्ति क० पु०

२. परश्च ब्रुवाणैः परः इति क० पु० ३. यस्मात् परैरुक्तं इति क० पु०नास्ति ।

४. प्रकारेण, इति क० पु० ५. परिकीर्तितम् इति. ख० पु०

यानाम्। इयांस्तु विशेषः—पूर्वानुभूतार्थानुसन्धानेनास्मिन्नपि निर्विकल्पकप्रत्ययप्रमितविषयता नापैति। अनुसन्धानप्रत्ययस्यापि नार्थान्तरानुसन्धानेन विषयान्तरत्वं सविकल्पकस्य शक्यते वक्तुम्। तस्मादर्थान्तरविषयत्वान्नैवास्य मिथ्याशङ्कोपपद्यते। द्वयस्य चाभावः। तस्मात्तदर्थमिदमवधारणं मन्दतरफलमेव प्रतिभाति।

ननु च त्वयैवेदमुक्तं—इयांस्तु विशेष इति। अनेन विशेषेण परैरिदमुक्तमनुसन्धीयमानोऽर्थः संहितार्थान्तरविषयत्वान्नैवास्य एकप्रत्ययविषयोऽर्थः परिच्छेद्यतामस्य प्रत्ययस्य प्रतिपद्यते। आलम्बनतां तु प्रतिपद्यते। तस्मान्न परिच्छेदकत्वमनुसन्धानप्रत्ययस्येच्छन्ति

ङ्कोपजायते, यस्मान्निर्विकल्पकप्रत्ययप्रमितमेव स्वलक्षणं स विकल्पकानां विषय इष्यते। तल्लक्षणं च परमार्थतोऽस्त्येव। सदर्थविषयं तु ज्ञानं(१) सत्यं, न मिथ्या, यथा निर्विकल्पकज्ञानम्। इयांस्तु विशेषः—निर्विकल्पकेन सह पूर्वानुभूतं यत्स्वलक्षणं तस्य यदनुसंधानमर्थान्तरघटनं योजनं तेनेदमुत्पद्यते सविकल्पकज्ञानम्। निर्विकल्पकं तु न पूर्वानुसन्धानेनोत्पद्यते। अस्मिन्नपि सिद्धान्ते निर्विकल्पकप्रमितविषयता पुनः समानैव। अनुसन्धानप्रत्ययस्यापि समानविषयत्वे सविकल्पकं मिथ्या निर्विकल्पकं सत्यमिति न युक्तम्। द्वयस्य चाभावः। न हि लौकिकानां द्वयमिदमस्तीति। तस्मान्मिथ्यात्वशङ्काभावान्नास्ति पूर्वः पक्ष इति निराकरणमनुपयोगि।

ननु च त्वयैवेति पूर्वपक्षसमर्थनम्। अनेनैव विशेषेण जात्याद्यनुसन्धानेनैव जायत इति परैरिदमुक्तं—निर्विकल्पकेन यत् स्वलक्षणं(२)बाह्यार्थरूपं प्रतीयते तद्विकल्पप्रत्ययस्य परिच्छेद्यं न भवति, आलम्बनं तु भवतीति। एषोऽभिप्रायः—न हि बाह्यं वस्तु जात्यादिभिर्योजयितुं शक्यते, तस्य विकल्पैरसंस्पर्शात्। किन्तु(३) तदगृह्णन्तोऽपि विकल्पास्तद्ग्रहाभिमानिनो भासन्ते। तदभिमानानुरोधेन तदालम्बना इत्युच्यन्ते। परमार्थतस्तु निरालम्बना एवेति। एवं च मिथ्यात्वमुक्तमेव परैः। तस्मान्न परिच्छेदकत्व(४)मनुसन्धानप्रत्ययस्येच्छन्ति स्मृतिवदेतद्विकल्पज्ञानमि-

---

१. सत्यं. इति नास्ति. क० पु०　　२. वाक्यार्थं. इति क० पुस्तके

३. तदगृह्णन्तोऽपि विकल्पास्तद्गुणाभिमानिनः इति एक० पु०।

४. अस्य. इत्यधिकं ख० पु०।

स्मृतिवदिति वदन्तः । इष्यते चास्मिन् राद्धान्ते सविकल्पकस्यापि प्रमाणत्वम् । न च परेषामप्यनुसन्धानप्रत्यये विकल्पमात्रवादिनाम् । द्वयमस्तीति सिद्धम् । तस्मादस्य प्रमाणत्वमिच्छता कृतमिदमवधारणम् ।

कथं पुनरनुसन्धानप्रत्ययं कल्पनां मन्यन्ते ? जातिजातिमतोरभेदात्, अनुसन्धानप्रत्यये भेदाभ्युपगमाच्च । अयं गौरिति लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते, नेदं गोत्ववद्द्रव्यमिति । ननु च–भेदप्रत्ययेऽप्यभेदोपचारो दृष्टः–कुन्तान् प्रवेशयेति । सत्यमभेदोपचारः । न पुनरयं

ति वदन्तः । यथा स्मृतिज्ञानं बाह्यं वस्तु न गृह्णाति अस्फुटावभासित्वात्, बाह्यस्य च स्फुटरूपत्वात् । न च ग्राहकसामग्रीभेदेन स्फुटास्फुटावभासभेदः, वेद्याभेदात् । अतो बाह्यावभासाभावेऽपि तदध्यवसायिनोपजायमानं तदालम्बनमिव भाति स्मृतिज्ञानम् । तथा विकल्पकज्ञानमपि । तदुक्तं (१)कीर्त्तिनैव–'शास्त्रचिन्तकाः खल्वेवं विवेचयन्ति, न तु प्रतिपत्तारः । ते तु दृश्यविकल्पावर्थावेकीकृत्य बाह्यमेवानुमन्यमानाः प्रवर्त्तन्त' इति । इष्यते चास्मिन् मीमांसकानां राद्धान्ते सविकल्पकस्यापि प्रमाणत्वम । न च परेषामनुसन्धानप्रत्यये विकल्पमात्रवादिनाम् । द्वयमिदं बाधकारणदोषरूपं लौकिकानां साक्षादस्तीति सिद्धं सर्वेषाम् । तस्मात् पूर्वपक्षसम्भवादस्य विकल्पप्रत्ययस्य प्रमाणत्वमिच्छता भाष्यकारेण कृतमिदमवधारणम्—स एवासमीचीनः प्रत्यय इति ।

कथं पुनरनुसन्धानप्रत्ययं कल्पनां मन्यन्ते । अयमभिप्रायः–जात्यादिकं हि परमार्थतोऽस्त्येव । तद्विशिष्टतया स्वलक्षणं गृह्यमाणं पारमार्थिकमेव । अतः सत्यार्थप्रतिपत्तिः (२)कल्पना न भवतीति । पूर्वपक्षी त्वाह–जातिजातिमतोरभेदादनुसन्धानप्रत्यये भेदाभ्युपगमाच्चेति । जातिर्जातिमतः स्वलक्षणात् भिन्ना नास्ति, अथ च विकल्पप्रत्यये भिन्नेव प्रतिभाति, तद्विशिष्टत्वेनावगतेः । कथं पुनरवगम्यते भिन्ना जातिर्न भवतीति ? तत्राह— अयं गौरिति हि लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते, नेदं गोत्ववद्द्रव्यमिति । अस्यार्थः—जातिमतोऽभिन्ना जातिः प्रतीयते न भिन्ना । यदि भिन्ना प्रतीयेत इदं द्रव्यं गोत्ववत् इत्यवगतिः स्यात् । न चासावस्ति । ननु च भेदप्रत्ययेऽप्यभेदोपचारो दृष्टः–कुन्तान् प्रवेशयेति । अस्यार्थः—यद्यपि प्रतीतौ भेद एवावभाति, तथाऽपि समानाधिकरणशब्दप्रयोगमात्रं भवत्येवोपचारात् । यथा-

---

१. अयमेव धर्मकीर्तिर्बौद्धाचार्यः ।　२. कल्पना न भवति इति क० पु० नास्ति० ।

गौरित्यत्रोपचारबुद्धिर्लौकिकानाम् । तस्मादुपचारितोऽयं प्रत्यय इति न शक्यते वक्तुम् । न च स्वलक्षणपर्यवसाय्येवायं प्रत्ययः, अर्थान्तरानुसन्धानात् । अतो मन्यामहे कल्पनैवेयमिति ।

यद्ययमन्यथाग्राही प्रत्ययः स्यात् कथं न विपर्येति ? उच्यते-यत्र हि द्रव्यं द्रव्यान्तरात्मनाऽवसीयते तत्र विपर्ययो भवति । नचेदं गोत्वादि द्रव्यान्तरं नीलपीतादिवद्विशेषेभ्यः; पृथक्त्वेनाग्रहणात् । यत एव हि विशेषास्सामान्यप्रत्ययेनावलम्ब्यते, अत एव च

पुरुषसमानाधिकरणकुन्तशब्दप्रयोगः, न पुनः प्रतीतौ तादात्म्याऽवभासः । उत्तरम्—सत्यमयमभेदोपचारः 'कुन्तान् प्रवेशये'ति; न पुनरयं गौरित्यत्र लौकिकानामभेदोपचारबुद्धिः, प्रत्यये तादात्म्यावभासात् । उपचारो हि शब्दप्रयोगमात्रम्, न बुद्धौ तादात्म्यसंवित्तिः । तस्मादुपचरितोऽयं प्रत्यय इति न शक्यते वक्तुम् । प्रत्ययस्यौपचारिकत्वाभावात् । शब्दप्रयोगमात्रं ह्युपचरितो भवति । ननु तर्हि जातिरभिन्ना भवतु, तथाऽपि कथं कल्पनात्वम्? तत्राह-न च स्वलक्षणपर्यवसाय्येवायं प्रत्ययः, अर्थान्तरानुसन्धानात् । अस्यार्थः—यद्यपि भिन्नाजातिर्नास्ति तथाऽप्ययं प्रत्ययः स्वलक्षणरूपो यो विषयस्तन्मात्रपर्यवसायी न भवति, विशेषप्रत्ययत्वात् । अर्थान्तरेण जात्यादिनाऽनुसन्धाय योजयित्वा जायमानत्वात् । अतोऽर्थान्तरयोजनायामर्थान्तरसम्बन्धरहितेऽपि स्वलक्षणे जायमानत्वात कल्पनैवेयमिति मन्यामहे ।

अत्र चोदयति—यद्ययमन्यथाग्राही प्रत्ययः स्यात् कथं न विपर्येति ? यो ह्यन्यदन्यरूपेणावभासयति यथा शुक्तिकारजतादिज्ञानम्, तस्य 'नेदं रजत'मिति विपर्ययो भवति । न गवादिषु प्रत्ययविपर्ययोऽस्ति । तस्मान्नायमन्यथाग्राहीति । अत्र समाधिः-यत्र हि द्रव्यं द्रव्यान्तरात्मनाऽवसीयते तत्र विपर्ययो भवति । यथा-शुक्तिकायां रजतात्मनाऽवसीयमानायाम् । नचेदं गोत्वादि द्रव्यान्तरं नीलपीतादिवद्विशेषेभ्यः । यथा नीलात् पीतं द्रव्यान्तरं न तथा विशेषेभ्यो गोत्वादि । कस्मात् ? पृथक्त्वेनाग्रहणात् । यत् खलु यतोऽर्थान्तरं तत् ततो भेदेन गृह्यते यथा—अङ्गुलीभ्योऽङ्गुष्ठः । न च विशेषेभ्यो भेदेन गृह्यते जातिः । अतो न भिन्नेति ।

ननु चायं गौरिति प्रत्यये भेदेनैव(१)जातिर्भाति, तत्राह—यत एव हीति । यस्माद् विशेषाः सामान्यप्रत्ययेनावलम्ब्यन्ते तस्मात् पृथक्त्वेन

---

१. जातिरवभाति० इति० ख० पुस्तके ।

ाणविपर्ययाभ्यामयमन्यो विकल्पाख्यः प्रत्ययः इति विकल्पदः । गुणकल्पनाप्यनेनैव व्याख्याता—पृथगग्रहणादिति ।

ननु च नाम्नः पृथगेव ग्रहणम् । न; तत्राप्ययं विष्णुमित्र प्रभेदप्रत्ययात् । इयांस्तु विशेषः—जातिगुणकल्पनाभ्यां कत्राभिन्नयोर्भेदकल्पना इतरत्र भिन्नयोरभेदकल्पना । तस्माधिविशेषोऽयं न कल्पनाविशेषः ।

गं नास्ति । अत एव हि प्रमाणविपर्ययाभ्यामन्यो विकल्पाख्यः प्रत्यय इति विकल्प। यत एवार्थान्तरात्मनाऽर्थान्तरं न गृह्णातीति न विपर्येति अत विकल्पविदो वदन्ति—प्रमाणादयमन्यो विकल्पाख्यः प्रत्ययः, अन्याहित्वात् । विपर्ययाच्चान्य एवेति, साक्षाद्बाधाभावात् कारणदोषाश्चेति । गुणकल्पनाऽप्यनेनैव व्याख्याता—पृथगग्रहणादिति । (१)योऽयं भिन्नतेनिराकरणे हेतुः, (२)अनेनैव गुणकल्पनाऽपि व्याख्याता । यथा हि रिक्ता न प्रतीयते जातिरिति जातिकल्पना, तथा गुणोऽपि गुणिभेन्ना(३)नावभासते । शुक्लमिदमिति हि लौकिकाः प्रतियन्ति, नेदं द्रव्यमिति । पृथगग्रहणादिति हेतुर्द्विधा विवरणीयः । यदा व्यप्रतीयते तदा तावत् पृथङ्न गृह्यते जातिः । तथा यदि भिन्नाः स्यात् तदा व्यक्त्यग्रहेऽपि कदाचिद् गृह्येत, न च गृह्यते। तस्माह्यते जातिः ।

ननु च नाम्नः पृथगेव ग्रहणमिति नामकल्पनामाक्षिपति । नाम हि नाभिन्नम्, भिन्ने हि तस्मिन् नामयोजनाकल्पना न युक्ता । समर्थ—न; तत्राप्ययं विष्णुमित्र इत्यभेदप्रत्ययात्। अस्यार्थः—यद्यपि भिन्नं नाऽपि न भेदेनैव प्रतीयते । किन्तु अभेदेनैव । अयं विष्णुमित्र प्रत्ययः, भिन्ने चाभिन्नप्रत्ययो ऽ(४)प्यपरमार्थः कल्पनैव स्यात् । विशेषः—जातिगुणकल्पनाभ्यां यदेकत्र जातिकल्पनायामभिन्नयोर्जातिमतोर्भेदकल्पना । अन्यत्र नामकल्पनायां भिन्नयोर्नामनामिनोरभेदनेति । तस्मादुपाधिविशेषोऽयं कल्पनाप्रकारविशेष इत्यर्थः । न पुनः) नात्वे विशेषोऽस्ति, असत्यविषयत्वस्य तुल्यत्वात् ।

योऽयमिति नास्ति० क० पुस्तके ।　　२. तेनैव० इति० ख० पु०

नावभाति० इति० ख०　　४. अपरमार्थविषयः इति० ख० पु०

एतत्कुण्डलान्तर्गतो भागः ख० पुस्तके नास्ति ।

ननु च कर्मकल्पनायां द्वयमप्येतन्न सम्भवति, भिन्नयोरेव क्रियाकारकयोः सम्बन्धोऽवगम्यते, व्यपदिश्यते च । (१)एवमत्राप्यभेदोपचार एवावगम्यते । व्यपादिश्यते च "पचति देवदत्त" इति सामानाधिकरण्यदर्शनात् ।

ननु च वैयधिकरण्यमपि दृश्यते—'ओदनं पचति' 'काष्ठैः पचति' पच्यते देवदत्तेनेति । किमिदं प्रलप्यते वैयाधिकरण्यदर्शनादिति । जात्यादावपि वैयधिकरण्यं दृश्यते—गोभावो गोत्वं, पटस्य शुक्लत्वं, अस्येयं संज्ञेति । भिन्नाभिन्नकल्पनां प्रत्यभिन्नस्यायं व्यपदेशः । न पुनर्भिन्नस्य चार्थान्तरस्यावगतिरस्ति । तस्मादियमपि च कल्पना—देवदत्त इति । द्रव्येऽप्येवम् , दण्डयमित्यभेदोपचारात् । तस्मात्पञ्चविधेयं कल्पना । नेयं प्रमा-

ननु चेति कर्मकल्पनामाक्षिपति—द्वयमप्येतद्भिन्नाभिन्नत्वकल्पनं कर्मकल्पनायां नैव सम्भवति । भिन्नं हि कारकात् कर्म भेदेनैव प्रतीयते—काष्ठैः पचति, देवदत्तेन पच्यत इति । नैवमित्यादिना समाधानम् । अत्रापि कर्मकल्पनायामप्यभेदोपचारः अभेदप्रतीतिरेव दृश्यते, पचति देवदत्त इति सामानाधिकरण्यदर्शनात् ।

ननु वैयधिकरण्यमपि दृश्यत इत्यनेनैतदाह—वैय्याधिकरण्यदर्शनात् भेद एवावसीयते । सामानाधिकरण्यं तु व्यपदेशमात्रमिति । किमिदं प्रलप्यत इति । अस्यायं भावः—यथा वैय्याधिकरण्यं दृश्यते तथा सामानाधिकरण्यमपि । न चैकस्य वस्तुनोऽभिन्नत्वं भिन्नत्वं च सम्भवति । तस्मान्नास्त्येव भिन्नमभिन्नं वा वस्तु । परस्परं विरोधेनानयोः प्रतीत्योः पराहतत्वात् । अविद्यमानवस्त्ववभासि च प्रत्ययो विकल्पमात्रमेवेति । अक्षरार्थस्तु—यथा कर्मणि वैयधिकरण्यं दृश्यते तथा जातिगुणनामस्वपि । न च तानि भिन्नानि, अभेदावगमात् । अतोऽविद्यमानमेव कदाचिद्भिन्नतया कल्प्यते, कदाचिदभिन्नतयेति मन्तव्यम् । द्रव्येऽप्येवं दण्ड्ययमित्यभेदोपचारात् । अस्यार्थः—दण्ड्ययमिति प्रतीतिः पुरुषमेव प्रतिपद्यते । न च पुरुषमात्रपर्यवसाय्येवायं प्रत्ययः, विशेषप्रत्ययात् । पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मात्पञ्चविधेयं कल्पना न प्रमाणम् । अविद्यमानजा-

१. नैवम्' इति व्याख्यानसम्मतः पाठः ।

णम् । नाप्यप्रमाणम् । उच्यते—भवति कल्पनाज्ञानं यदि प्रत्यक्षसमधिगम्यता ज्ञानस्य स्यात् । आनुमानिकत्वं तु ज्ञानस्य वक्ष्यति ।

नन्वप्रत्यक्षज्ञानपक्षे ज्ञानस्याकारमात्रमालम्बनम्, अन्यथा ज्ञानस्योत्पत्तिर्नोपपद्यते । कोऽयमन्यथाभावः? अयमन्यथाभावः । शुक्तिका हि रजतवत्प्रकाशते । शुक्तिकालम्बनं हि तद् ज्ञानं, न रजतालम्बनम् । कथमवगम्यते? शुक्तिकासम्प्रयुक्ते चक्षुषि दर्शनादन्धस्यानुत्पादात्, न ह्यन्धश्शुक्तिकां रजतमिति व्यपदिशति । चक्षुष्मानेव हि शुक्तिकां रजतमिति मन्यते—रजतसन्निकृष्टं मे चक्षु-

---

त्याद्यध्यासेनोपजायमानत्वात् । नाप्यप्रमाणम् । बाधकारणदोषज्ञानयोस्साक्षादनुत्पत्तेः । उच्यते इत्यादिना सिद्धान्तमुपक्रमते । तत्र चेदमाकूतम्—जात्याद्यवभासीनि तावदेतानि ज्ञानान्युत्पद्यन्ते । न चाविद्यमानमेवाकारं ज्ञानमवगमयति । स्वलक्षणरूपवत्सत्त्वेनावभासनात् । तत्र विद्यमानता कदाचित् बहिरर्थरूपतया कदाचित् (१)ज्ञानाकारतया । तत्र यदा विज्ञानं (२)प्रत्यक्षं न भवतीति स्थितं तदा पारिशेष्यादर्थाकारतैवावशिष्यते । तथा च विद्यमानार्थाकारग्रहणान्न कल्पनारूपतेति । तदाह—भवति कल्पनाज्ञानं, यदि प्रत्यक्षसमधिगम्यता ज्ञानस्य स्यात् । आनुमानिकत्वं तु ज्ञानस्य वक्ष्यति ।

नन्वप्रत्यक्षज्ञानपक्षे ज्ञानस्याकारमात्रमालम्बनमन्यथा ज्ञानस्योत्पत्तिर्नोपपद्यते । अनेन बलात् प्रत्यक्षता ज्ञानस्याङ्गीकरणीयेत्यापादयति । कोऽयमन्यथाभाव इति पृच्छति । उत्तरम्—(३)अयमन्यथा भावः—शुक्तिका हि रजतवत् प्रकाशते इति । अनेन "ननु—व्यभिचारात् परीक्षितव्यं निमित्तम्, इति भाष्यं व्याचष्टे । तस्य चार्थः—शुक्तिकायां रजतमिदमिति ज्ञानमिन्द्रियतद्भावभाविप्रत्यक्षमेव ज्ञानम् । तच्च बहिः रजताकाराभावात् ज्ञानगतमेव रजताकारमवभासयतीति । शुक्तिकालम्बनं च तज्ज्ञानं न रजतालंबनमित्यनेन ये मीमांसकास्ते द्वे एते विज्ञाने, इदमित्येकं ग्रहणात्मकं, रजतमित्यपरं स्मरणात्मकमित्याहुः तान्निराकरोति । एकमेवेदं विज्ञानमन्यथाग्राहि जायते । तच्च रजतरूपेण शुक्तिकामेवालम्बते न रजतम् । कथमवगम्यत इति प्रश्नः । शुक्तिकासंप्रयुक्ते चक्षुषि तद्भवति । अन्धस्यानुत्पादात् । न ह्यन्धः शुक्तिकां रजतमिति व्यपदिशति । चक्षुष्मानेव हि शुक्तिकां रजतमिति मन्यते—रजतसन्निकृष्टं मे चक्षुरिति । अस्यार्थः—यदि

---

१. बहिर्ज्ञानाकारतया इति क०पु० । २. अप्रत्यक्षमिति स्थितम् इति० ख०पु० ।
३. अयमन्यथाभावः इति नास्ति०ख०पु० ।

रिति । अतः शुक्तिकालम्बनं च तत् ज्ञानं न रजतालम्बनम्। न चाप्रत्यक्षज्ञानपक्ष एतत्सम्भवति । अतोऽविद्यमानाकारालम्बनमपि ज्ञानमस्तीति प्रतिपत्तव्यम् । सेयं पञ्चविधा कल्पना ।

ननु चाविद्यमानाकारालम्बनज्ञानपक्षे निरालम्बनतैव ज्ञानस्य प्राप्नोति। नैवम्; निरालम्बनपक्षे न ह्यन्यस्यान्येन व्यपदेश उपपद्यते। भवति चायं व्यपदेशः रजतमिति शुक्तिकायाः । निरालम्बनज्ञानपक्षे हि कस्य केन च व्यपदेशो भिन्नत्वाच्छुक्तिकारजतज्ञानयोः ।

रजतमिति स्मरणज्ञानमेतत्स्यात् तदा चक्षुर्निरपेक्षत्वात्स्मरणस्यान्धस्यापि स्यात् । न चान्धस्येदमस्ति । यदा तु शुक्तिकालम्बनमेकमेव ग्रहणज्ञानं तदा चक्षुरपेक्षित्वात् स्यादन्धस्या(१)नुत्पादाच्चचक्षुष्मत एवोत्पत्तिर्युक्ता । अनेन च-यत्प्रत्यक्षं न तद् व्यभिचरति । इदमिति ग्रहणज्ञानं रजतमिति स्मरणाद्भिन्नं यद्यभिचरतीति । भवदभिमतमेकमेवेदं रजतमिति ज्ञानं तत्प्रत्यक्षमेव न भवति । कीदृशं तर्हि प्रत्यक्षम् ?, तत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षम् । यद्विषयं विज्ञानमुत्पद्यते तेनैवेन्द्रियसंप्रयोग इन्द्रियाणां या पुरुषस्य बुद्धिर्जायते तत् सत् प्रत्यक्षम् । यथा इदमिति विज्ञानम् । यत्तु अन्यसम्प्रयोगे शुक्तिकासम्प्रयोगे अन्यविषयं रजतग्राहि विज्ञानमुत्पद्यते न तत्प्रत्यक्षम् । किं तर्हि स्मरणमेव । कथं पुनरवगम्यते-इदमन्यसंप्रयोगे, इदं नान्यसंप्रयोग इति ? शुक्तिका हि संप्रयुक्ता । अतः शुक्तिकाविषयमेवेदमपि ज्ञानं यतो रजतमिति शुक्तिकामेव व्यपदिशति । यस्माच्छुक्तिकासंप्रयुक्ते चक्षुषि रजतसन्निकृष्टं मे चक्षुरिति मन्यत-इति भाष्यार्थो दर्शितः । न चाप्रत्यक्षज्ञानपक्ष एतत् सम्भवति। अतः प्रत्यक्षं ज्ञानम् । प्रत्यक्षं चेज्जात्यादिकमपि ज्ञानरूपमेव । तस्मात्स्वाकारभूतजात्याद्याकारतया बाह्यं वस्तु गृह्णत् कल्पनाज्ञानमेवेदमापतितम् ।

ननु चाविद्यमानाकारालम्बनज्ञानपक्षे निरालम्बनतैव ज्ञानस्य प्राप्नोति । अस्यार्थः—यदाकारावभासि यत् ज्ञानं तत्तदालम्बनमुच्यते । शुक्तिका च न रजताकारा । तस्माद्रजताकारस्य ज्ञानस्य न शुक्तिकालम्बनम् । तस्मान्निरालम्बनमेवेदमापद्यत इति चोद्यम् । नैवमिति । अस्यार्थः—निरालम्बनत्वे हि रजतज्ञानस्य शुक्तिकायां रजतमिति व्यपदेशो न स्यात्, भिन्नत्वाच्छु-

---

१. अनुत्पादः इति क० पु० ।

नन्वर्थालम्बनपक्षेऽप्यन्याकारस्य विज्ञानस्यान्याकारमालम्बनज्ञानमिति नोपपद्यते । इदमेव ह्यालम्बनस्यालम्बनत्वं यदुतार्थाकारमेव ज्ञानमुत्पादयतीति । अन्यथा हि चक्षुरादिवद्व्यापृतस्यापि ज्ञानोत्पत्तावालम्बनव्यपदेशो न स्यात् । केन चोक्तमालम्बनस्याकारनिरपेक्षैवेयं कल्पनेति । कथं तर्हि कल्पना ? अर्थान्तरानुसन्धानतया । किमिदमर्थान्तरानुसन्धानतयेति ? इदमिदं यस्य लक्षणान्तरेणैकतापत्तिः, स्वात्मनि च भेदाध्यासः । कथं तर्हि शुक्तिकारजतज्ञानयोः । एकमत्र शुक्तिकालम्बनम्, अपरं तु निरालम्बनम् । अस्ति चायं व्यपदेशः । तस्मादेकमेवेदं ज्ञानं शुक्तिकामेव रजताकारेणालम्बते ।

नन्वर्थालम्बनपक्षेऽपीति । आलम्बनस्य ज्ञानमालम्बनज्ञानम् । एतदुक्तं भवति—आलम्बनमेव ज्ञायते न त्वनालम्बनमित्यस्मिन्नपि पक्षेऽन्याकारमालम्बनमन्याकारग्राहि च ज्ञानमिति नोपपद्यते । इदमेव ह्या(१)लम्बनस्यालम्बनत्वं यदुतात्माकारमेव ज्ञानं जनयति । यदि पुनः कारकतामात्रमेवार्थस्य स्यात्तदा चक्षुरादीनां ज्ञानोत्पत्तौ व्यापृतानामपि यथाऽऽलम्बनभावो नास्ति तथार्थस्यापि स्यात् । तस्माद्यदालम्बनमभिमतं तदाकारेण ज्ञानेनापि भवितव्यम् । अन्यथाऽऽलम्बनत्वानुपपत्तेरिति । केन चोक्तमिति । अत्रायमाशयः—शुक्तिकालम्बनमिदं ज्ञानमभिमतम्, शुक्तिकाकारमेव तावदिदमुत्पद्यते । न पुनस्तदाकारं गृह्णाति । यदि परं तमेवार्थान्तरमेवार्थान्तरयोजनया गृह्णाति तेन तदाकारग्राहित्वात्तदालम्बनं तावदविरुद्धम् । अक्षरार्थस्तु—केनेदमुक्तमालम्बनीभूतस्यार्थस्याकारमनपेक्ष्यैवेयं (२)कल्पनोपेयत इति ? किन्तु आलम्बनीभूतस्वलक्षणाकारग्राहिण्ये(३)वेयमिति । कथं तर्हि कल्पनेति । स्वलक्षणग्राहित्वे सति निर्विकल्पकवत् कल्पनात्वं न युक्तमित्यर्थः । अर्थान्तरानुसन्धानतयेति ह्यार्थान्तरेणानुसंधानं योजनं तद्भावादित्यर्थः । किमिदमर्थान्तरानुसन्धानतयेति स्वरूपविचारणाय प्रश्नः । इदमिदं यत् स्वलक्षणान्तरेणैकतापत्तिः । गौरयमिति ज्ञाने व्यक्त्यन्तरेण सहैक्यं तावदवभाति । स्वात्मनि च भेदाध्यासः । यद्यप्यसाधारणैकात्मकं स्वलक्षणं तथापि द्व्यात्मकमिव प्रतिभाति । कथं तर्हीति ।

१. अवलम्बनस्यावलम्बनत्वम् इति ख० पुस्तके ।

२. कल्पना जायत इति ख० पु० पा० ३. इयं कल्पना इति ख० पु०

द्यमानजात्यादिविषया एव जात्यादिप्रत्ययाः ? स्वलक्षणे ह्यविद्यमानभेदाभेदाध्यासादविद्यमानविषया इत्युच्यन्ते।

कोऽयमध्यासो नाम ? विवेकाग्रहणात् स्वरूपमात्रग्रहणात् भेदाननुसन्धानात् सामान्याध्यासः। अभिन्नस्य चार्थस्यान्तरेण सादृश्यं सदृशाननुसन्धानात् भेदाध्यासः। सदृशानवधारणं तु भेदाननुसन्धानात्। सेयं पञ्चविधा कल्पनेति। कया युक्त्या सम्बद्धत्वालंबनव्यतिरिक्तं रूपमस्याह? अर्थान्तरानुसन्धानदूषितं तु। न

यद्यालम्बनाकारनिरपेक्षेयं कल्पना न भवति, स्वलक्षणं चालम्बनं (१)तच्च विद्यमानमेवेति कथमविद्यमानविषया जात्यादिप्रत्ययाः ? अत्रोत्तरम्— स्वलक्षणे ह्यविद्यमानभेदाभेदाध्यासादविद्यमानविषया इत्युच्यन्ते जात्यादिप्रत्ययाः।

कोऽयमध्यासो नामेति पृच्छतोऽयमभिप्रायः—पूर्वपक्षिणा हि विज्ञानं साकारं प्रत्यक्षमित्यभ्युपगतम्। तत्र यद्यपि ज्ञानस्यैवाकारः तथापि स्वलक्षणासंस्पर्शात् स्वलक्षणभेदाभेदावभासो न घटते। तेन वरं ज्ञाने चार्थे चाविद्यमानस्याकारस्याध्यारोपोऽध्यासो युक्तः इति। विवेकाग्रहणादित्युत्तरम्। (२)अत्रायमाशयः—साकारे हि विज्ञाने तदीयोऽयमाकारः स्वलक्षणस्य यद्यपि न भवति, तथापि विवेकमगृह्णतः स्वलक्षणसम्बन्धितेत्युपपद्यते। सर्वथाऽविद्यमानेऽ(३)नुपपत्तिः। स्वरूपमात्रग्रहणात् भेदाननुसन्धानात् सामान्याध्यासः। यदिदं ज्ञानं साधारणाकारं जातं तस्य स्वलक्षणात् भेदो नानुसन्धीयते। केवलं स्वरूपमात्रं गृह्यते। तेन स्वलक्षणमेव सामान्याकारेणानुसन्धीयते। अभिन्नस्यार्थान्तरेण सादृश्यं सदृशाननुसन्धानात् भेदाध्यासः। सादृश्यानवधारणं तु भेदाननुसन्धानात्। यदेतत्साधारणाकारं विज्ञानमुपजायतेऽर्थान्तरभूतं तस्य स्वलक्षणेन सहात(४)व्यावृत्ततया सादृश्यं नानुसन्धीयते, भेदस्याऽनुसन्धीयमानत्वात्। ततश्च तदपि साधारणाकारं ज्ञानं स्वलक्षणेन सहाननुसंधीयमान (भेदं स्वलक्षणतादात्म्येनैवावभाति। एवं चैकमिदं स्वलक्षणसाधारणासाधारण) रूपं ज्ञात्मकमिवाश्रीयते। साधितमर्थमुपसंहरति–सेयं पञ्चविधा कल्पना। न चालम्बनव्यतिरिक्तं स्वलक्षणव्यतिरिक्तं रूपं ग्राह्यमत्रास्ति। अर्था-

---

१. तच्च इति० नास्ति क० पु० २. अत्रेति नास्ति ख० पु०
३. अनुपपत्तेरिति० ख० पु० ४. व्यावृत्तितया इति क० पु०
( ) कुण्डलान्तर्गतो भागः क० पुस्तके नास्ति०

चार्थान्तरमर्थान्तरानुसन्धितयाऽऽलम्बनमिति । अतोऽर्थान्तरानुसन्धानात् स्वलक्षणालम्बनमपि कल्पनेत्युच्यते । तस्मात्स्वसम्वेद्यज्ञानपक्ष एवैतदेकालम्बनत्वेऽपि ज्ञानान्यत्वसम्वेदनमुपपद्यते । अन्यथा ह्यालम्बनमात्रावगतिरेव स्यान्न स्वलक्षणसामान्यावगतिः । स्वलक्षणव्यतिरिक्तं च न सामान्यमस्तीति प्रदर्शितं—रूपान्तराग्रहणात् तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावादिति। अर्थान्तरस्यानुसन्धानाच्च। अनुसन्धानं च ज्ञानभेद उपपद्यत इत्युपपन्नस्सामान्यविशेषव्यवहारो लौकिकः । एवं चानित्ये नित्यबुद्धिः, असुखे सुखबुद्धिः, अनात्मन्यात्मबुद्धिरित्युपपन्नास्संसारहेतवो विपरीतग्रहाः । तदिदमुक्तम्–(१)"प्राग्बाधकज्ञानोत्पत्तेः कथमिदमवगम्यत" इति ।

न्तरानुसन्धानरूषितं तु अर्थान्तरानुसन्धानमिश्रितम् । न चार्थान्तरं स्वलक्षणमालम्बनं कल्पनाज्ञानस्यार्थान्तरानुसन्धितया अनुसन्धानमनुसन्धिः तद्भावेनेति । स्वलक्षणालम्बनमपि कल्पनेत्युच्यते । तस्मात्(२)स्वसंवेद्यज्ञानपक्ष एवैतदुपपद्यते—ज्ञानान्यत्वसंवेदनम्, न स्वलक्षणैकालम्बनतेति; ज्ञानाकारस्यापि भासमानत्वात् । यदि त्वप्रत्यक्षं ज्ञानं स्यात् तदाऽऽलम्बनमात्रावगतिरेव स्यात् । न च बाह्यमेव सामान्यमस्ति, यद्ग्रहणादाकारद्वयावगमो घटते । रूपान्तराग्रहणात् सामान्यं नास्तीति प्रतिपादितमेव यतः । नन्वेवमपि सर्वदैव सामान्यप्रत्ययेन भवितव्यम्, ज्ञानाकारस्य सन्निहितत्वात् । तत्राह—अर्थान्तरस्यानुसन्धानाच्चेति । एतदुक्तं भवति—सर्वदैव विकल्पज्ञान(३)मर्थान्तराकारेणोत्पद्यते । तेनोत्पत्तिपक्षे सामान्यप्रतीतिरनुत्पत्तौ स्वलक्षणमात्रावगम इति । एवं च यदा ज्ञानमेव साकारं प्रत्यक्षं तदाऽनित्ये नित्यबुद्धिरसुखे सुखबुद्धिरनात्मन्यात्मबुद्धिरित्युपपन्नास्संसारहेतवो विपरीतग्रहाः। नित्यात्मसुखानां ज्ञानाकारत्वात् । तदिदमुक्तम्—प्राग्बाधकज्ञानोत्पत्तेः कथमवगम्यत इति । एषा च भाष्ययोजना—ननु–प्रत्यक्षं व्यभिचरति । कल्पनाज्ञानं प्रत्यक्षम् । तयाऽविद्यमानार्थान्तरानुसन्धानात् व्यभिचरति ।

ननु कथमविद्यमानमर्थान्तरमनुसन्धातुं शक्यते ? स्यादेतदेवं यद्येकान्तेनेदमविद्यमानं स्यात्, स्वलक्षणे ह्येतदविद्यमानम् । ज्ञाने

---

१. शा. भा. पृ. ६ पं. २४.   २. स्वसंवेद्यसाकारज्ञानपक्ष एव इति क० पु०

३. अर्थान्तराकारं नोपपद्यते इति ख० पु०

एकालम्बनाभिप्रायेण सामान्यविशेषज्ञानयोः । न ह्यन्यसम्प्रयुक्ते चक्षुष्यन्यालम्बनस्य ज्ञानस्योत्पत्तिस्सम्भवति, अन्धस्यानुत्पादादित्युक्तम् । अत एवेदमुच्यते—नान्याकारमालम्बनमन्याकारस्य ज्ञानस्योत्पत्तिहेतुरिति ।

कथं तर्हि विपरीतग्रहाः अनात्मन्यात्मादयः ? उच्यते—

तु विद्यमानत्वाच्छक्यतेऽनुसन्धातुम् । ननु ज्ञानमप्रत्यक्षम् । मैवम्; शुक्तिका हि रजतवत्प्रकाशते, न च रजताकारः शुक्तिकायामस्ति। अतो ज्ञानस्यैवायमाकारः प्रथते। तच्चाप्रत्यक्षे ज्ञानेऽनुपपन्नम् । न चेदं रजतज्ञानं स्मरणं, पुरोऽवस्थितस्य तेनाकारेण व्यपदेशात्। अतः प्रत्यक्षमेवेदं ज्ञानं, तच्च रजताकारावभासीति । तत्रोत्तरम्—नेदं रजतज्ञानं प्रत्यक्षं यद्विषयं ज्ञानमुत्पद्यते तेनैवेन्द्रियसम्प्रयोगे यत् ज्ञानं जायते तत् प्रत्यक्षम्। न च रजतेनेन्द्रियं सम्प्रयुक्तम् । तस्मान्नेदं प्रत्यक्षम्। स्मरणमेव। तच्च बहिः रजताकारसम्भवात् बाह्यालम्बनमेवेति सिद्धं ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वम्।

ननु-कथमिदं ज्ञायतेऽतत्सम्प्रयोगे रजतमिदमिति ? उच्यते—बाधकज्ञानोदये सति तत्र च रजताभावे ख्यापिते अतत्सम्प्रयोगजत्वं ज्ञायते । यत्र तर्हि बाधकप्रत्यय एव न जायते तत्र न शक्यतेऽतत्सम्प्रयोगजत्वं वक्तुम, यथा जात्यादिप्रत्यये । तस्माज्जात्यादिप्रत्ययः प्रत्यक्षः अविद्यमानजात्याद्याकारत्वेन व्यभिचरतीति। कथं पुनर्बाधकप्रत्ययो जात्यादिप्रत्यये नास्ति ? तत्राह–एकालम्बनाभिप्रायेणेति। स्वलक्षणज्ञानेऽपि स्वलक्षणमेवालम्बनं सामान्यज्ञानेऽपि तदेवेति प्रागुक्तम् ।

कथं पुनरे(१)कमालम्बनम् ? न ह्यन्यसम्प्रयुक्ते चक्षुष्य(२)न्याकारस्य ज्ञानस्योत्पत्तिस्सम्भवति, अन्धस्यानुत्पादादित्युक्तम्। अत एवेदमुच्यत इति राद्धान्तमुपक्रमते। अस्यार्थः–स्वलक्षणमात्र(३)मालम्बनमिन्द्रियसम्प्रयुक्तम्। अन्याकारस्य स्वलक्षणमन्याकारस्य ज्ञानस्योत्पत्तिहेतुर्न भवति । यदि तथा स्यात्, तदेन्द्रियसम्प्रयोगाभावात्तादृशेनार्थेनेन्द्रियसम्प्रयोगानपेक्षत्वेऽन्धस्यापि स्यात्। न चासावस्ति। तस्मादुभयाकारत्वात् ज्ञानस्योभयाकारमेवालम्बनम्।

कथं तर्हि विपरीतग्रहा अनात्मन्यात्मादयः ? अयमभिप्रायः–तवापि ताव-

---

१. एकालम्बनता इति ख० पु० २. अन्यालम्बनस्य इति मूलपुस्तकपाठः

३. आलम्बनमिति नास्ति ख० पु०

विषयान्तरसदृशमालम्ब्य (१)अगृहीतविवेकं यत् ज्ञानमुत्पन्नं तत्सदृशविषयान्तरे स्मृतिहेतुतां प्रतिपद्यते स्मरामीति ज्ञानशून्यस्य । उपपन्नानि तावत् शुक्तिकादिषु रजतादिज्ञानान्यनात्मादिषु । स्वप्नादिषु कथम् ? स्वप्नादिषु च तावत्पूर्वोक्तेभ्यो विशेषमभिधाय निरालम्बनवादेषु पुनरविशेषं वक्ष्यति, आत्मवादे चानात्मादिषु । तस्मान्नार्थान्तरानुसन्धानाध्यासनिमित्तं शुक्त्यादिज्ञानम् ।

वृविपरीतग्रहाः केचित्सम्मताः । तत्र यदि यथाज्ञानमेव वस्तु, न तर्हि विपरीतत्वम् । अथ विपरीतत्वं, न तर्हि यथाज्ञानमेवालम्बनमिति । उत्तरम्—उच्यत इत्यादि । विषयान्तरं रजताच्छुक्तिकां रजतसदृशीमालम्ब्येदमित्यगृहीतविशेषं रजतात् भेदावगमहेतवो ये शुक्तिकायां विशेषास्तानिन्द्रियदोषेण सतोऽप्यगृहीत्वा साधारणानेव शुक्तिकाया धर्मान् गृह्णतो यत् ज्ञानमुत्पन्नं तत्सदृशान्तरे स्मृतिज्ञानहेतुतां प्रतिपद्यते । दोषवशात् खण्डितशुक्तिके मनस्यनुभूतावमर्शाभावेन स्मरामीति ज्ञानशून्यस्य । तेन गृह्यमाणस्मर्यमाणयोर्भेदो नावसीयते । विज्ञानद्वयं चैतत् इदमिति प्रत्यक्षं, रजतमिति स्मरणम्, अन्यथा रजतावगत्यसम्भवात् । न हि तदिन्द्रियजम्, तेन संप्रयोगाभावात् । असंयुक्ते चेन्द्रियं विज्ञानं न जनयति । अन्धस्यानुत्पादात् । स्मरणमेवेदम् । उपपन्नानि तावच्छुक्तिकादिषु रजतादिज्ञानानि स्मृतिरूपतयाऽनात्मादिषु । स्वप्नादिषु पुनः कथम् ? आत्मादीनां कदाचिदप्यननुभूततया स्मरणानुपपत्तेः । स्वप्नमदमूर्छादिषु च स्मृतिसंस्कारोद्बोधहेतोरभावात् कथं स्मृतिरिति । स्वप्नादिषु तावत्पूर्वेभ्यो रजतादिप्रत्ययेभ्यः संस्कारोद्बोधहेत्वभावेन स्मृतित्वं न सम्भवतीति विशेषं पूर्वपक्षेऽभिधाय पुनः सिद्धान्ते अदृष्टस्योद्बोधहेतुत्वादविशेषं स्मृतित्वमेव वक्ष्यामः । आत्मवादे चानात्मादिषु परमार्थात्मतयैव विद्यमानत्वाद्विपरीतग्रहत्वमेव नास्तीति वक्ष्यति । तस्मान्नार्थान्तरानुसन्धानाध्यासनिमित्तं(२)जात्यादिग्रहणम् । परमार्थतो ज्ञानबलेनैव जात्यादिभावात्, यथाज्ञानमेवालम्बनाभ्युपगमात् ।

---

१. अगृहीतविशेषं इति व्याख्यानसम्मतम् ।

२. शुक्त्यादिज्ञानमिति मूले०

यत्तु रूपान्तराग्रहणात्तदग्रहे तद्बुध्यभावादित्युक्तम् , तदसिद्धम् , अर्थान्तरानुसन्धानज्ञानस्य हि स्वलक्षणज्ञानान्यत्वमिष्टम् । तच्चाप्रत्यक्षज्ञानवादिनोऽर्थ एव प्राप्नोति । तस्मादसिद्धमिदं रूपान्तराग्रहणात्तदग्रहे तद्बुध्यभावादिति । तस्माद्युक्तमन्यसम्प्रयुक्ते चक्षुषि अन्यविषयं ज्ञानं न प्रत्यक्षमिति ।

कथं तर्हि विपर्ययः ? अग्रहणादेवेति वदामः । अग्रहणनिमित्तता च दर्शिता भाष्यकारेण (१)"यदि चक्षुरादिभिरुपहतं मन" इति । कथमनेनाग्रहणनिमित्तता दर्शिता भवति ? यदन्यविषयं ज्ञानमित्यस्याः प्रतिज्ञाया हेतुत्वेनोपन्यासात् । युक्तं च

(२)यत्तु रूपान्तराग्रहणात्तदग्रहे तद्बुध्यभावादित्युक्तम्, तदसिद्धम् । यस्मादर्थान्तरानुसन्धानज्ञानस्य स्वलक्षणज्ञानादन्यविषयत्वमिष्टम्, अन्यथा कल्पनैव वक्तुं न शक्यते । ननु सत्यमिष्टमेवार्थान्तरविषयत्वम् । तत्तु ज्ञानाकारग्राहित्वेन । तत्राह—तच्चाप्रत्यक्षज्ञानवादिनोऽर्थ एव प्राप्नोति । तस्मादसिद्धं हेतुद्वयम् । तस्मात्सूक्तमन्यसंप्रयुक्ते चक्षुष्यन्यविषये ज्ञानं न प्रत्यक्षमिति ।

कथं तर्हि विपर्यय इति । इदमिति ज्ञानं गृह्यमाणसत्यविषयं न विपरीतार्थम् । रजतमित्यपि स्मृतिरविपरीतार्थैवेति । अग्रहणादेवेति वदामः । अस्यार्थः—विवेकाग्रहणात् गृह्यमाणस्मर्यमाणयोरिव ग्रहणस्मरणयोरपि भेदं न मन्यते । तेन ग्रहणव्यवहारं स्मरणे प्रवर्त्तयति । स्मरणं नाम गृहीतग्रहणम्, तत्र गृहीतत्वाननुसन्धाने ग्रहणमात्रमेवावभाति । तद्ग्रहणव्यवहारहेतुतां प्रतिपद्यमानं व्यवहाराविसंवादकत्वाद्व्यवहारे विपर्ययमावहति । अग्रहणनिमित्तता च विपर्ययस्य दर्शितैव भाष्यकारेण—यदि चक्षुरादिभिरुपहतं मन इति । कथमनेनाग्रहणनिमित्तता दर्शिता भवति ? यदन्यविषयं विज्ञानमित्यस्याः प्रतिज्ञाया हेतुत्वेनोपन्यासात् । अस्यार्थः—यदन्यविषयं विज्ञानमन्यसम्प्रयोगे भवति न तत्प्रत्यक्षम् । तत्र पुनः पृष्टम्—कथं पुनरन्यसम्प्रयोगेऽन्यविषयविज्ञानं भवतीति । तत्र हेतुरयम्—यदि चक्षुरादिभिरुपहतं मन इति । नन्वेवमपि कथमग्रहणनिमित्तता दर्शिता भवति ? तत्राह—युक्तं च दुष्टतायाः कार्यकरणाक्षमत्वम् , न पुनः कार्यान्तरसामर्थ्यम् । न हि दुष्टत्वादयः शाल्याद्यङ्कुरप्रसवसमर्थतां भजन्ते । यच्चोक्तं-भस्मकस्य दोषस्य कार्यान्तरोत्पादकत्वमिति, तत्र शरीरस्य वह्नेर्बलपुष्ट्यादिकं कार्यम्, तत्र तत्तु नास्त्येव, यत्तु जरणं तद-

१. शा. भा. पृ. ६ पं. २५ यदा हि चक्षुरादिभिः इति मुद्रितभाष्यपुस्तकपाठः ।

२. यत् पुनरुक्तं इति० ख०

दुष्टतायाः कार्याक्षमत्वं, न पुनः कार्यान्तरसामर्थ्यम्। (१)तस्मादग्रहणनिबन्धन एव विपर्यय इति। अतस्सिद्धम्—'यस्य च दुष्टं करणं यस्य च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य' इति।

(२)ननु सर्व एव निरालम्बनः स्वप्नवत्प्रत्ययः, कुतस्तत्संप्रयुक्तत्वमतत्संप्रयुक्तत्वं वा, येन विशेषेण प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्विशेष उपलभ्येत। कथं पुनः सर्व एव निरालम्बनः प्रत्ययः? (३)"प्रत्ययस्य हि निरालम्बनता स्वभाव उपलक्षितस्स्वप्ने"। ननु च—शुक्तिकायां रजतज्ञानं स्मरामीति प्रमोषात्स्मृतिज्ञानमुक्तम्। युक्तं रजतादिषु। तत्र हि शुक्तिकायां यद्भास्वरं रूपं चक्षुषा परिच्छिन्नं तद्रजतस्मृतेरुद्बोधकमित्युपपद्येतापि। स्वप्नादिषु पुनः कस्यचिदग्रहणादर्थान्तरे स्मृत्युद्बोधपरिहारः शक्य इव प्रतिभाति। तस्माद्वासनानिबन्धनमेवेदं ज्ञानजालमिति प्र·

ग्निमात्रस्य, तदपेक्षया च न दोषत्वम्। अनन्तरमुपसंहरति—तस्मादग्रहणनिबन्धनोऽर्थविपर्यय इति। **अधिकरणार्थमुपसंहरति**—अतस्सिद्धमिति।

ननु सर्व एव निरालम्बनः स्वप्नवत् प्रत्ययः। कुतस्तत्संप्रयुक्तत्वमतत्संप्रयुक्तत्वं वा; येन विशेषेण प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्विशेष उपलभ्येत **इत्यनेन सङ्गतिमाह। यदि परमार्थतोऽर्थः स्यात् तदा संप्रयोगजं प्रत्यक्षमिति शक्यते वक्तुम्। सर्वप्रत्ययानां तु निरालम्बनत्वे पारमार्थिकार्थाभावे नेदं सिद्ध्यतीति प्रत्यक्षलक्षणाक्षेपेण सङ्गतिरित्यर्थः।** कथं पुनः सर्व एव निरालम्बनः प्रत्ययः?। **उत्तरम्**—प्रत्ययस्य हि निरालम्बनता स्वभाव उपलक्षितः स्वप्ने। **एतदेवासिद्धमिति मत्वाऽऽह**—ननु च शुक्तिकायां रजतज्ञानं स्मरामीति प्रमोषात् स्मृतिज्ञानमुक्तम्। **एवं च स्वप्नज्ञानमपि स्मृतिरूपत्वात्सालम्बनमिति भावः।** युक्तं रजतादिष्विति **विशेषमाह**—तत्र भास्वरं यद्रूपं **शुक्तिकावर्त्ति** चक्षुषा परिच्छिन्नं तद्रजतस्मृतेरुद्बोधकमित्युपपद्येतापि **स्मृतित्वम्।** स्वप्नादिषु पुनः कस्यचिदग्रहणादर्थान्तरे स्मृत्युद्बोधपरिहारः(४)शक्य इव प्रतिभाति। **कस्मात्? बाह्यस्यार्थस्य स्मर्यमाणस्य गृह्यमाणस्य च कारणत्वानुपपत्तेः।** तस्माद्वासनानिबन्धनमेवेदं ज्ञानजालमिति प्रतिपद्यामहे। **नन्वेवमपि क्वचिदर्थः क्वचिद्वासना कारणमिति कथमिद·**

---

१. तस्माद्भ्रमानिबन्धना एव विपर्ययाः इति मूलपुस्तकपाठः।

२. शा. भा. पृ. ७. पं. ३.　　३. शा. भा. पृ. ७. पं. ३.

४. शक्य इति. इति ख० पु०।

तिपद्यामहे । सदृशदर्शनात् सदृशेऽर्थान्तरे स्मृतेरुद्बोधः । स्वप्ने पुनः कस्यचिदग्रहणादित्युक्तम् । तस्माद्वासनैव निमित्तमिति लघ्वी कल्पना । नार्थान्तराश्रयणम्, अव्याप्तेः । अतः कुड्यादिष्वपि ज्ञानं वासनानिमित्तमेव, न कुड्याद्यर्थनिमित्तमिति स्थितिः ।

उच्यते–कार्यसिद्ध्यर्थं हि कारणं कल्प्यते, न पुनः कार्यविनाशाय । स्वप्नादिषु बहिरवभासा संवित्, सा च बाह्यार्थमन्तरेण न संभवति । येन च विना यन्न संभवति तत्तस्य कारणम् । तस्मादर्थ एव कारणमिति युक्तं कल्पयितुम् । निरालम्बनता तु नैव संवेद्यते प्रत्यक्षावबोधेन । तस्मादक्षजं ज्ञानं न वासनानिमित्तमित्युक्तम् ।

ननु–स्वप्नोपलब्धं मिथ्येति प्रतिबुद्धस्य ज्ञानमुत्पद्यते । न च मिथ्याभावस्य कारणकल्पना युक्ता ।

मेकान्तेन निश्चीयते–वासनैव निमित्तमिति ? तत्राह–सदृशदर्शनात् सदृशेऽर्थान्तरे स्मृतेरुद्बोधः **शुक्तिकारजतादिष्वेव सम्भवति** । स्वप्ने पुनः **कस्य चिद्ग्रहणात्स्मृत्युद्बोधो न सम्भवतीत्युक्तम् । वासना तु रजतादिज्ञानेष्वपि सम्भवति** । तस्माद्वासनैव निमित्तमिति लघ्वी कल्पना । **सर्वत्र सम्भवात्** । नार्थान्तराश्रयणम्, मव्याप्तेः **स्वप्नादिषु । साधिमुपसंहरति**–अतः कुड्यादिष्वपि ज्ञानं वासनानिमित्तमेव न कुड्याद्यर्थनिमित्तमिति स्थितिः ।

उच्यते–कार्यसिद्ध्यर्थं हि कारणं कल्प्यते, न पुनः कार्यविनाशायेति **सर्वजनासिद्धम्** । स्वप्नादिषु च बहिरवभासा **ज्ञानातिरिक्तग्राहिणी** संवित् । सा च **तादृशी बाह्यमर्थ**मन्तरेण न सम्भवति । **प्रतिभासविरोधात्** । येन च विना यन्न भवति तत् तस्य कारणम् । तस्मादर्थे**न विनाऽनुपपत्ते**रर्थ एव कारणमिति युक्तं कल्पयितुम् । **ननु च स्वप्नादिषु केन प्रत्ययेन निरालम्बनत्वमेव ख्याप्यते ? तत्राह**–निरालम्बनता तु नैव संवेद्यते प्रत्यक्षावबोधेन, **किन्तु विवेको गृह्यते । यस्मात्स्वप्नेऽर्थ एव कारणं** तस्मादक्षजं ज्ञानं न वासनानिमित्तमित्युक्तं **भाष्यकारेण** ।

ननु च प्रबुद्धस्य स्वप्नोपलब्धं मिथ्येति ज्ञानमुत्पद्यते । न च मिथ्याभावस्य कारणकल्पना युक्ता । अस्यार्थः–**स्वप्नादिज्ञानं तावन्मिथ्येति सिद्धम् । तच्च यदि बाह्यालम्बनमेव, ततो मिथ्याभाव एव न घटते । जाग्रतस्सम्यक्प्रत्ययवत् । न चार्थत्वे सत्यपि मिथ्यात्वे कारणमन्यत्कल्पयितुं युक्तम् । तस्मादर्थशून्यतैव मिथ्यात्वमिति ।**

नतु चाकारणस्य मिथ्याप्रत्ययस्याप्युत्पादो न घटते। सत्यं न घटते, न त्वगत्यनुगुणं तत्। तदानुगुण्ये हि मिथ्याज्ञानतैव न स्यात्। तस्माद्व्यामोहहेतवो मिथ्याप्रत्ययाः। व्यामोहनिबन्धनाश्च सांसारिक्यो वासनाः। अतो वासनानिबन्धनमेवेदं ज्ञानजालमिति तत्त्वविद्भिरुदितम्।

ननु–परिहृतमेतत्–स्मरामीति ज्ञानशून्यानि स्मृतिज्ञानान्येतानि। ननु–च स्मृतेरुद्बोधकारणाभावान्नैतत्संभवतीत्युक्तम्, तदसिद्धम्; स्वप्नादावपि हि चिन्ताऽदृष्टादिसंभवात्। स्वप्नेऽपि हि सुखदुःखमनुभूयते। सुखदुःखहेतुश्चादृष्टम्। अतोऽदृष्टहेतुकमेव स्वप्नादिज्ञानम्, किंचिच्चिन्तादिहेतुकमित्युपपन्नं शुक्तिकादिज्ञान-

---

नन्वकारणस्य मिथ्याप्रत्ययस्याप्युत्पादो न घटते। अस्यार्थः—**यथा मिथ्यात्वं सत्यर्थे न घटते, तथार्थाभावे ज्ञानोत्पत्तिरपि न घटते। तेन ज्ञानोत्पत्त्यर्थेनार्थोऽप्यङ्गीकार्य इति।** सत्यं न घटते, न त्ववगत्यनुगुणं तत्। तदानुगुण्ये हि मिथ्याज्ञानतैव न स्यादिति। एतदुक्तं भवति—**यद्यपि ज्ञानोत्पादनाय कारणं कल्पनीयम्, तथाप्यर्थ एव न कल्प्यः। किन्तु वासनामात्रम्।** तस्माद् व्यामोहहेतवो मिथ्याप्रत्ययाः। **व्यामोहोऽर्थशून्यत्वं मिथ्याप्रत्ययस्य हेतुः। ननु वासना कथं सम्भवति? तत्राह**—व्यामोहनिबन्धनाश्च सांसारिक्यो वासनाः। एतदुक्तं भवति—**वासानातो व्यामोहो व्यामोहाद्वासनेति अनादित्वात् बीजाङ्कुरवद्दोष इति।** अतो वासनानिबन्धनमेवेदं ज्ञानजालमुदितं तत्वविद्भिः।

ननु परिहृतमेतत्स्मरामीति ज्ञानशून्यानि स्मृतिज्ञानान्येतानीति। **अनेन सिद्धान्तमुपक्रमते। स्मरामीत्यस्यांशस्य प्रमोषात्प्रत्यक्षव्यवहारप्रवर्त्तकतया मिथ्यात्वमुपपन्नमर्थालम्बनत्वेऽपि स्वप्नादिज्ञानस्येत्यर्थः।**

ननु च स्मृतेरुद्बोधकारणाभावान्नैतत् सम्भवतीत्युक्तं, तदसिद्धम्; स्वप्नादावपि हि चिन्ताऽदृष्टादिसम्भवात्। **चिन्ता च न तदानींतन्येव स्वप्नकारणम्, किन्तु कियत्यपि पुरस्तात्काले निर्वृत्तापि संस्कारमुखेन। तेन जाग्रद्दशाभाविनी चिन्तापि स्वप्नस्य हेतुः (रित्यर्थः)। अदृष्टं च। कथमदृष्टस्य हेतुत्वम्? तत्राह**—स्वप्नेऽपि हि सुखदुःखमनुभूयते, सुखदुःखहेतुश्चादृष्टमिति। **स्वप्नादिज्ञानोत्पादनद्वारेणादृष्टमेव सुखदुःखे जनयत् स्वप्नज्ञानहेतुरित्यर्थः।** अतोऽदृष्टहेतुकमेव स्वप्नादिज्ञानम**दृष्टस्य हेतोर्गमकम्। स्वप्नादिज्ञानमन्यथाऽसम्भवात्** किञ्चिच्चिन्तादिहेतुकमित्युपपन्नं शुक्तिकादिज्ञानतुल्यत्वम्। अत्रा-

तुल्यत्वं स्वप्नविज्ञानस्य । तदिदमुक्तम्—(१)"स्तम्भ इति जाग्रतो बुद्धिस्सुपरिनिश्चिता कथं विपर्यसिष्यति" ? कथमनेनेदमुक्तम् ? निश्चितमवच्छिन्नमित्यर्थः । कथमवच्छिन्नोऽर्थोऽनवच्छिन्नो भवति ? कथं तर्हि प्रबुद्धो मिथ्येति जानाति ? उक्तं स्मरामीति स्मृतिप्रमोषात् (२)प्रत्यक्षसम्मितं तत् । प्रतिबुद्धस्य चापैति प्रत्यक्षाभिमानः । अमुमेवार्थं स्पष्टीकरोति—(३)"अथ प्रतीतिस्तथाभावस्य हेतुः, न शक्यते(४) प्रत्ययादयमन्य इति वदितुम्" । यदि प्रत्ययत्वादिति च । नावगतिं मिथ्येति मन्य-

यमाशयः—यत्र चिन्ता न दृश्यते तत्र स्वप्नज्ञानकार्यबलेनैव कारणकल्पना । यत्र चिन्तादिकमस्ति तत्र तदेव कारणमिति । एतेनेदमपि निराकृतम्-यदाहुः किमिति जाग्रतोऽपि स्वप्नतुल्यविभ्रमा न भवन्तीति । यतः कार्यैकगम्यमदृष्टमेतददृश्यमाने कार्ये नास्त्येवेति । तदिदमुक्तम्—यदिदमस्माभिरुच्यते-अग्रहणात्मकः प्रमोषो मिथ्यात्वहेतुरिति तदेव भाष्यकारेणोक्तं—जाग्रतो बुद्धिः सुपरिनिश्चिता कथं विपर्यसिष्यतीति भाष्येण । कथमनेनेदमुक्तम् ? इत्थमुक्तम् । निश्चितमवच्छिन्नमित्यर्थः । कथवच्छिन्नोऽर्थोऽनवच्छिन्नो भवति ? भाष्यकारो हि सुपरिनिश्चयेन मिथ्यात्वाभावं ब्रुवन्ननिश्चयान्मिथ्यात्वमाह । यदि च प्रमोषादन्यथैव मिथ्यात्वं कथं निश्चयेन मिथ्यात्वम् ? तस्मात्सुपरिनिश्चयेन विपर्यासाभावाभिधानादग्रहणमेव मिथ्यात्वकारणम् । नन्वग्रहणान्मिथ्यात्वे सर्वज्ञानानि मिथ्या स्युः, सर्वात्मनार्थस्य केनचित् ज्ञानेनाग्रहणात् । अनेनाभिप्रायेण पृच्छति—कथं तर्हि प्रबुद्धो मिथ्येति जानातीति । उत्तरम्-उक्तं स्मरामीतिस्मृतिप्रमोषात्स्मृतित्वापरामर्शात् प्रत्यक्षसम्मितं तदिति । प्रत्यक्षसाधारणेन रूपेण प्रतिभासमाना प्रत्यक्षव्यवहारं प्रवर्त्तयतीति व्यवहारविसम्वादादप्रामाण्यम् । कथं तर्हि निश्चयः स्मरणमेतदिति ? अत्राह—प्रतिबुद्धस्य चापैति प्रत्यक्षाभिमानः । इन्द्रियदौर्बल्ये हि निश्चिते प्रत्यक्षतानुपपत्तेः स्मृतित्वनिश्चयः । अमुमेवार्थमग्रहणात्मको भ्रम इति स्पष्टीकरोति—अथ प्रतीतिस्तथा भावस्य हेतुः, न शक्यते प्रत्ययादयमन्य इति वदितुम्, यदि प्रत्ययत्वादिति च । कथमनेन भाष्येणेदं स्पष्टीकृतमित्यत्राह—नावगतिं मिथ्येति मन्यते । अन्यतो हि स्वप्नप्रत्ययस्य

१. शा. भा. पृ. ७. प. ६. २. प्रत्यक्षसमानं इति क, पु.
३. शा. भा. पृ. ७. ११. ४. अत्र मुद्रितभाष्यपुस्तकेषु पाठभेदोऽस्ति ।

ते। (१)"अन्यतो हि स्वप्नज्ञानस्य मिथ्याभाव" इति प्रमोषनिमित्ततां दर्शयति । कुतः ? इन्द्रियदौर्बल्योपन्यासान्निद्राक्रान्तं मे मन इत्यादिना। दौर्बल्यं च कार्याक्षमत्वं न कार्यन्तरोत्पत्तिसमर्थत्वमित्युक्तम् ।

ननु च(२) "शून्य"स्त्विति सैव निरालम्बनतोपन्यस्ता प्रत्ययस्यार्थशून्यतां वदता। निरस्ता च सा शुक्तिकारजतज्ञानतुल्यताभिधानेन। स एवायं निरासः पुनराक्षिप्यते। कया युक्त्या ? संवेद्यविषयत्वात् संविदः। सा चात्मनो बुद्धेर्वा ज्ञान एव वा। स एवास्या विषयो युक्तः। तस्मात्सा संवित्। एवं च स एव संवेद्य इति प्राप्नोति। तस्मान्न विषयान्तरं संवेदयितुं क्षमः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकता विज्ञा-

---

मिथ्याभाव इति प्रमोषनिमित्ततां दर्शयति । कुतः प्रमोषनिमित्ततोक्तेत्यत्राह—इन्द्रियदौर्बल्यं यस्माद्दर्शितं--निद्राऽऽक्रान्तं मे मन-इत्येवमादिभाष्येण, दौर्बल्यं च कार्याक्षमत्वं, न कार्यान्तरोत्पत्तिसामर्थ्यमित्युक्तं वृत्तिकारग्रन्थे। तस्माद्ग्रहणात्मको भ्रमो नार्थशून्यात्मक इति सिद्धम् ।

ननु "शून्य"स्त्विति सैव निरालम्बनतोपन्यस्तेत्यनेनाधिकरणारम्भमाक्षिपति। आक्षेपे च युक्तिर्निरालम्बनता पूर्वं निरस्तैव। शून्यस्त्विति भाष्येणापि सैवोपन्यस्ता। न चैवमाशङ्कनीयं-पूर्वत्र बाह्यालम्बनाभाव आशङ्क्य निरस्तः, सम्प्रति ज्ञानस्याप्यभाव इति माध्यमिकदर्शनमुपन्यस्य निराक्रियत इति। यस्मात्प्रत्ययस्यैवेयमर्थशून्यतोपन्यस्ता, न पुनः प्रत्ययोऽपि नास्तीति । तस्माद्बाह्यालम्बनशून्यतैवेयमुच्यते । सा च निरस्ता। तस्मात्पुनर्निरासायाधिकरणारम्भोऽनर्थक इति। अत्रोत्तरम् —स एवायं निरासः पुनराक्षिप्यत इति। कया युक्त्येत्याक्षेपयुक्तिं पृच्छति-उत्तरम्—सम्वेद्यविषयत्वात्संविद इति। अस्यार्थः-यत् सम्वेद्यते प्रतिभास्यते तदेव संविदो विषयः। सा चात्मनो बुद्धेर्वा ज्ञान एव वा सा च संवित् आत्मनो धर्मः, बुद्धेर्वा मनसो वेत्यर्थः। बुद्धिशब्देन मन एवोच्यते। ज्ञान एवावस्थितो ज्ञानधर्मो वेत्यर्थः। ततः किमित्यत्राह—स एवास्या विषयो युक्तः। यत्स्था संवित् सम्बन्धयति । तस्मान्न विषयान्तरमाश्रयात् संवेदयितुं क्षमा संवित्। तथा च सति शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकताश्रयभूतस्य ज्ञानस्यात्मनो बुद्धेर्वा प्रतिपत्तव्या। शब्दादीनां प्रतिभासमा-

---

१. शा. भा. पृ. ७. पं. १२. २. शा. भा. पृ. ७. पं. १९.

नस्यात्मनो बुद्धेर्वा प्रतिपत्तव्या। किमर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामह इति ज्ञानशब्दः प्रदर्शनार्थ एवाभिप्रेतः। न; संविदाधारे हि संवेद्ये ज्ञानमेवावशिष्यते। बुध्यात्मनोः शब्दादितुल्यत्वात्। ज्ञानाविनाभूता च संवित्। सुषुप्त्यवस्थायां संविद आत्मनि बुद्धौ चादर्शनात्। ज्ञानोपसंहृतिर्हि स्वापः। तदिदमालोच्योक्तम्-'अर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामहे' इति।

क्व पुनरिदं दृष्टम्-विषय एव (हि) संविदा संवेद्यत इति। संवेद्य-

---

नत्वेन विषयत्वाद्विषयस्य चाश्रयत्वात्, ज्ञानादीनां चाश्रयत्वेन सम्भाव्यमानत्वात्। किमर्थज्ञानयोराकारभेदं नोलपलभामह इत्यत्र भाष्ये ज्ञानशब्दः प्रदर्शनार्थ एवाभिप्रेतो बुध्यात्मानावप्युपलक्षयति। नेत्युत्तरम्। नोपलक्षणमेतत् ज्ञानमेव। यतः संविदाधारे हि सम्वेद्ये ज्ञानमेवावशिष्यते। कस्मात्? बुध्यात्मनोः शब्दादितुल्यत्वात्। अस्यार्थः--संवित्तावत्प्रत्यक्षा, तदप्रत्यक्षत्वे सर्वार्थानां दर्शनानुपपत्तेः। तदुक्तम्--

अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति।

न च(१)निराकारा प्रत्यक्षा युक्ता। एकश्चायमाकारो गन्धाद्यात्मकः प्रतीय(मानस्य विषयत्वे एकस्यास्संविदो विविक्तो विषयः स्यात्। न चाश्रयाश्रयिभावादन्यः सम्बन्धोऽस्ति। तस्मादाश्रय एव विषय इति युक्तम्। एवं च सति स एवाश्रय एव संवेद्य)ते। अतोऽसावाकारः संविद एव। सा च संविन्न बुद्धिरूपा नाप्यात्मरूपा, तयोः शब्दादितुल्यत्वात्, संविद्व्यतिरेकेणापि भावात् तादात्म्यानुपपत्तेः। ज्ञानात्मकता तु संविदो युक्ता। ज्ञानाव्यभिचारित्वात्। तदाह—ज्ञानाविनाभूता च संविदिति। ननु सुषुप्त्यवस्थायां ज्ञाने सत्यपि संविन्नास्तीति यो मन्यते तं प्रत्याह--ज्ञानोपसंहृतिर्हि स्वाप इति। तदिदमालोच्योक्तमर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामह इति।

अभिप्रायमजानन् पृच्छति—क्व पुनरिदं दृष्टम्-विषय एव संविदा संवेद्यत इति। यावता संवेद्यतयैव हि संवेद्यतामवगच्छामः, न विषयतया। विषयशब्देनाश्रय एवाभिप्रेतः कथं पुनरत्रानाश्रयस्यासम्बन्धस्य संवेद्यत्वम्? किमत्र सम्बन्धान्तरेण, संवेद्यतैव हि सम्बन्धः। तथा च सत्यप्याश्रयत्वे गुणं प्रति द्रव्यस्य न संवेद्यता। यदि सम्बन्धान्तरापेक्षा, अनव-

---

१. निराकारायाः प्रत्यक्षता इति ख. पु.

( ) कुण्डलान्तर्गतो भागोऽधिकः ख, पुस्तके।

तयैव हि संवेद्यतामवगच्छामो, न विषयतया। केन चोक्तं न संवेद्यतया संवेद्यताऽवगम्यत इति ? किन्तु ? संविदः प्रत्यक्षत्वात्तस्याश्च ज्ञानात्मकत्वाच्छब्दादिरूपता तस्यैवेति मन्यामहे। को हि नाम द्वयोः प्रत्यक्षतामव कल्पयति संविदः शब्दादेश्च। तस्मात्संविद्रूपमेवेदं शब्दादिजातमिति स्थितिः, न बाह्यं किञ्चनास्तीति।

ननु च—अयथार्था संवित् प्राप्नोति। शब्दाद्याकारत्वे हि संविदो ग्राह्यग्राहकसंवेदनं नोपपद्यते। तस्मात्कल्पना सेति कल्पनीयम्। न च सर्वलोकावगम्योऽर्थः कल्पनेति युक्तम्। न चार्थान्तरानुसन्धानाननुविद्धं क्वचित्कल्पनाशब्दाभिलपनीयं लोके दृष्टम्। तस्माद्वरमुभयोः प्रत्यक्षता, न पुनरवगतेरपलापः। संविदेव हि तदा हीयेत। कस्येयं शब्दादिरूपता ? युक्तं यदि ग्राह्यग्राहकसंवेदनमाकारान्तरेण स्यात्। न चाकारान्तरमुपलभामहे। नीलाद्याकारमेव ह्युभयं प्रतिभाति। एकाकारं चोभयप्रतिभानं किमन्यदतः प्रतिभानात्। तदिदमुक्तम्—

स्था स्यात्। पूर्वोक्तमभिप्रायं विवृणोति—केन चोक्तमित्यादिना। को हि नाम द्वयोः प्रत्यक्षतामवकल्पयति—संविदः शब्दादेश्च। तस्मात्संविद्रूपमेवेदं शब्दादिजातमिति स्थितिः, न बाह्यं किं चनास्तीति।

ननु चायथार्था संवित्प्राप्नोति। शब्दाद्याकारत्वे हि संविदो ग्राह्यग्राहकसंवेदनं नोपपद्यते। एकत्वात् संविदो ग्राह्यग्राहकत्वं नोपपद्यत इत्यर्थः। तस्मात्कल्पना सेति कल्पनीयम्। नान्यथोभयप्रतिभासोपपत्तिः। न च सर्वलोकावगम्योऽर्थः कल्पनेति युक्तं वक्तुम्। बाधकत्वात् कारणदोषाभावाच्च। न चार्थान्तरानुसन्धानाननुविद्धं कल्पनाशब्दाभिलपनीयं लोके दृष्टं, यथा—निर्विकल्पकमेव। न चार्थान्तरेण योजनाऽस्ति, यथा शुक्तिकारजतादिज्ञाने। तस्माद्वरमुभयोः संविदः शब्दादेश्च प्रत्यक्षता, न पुनरवगतेरपलापः, दृष्टविरोधप्रसङ्गादिति भावः। संविदेव हि तदा हीयेत, कस्येयं शब्दादिरूपता। अत्र(१) समाधिः—युक्त यदि ग्राह्यग्राहकसंवेदनमाकारान्तरेण स्यात्। अस्यार्थः—यदि ग्राह्यस्य ज्ञानस्य संविदश्चाकारास्त्रितयमेव भासेत, तदा त्रितयमपि प्रत्यक्षं स्यात्। न चाकारान्तरमुपलभामहे। नीलाद्याकारमेव ह्युभयं प्रतिभाति। एकाकारं च यदुभयप्रतिभानं तत् किमन्यदतः प्रतिभानात्, प्रतिभानमात्रमेव

---

१. समर्थनम् इति ख० पु०

(१)"अर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामहे" इति। प्रत्यक्षा च नो बुद्धिरित्येतदुक्तं भवति-प्रत्यक्षा च नः संविदिति। प्रत्यक्षश्चायं नीलाद्याकारः। अतस्तदाकारेयं संविदुभयथा प्रतिभाति। तस्मादर्थशून्येयं संविदिति सिद्धम्। अतस्तत्संप्रयोगात्तत्संप्रत्यय इति प्रलापोऽयम्। किन्निमित्तं पुनरुभयथा प्रतिभानम्? आकारभेदं नोपलभामह इति प्रत्युक्तम्। प्रतिभानकारणं तु प्रतिभानदर्श-

---

भवेदित्यर्थः। तदिदमुक्तमर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलाभामह इति। प्रत्यक्षा च नो बुद्धिरिति। मीमांसकस्य बुद्धेरनुमेयत्वादसिद्धमेवेति मत्वाऽन्यथा व्याचष्टे--प्रत्यक्षा च नो बुद्धिरित्येतदुक्तं भवति—प्रत्यक्षा च नस्संविदिति।

यदा प्रत्यक्षा संवित् तदा निराकारायाः प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेर्नीलाद्याकारोऽपि तस्या एवेति। तदाह—प्रत्यक्षश्चायमित्यादि। शेषं सुगमम्। तस्मादर्थशून्यः प्रत्ययः। अत्रायं पूर्वपक्षसंक्षेपः-संवित्तावत्प्रत्यक्षा। तत्र यदि ज्ञानमपरमर्थश्चापरोऽभ्युपगम्येत तदात्र त्रयाणामाकारास्त्रयो भवेयुः। एकश्चायमाकारो नीलादिः प्रथते। स चेदर्थस्य ज्ञानस्य वा(२) आस्थीयेत, तदा निराकारा संविदप्रत्यक्षा स्यात्। तदप्रत्यक्षत्वे चार्थो ज्ञानं च द्वयमसंवेद्यमापद्येत। संविदि चेदयमाकारो निवेशितः, अपह्नुते तर्हि भवेतामर्थज्ञाने। तयोराकारविरहे संवेद्यत्वानुपपत्तेः, असंवेद्यस्य च दुरभ्युपगमा सत्तेति।

यत्पुनः कीर्त्तिनोदितम्-यदि नीलाद्याकारा संविन्नाभ्युपेयेत तदा प्रतिकर्मविभागो न स्यात्। न हि निराकारं संवित्तिमात्रं नीलसंविदिति शक्यावगमम्। तदुक्तं-न हि संवित्तिसत्तयैव तद्वेदना युक्ता, तस्या स्सर्वत्राविशेषादविशेषप्रसङ्गात्। तां तु सारूप्यमाविशत् सरूपयितुं घटयेदिति। साकारा चेत् संवित्, ऊरीकृतोऽर्थः। इदानीं तदतिरेकी विद्यत इति गलितसारेयं कथा। तदङ्गीकारे प्रमाणाभावात्। आकारवैचित्र्यं तत् संविदामन्यथाऽनुपपद्यमानं प्रमाणविशेषादप्रमाणमिति (३)कल्पितम्। न समनन्तरप्रत्ययप्रभावादपि तदुपपत्तेः। तदुक्तम्—

नियमं यदि च ब्रूयात्प्रत्ययात्समनन्तरादिति।

दृष्टश्चायं समनन्तरप्रत्ययस्य महिमा स्वप्नादिषु बाह्यार्थविरहेऽपि

---

१. शा०भा०पृ. ७.प.१९ २. स्यात् इति ख. पु. ३. कल्प्यते इति ख. पु.

नादेवास्तीत्यवगन्तव्यम् । सा चेयं वासवाऽनादिकालीनेत्युक्तं शून्यवादिभिः ।

विविधाकारसंवेदनोदयादिषु विवादात् ।

तथा यदपरं कीर्तिनाऽभिहितम्—यदि संविदो नीलादिकं भिद्येत तदा किमिति संविदं विनापि नावभासते ? । न हि भिन्नयोर्घटपटयोस्सहोपलम्भो नियतः कदाचिदसहाप्युपलम्भो भवेत् । न हि संविदं विना कस्यां चिद्दशायामर्थः प्रकाशते । तस्मादर्थतद्धियोरभेद इति । तदुक्तम्—

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः ।
भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये ॥ इति ॥

तथा संविदतिरेकी प्रकाश इति नोपपद्यते, जडस्य प्रकाशायोगादिति । ततः किमिति नोपन्यस्तम् ? किमत्र पृच्छ्यते ? अनुपन्यसनीयमेवेदं, पूर्वपक्षानर्हात् । तथा हि-प्रतिकर्मविभागो विनाऽप्यर्थाकारतां घटत एव । विशिष्टार्थसम्बन्धित्वेनैव फलभूतायाः संविदो निराकाराया अपि स्फुरणात् व्यतिरिक्त एवार्थः संविदो विशेषमावहतीति(१)सर्वस्य संवेद्यम् । किञ्च यदि यदाकारं यतश्च संवेदनमुत्पद्यते तदालम्बनम्, तर्हि धारावाहिकविज्ञानानां पूर्वं पूर्वमालम्बनमुत्तरोत्तरस्य स्यात्, उत्पादकत्वात्स्वरूपत्वाच्च । तदुक्तं कीर्तिनैव--

"तत्सारूप्यतदुत्पत्ती यदि संवेद्यलक्षणम् ।
संवेद्यस्यासमानार्थविज्ञानं समनन्तरमिति" ॥

तथा--

"सहोपलम्भनियमोऽपि विचारणीय एव । किं संवित्संवेद्यं च सहैवोपलभ्यते यतः तस्मादभेद इति । तदिदमसिद्धम् । न हि संविदोऽर्थस्य वाऽपर उपलम्भोऽस्ति । अथार्थस्य स एवोपलम्भो या संवित्संविदोऽपि नापर उपलम्भोऽस्ति, स्वयमुपलम्भरूपत्वात् । अतोऽर्थस्य संविदस्स एवोपलम्भो भेदेऽनुपपद्यमानोऽभेदं साधयती"ति । तदपि नोपपद्यते, भेदेऽप्युपपत्तेः । भिन्नस्यापि हि नीलादेः सम्बन्धिनी संवित्स्वयं प्रकाशरूपत्वान्न प्रकाशान्तरमपेक्षतेति काऽनुपपत्तिः ? अतोऽयमहेतुः ।

यच्चेदमुच्यते-यदि भिन्नोऽर्थः तदा संविदं विनापि किमिति न

---

१. सर्वस्वसंवेद्यम् ।

उच्यते-उभयत्र प्रतिभानं नीलपीतादावसिद्धम् । ग्राह्यतयैव तत्प्रतिभाति, न ग्राहकतया । किन्तु ग्राहकं ग्राहकमित्येव मनुते, न नीलं पीतमिति वा । तदिदमुक्तं-(१)"स हि बहिर्देशस-

---

भासत इति । तदिदं बालजल्पितमिव प्रतिभाति । किमिदं संविद्व्यतिरिक्तं भासमानं नाम ? यदसत्यां संविदि किमिति न भवतीति परं प्रत्याशङ्क्यते । संविदेव भासनं, तां च विना भासमानं नास्त्येव । न हि संविदोऽपरा संविदस्तीति । तथा जडस्यापि सम्बन्धिनी संविद्विरुद्धा । न चाजडस्य संविदपेक्षत्वमस्ति । तस्मादतिपेलवमिदं सकलमेव कीर्त्तिना भाषितमिति नोपन्यस्तं टीकाकारेणेत्यनवद्यम् ।

उच्यते-उभयत्र प्रतिभानमित्यादिना सिद्धान्तमुपक्रमते । तत्र चायमाशयः—संविदर्थश्च द्वयं तावत्प्रत्यक्षं न तु ज्ञानम् । तत्र यद्यप्येक आकारः प्रतिभाति तथापि न संविदद्वैतम् । (२)अर्थस्य संवित्तेर्भेदेनावभासनात् । न च भेदो मिथ्येति युक्तम् । बाधकारणदोषाभावेऽपि मिथ्यात्वेऽभ्युपगम्यमानेऽतिप्रसङ्गदोष(३)समासात । न च वाच्यं—नीलाद्याकारातिरेकिणी निराकारा संवित् कथमध्यक्षेति । तस्याः फलमात्ररूपत्वात् । न फलस्य रूपान्तरापेक्षा । अपेक्षायां फलत्वानुपपत्तेः । कथमिदानीं ज्ञानसिद्धिः ? उच्यते—फलभूतायाः संविदः कार्यरूपत्वात् कार्यस्य च कारणमन्तरेणानुपपत्तेर्नित्यकार्योदयापत्त्या चात्मानः स्थिरस्य कारणत्वे निरस्ते(४)कादाचित्कं ज्ञानमनुमीयते ।

ननु—किं रूपं तदनुमीयताम् ? तत्र नीलादिकमेव तदीयं रूपं भवितुमर्हति । तदतिरेकिणोऽपरस्याभावात् । अविशेषज्ञस्य चोद्यमेतत् । न ह्यनुमेयानां रूपान्तरोपलब्धिरस्ति । सन्मात्रग्राह्यनुमानम् । तस्मादर्थालम्बनता सिद्धा प्रत्ययानामिति । उभयत्र प्रतिभानं ग्राह्यग्राहकाकारप्रतिभानं नीलपीतादावसिद्धम् । यदि पुनर्नीलादिकं ग्राहकात्मकं ज्ञानरूपं प्रतीयेत तदा विज्ञानविषयापि प्रत्यक्षा संवित् तदा विज्ञानमेव नीलात्मकं स्यात् । नत्वेतदस्ति । ग्राह्यतयैव नीलादिकं प्रतिभाति, न ग्राहकतया ज्ञानरूपतया । ननु—यदि ग्राहकं नीलादिरूपं न भवति किंरूपं तदित्यत्राह—किन्तु ग्राहकमित्येव मनुते युक्त्या कल्पयति । युक्त्या कल्पनं मननं, ग्राहकैकरूपं ज्ञानमनुमीयत इत्यर्थः । तदिदमुक्तमर्थज्ञानयोरन्यत्वं-स हि

---

१. शा० भा० पृ. ७. पं. २२ २. तयार्थस्य इति क. पु.

३. समासक्तेः इति ख० पु० ४. कदाचित् ज्ञानं कल्प्यते इति. क० पु०

म्बद्धः प्रत्यक्षमुपलभ्यत" इति । "अर्थविषया हि प्रत्यक्षा बुद्धिः न(१) बुद्धिविषये"ति ग्राह्यतयैव रूपप्रतिभानं दर्शयति । ग्राहकप्रतिभानं तु न रूपविषयम्, किं तर्हि ? ज्ञानविषयम् ।

ननु च रूपान्तरमेव(रेणैव) नोपपद्यत इत्युक्तम् । कथमत्र विषयान्तरोपन्यासः ? न हि, प्रत्यक्षवादिन एष दोषः । आनुमानिकज्ञानवादिनस्तु नायं पर्यनुयोगः । नाप्यनुमानाद्रूपग्रहणं, सन्मात्रग्राह्यनुमानं भवति ।

ननु च संवित्प्रत्यक्षेत्युक्तम् । अन्या च संवित् अन्यत्संवेद्यम् । द्वयोरपि प्रत्यक्षत्वे रूपद्वयोपलब्ध्या भवितव्यम् । न चासावस्ति । तस्मात्स एवायं विषयापलापो न्याय्यतां प्रतिपद्यते । अविवेकोऽयमायुष्मतः । न हि फले रूपान्तरतेष्यते । रूपान्तरसंवित्तौ हि फलद्व-

---

बहिर्देशसम्बद्धः प्रत्यक्षमुपलभ्यत इति । **कथं पुनरन्यत्वम् ? तत्राह—**अर्थविषया हि प्रत्यक्षा बुद्धिर्न बुद्धिविषयेति ग्राह्यतयैव रूपप्रतिभानं दर्शयति । **न च ज्ञानमप्यनुमीयमानं नीलादिरूपमनुमीयते तदाह—**ग्राहकप्रतिभानं तु न रूपविषयं, किं तर्हि ? ज्ञानविषयम् ।

ननु च रूपान्तरमेव(२)नोपपद्यते इत्युक्तम् । **तेन नीलादिरूपमेव ज्ञानं बलादापद्यत इति** कथमत्र विषयान्तरोपन्यासः ? **नीलादिप्रतिभानं ग्राह्यविषयम्, ग्राहकप्रतिभानं तु ज्ञानविषयमिति विषयान्तरोपन्यासो न घटते । (३)उभयप्रत्यक्षवादिनो ह्ययं दोष इति पूर्वमेव व्याख्यातम् ।**

ननु च संवित्प्रत्यक्षेत्युक्तम् । **ततः किमित्यत्राह—**अन्या च संविदन्यत् संवेद्यमिति **भवान् मन्यते । तथापि किमित्यत्राह—द्वयोश्च संवित्संवेद्ययोः प्रत्यक्षत्वे** रूपद्वयोपलब्ध्या भवितव्यम्, न चासौ **रूपद्वयोपलब्धिरस्ति ।** तस्मात्स एवायं विषयापलापो न्याय्यता(४)मापद्यत **इति ।** अस्यार्थः—**पुनरपि सिद्धमद्वैतं ज्ञानस्यापि तदानीं संविदतिरिक्तस्यानुपपत्तेः । सर्वसंविदां स्वात्ममात्रपर्यवसायिनीनां विषयान्तरसिद्धावव्यापारात् संविदायत्तत्वाच्च सर्वसिद्धीनामिति ।** अविवेकोऽयमायुष्मतः । न हि फले रूपान्तरतेष्यते । **तेन नीरूपा संवित्प्रत्यक्षेत्यर्थः । कस्मात्पुना रूपान्तरं नेष्यते ? तत्राह—**

---

१. न बुध्यन्तरविषया इति मुद्रितभाष्यपुस्तकपाठः ।

२. नोपलभ्यते. इति ख० पु० पा० ३. उभयं प्रत्यक्षं" इति, क० पु०

४. प्रतिपद्यत इति मूलपुस्तके पा०

यापत्तिः । एकसम्वेद्यविषयैव ह्येका संवित् । न सा वेद्यद्वयविषया । किमसंवेद्यैव संवित्? न ब्रूमो न संवेद्या संविदिति । संवित्तयैव हि संवित्संवेद्या न संवेद्यतया ।

केयं वाचोयुक्तिः संवेद्या न संवेद्येति ? इयमियं वाचो युक्तिः । नास्याः कर्मभावो विद्यते इत्यर्थः । कर्म च संवेद्याभिधेयं न संवित् । तस्मान्न पृथक् संवेद्यतया ग्रहीतुं शक्यते । न चासंवेद्यैव संवित् । तन्मूलत्वात्सर्वभावानां संवेद्यभावस्य । किं तर्ह्यत्रानुमानिकम् ? फलमेव हि प्रमाणमिति प्रमाणविदो मन्यन्ते । किमिति मन्यन्ते न पुनः फलमेवेति स्थितोऽभिप्रायः ।

रूपान्तरसंवित्तौ हि फलद्वयापत्तिः **स्यात् । नीलादेः संवेद्यस्यैकं तावत्फलम् । तथा संविदोऽपि यद्यपरं फलातिरेकि रूपान्तरं स्यात् तदा फलान्तरं भवेत् । न चैतदस्ति,** एकसंवेद्यविषयैव ह्येका संविन्न सा वेद्यद्वयविषया । किमसंवेद्यैव संविदिति—**यद्येकमेव नीलादिकं संवेद्यं एवं तर्हि किमसंवेद्यैव संवित् । तथा च सति कथं शशविषाणवदेवासंवेद्यायाः सत्ताभ्युपगम इति हृदि स्थितम् ।** न ब्रूमो न संवित् संवेद्येति संवित्तयैव हि संवित्संवेद्या न संवेद्यतया ।

केयं वाचोयुक्तिः ? संवेद्या न संवेद्येति । इयमियं वाचो युक्तिः—नास्याः कर्मभावो विद्यत इति । कर्म च संवेद्याभिधेयं न संवित्, **स्वयं प्रकाशरूपत्वात् संविदो न पराधीनप्रकाश इति न कर्मता । न च प्रकाशाभावः । प्रकाशमानं चास्तीत्युच्यते, न पुनः कर्मतैव विवक्षिता । प्रत्यक्षशब्दोऽपि संविदामपरोक्षतया, न पुनरिन्द्रियज्ञानवेद्यतयैवेति मन्तव्यम् ।** न चासंवेद्यैव संविदिति । **न चाप्रकाशरूपेत्यर्थः।** तन्मूलत्वात्संवेद्यभावस्य सर्वभावनाम् । **न हि संवित्तावप्रकाशमानायां(१)संविदितमिदमिति भवतीति ।** किं तर्ह्यत्रानुमानिकमिति । **यदि संवित् प्रत्यक्षा । किमपरमनुमेयम् ? न च वाच्यं फलभूता संवित् तत्र कारणं प्रमाणरूपं फलजनकत्व(२)मुन्नेयमिति ।** फलमेव हि **यस्मात्**प्रमाणमिति प्रमाणविदो मन्यन्ते । किमिति मन्यन्ते ? । न पुनः फलमेवेति स्थितोऽभिप्रायः । **एकस्मिन् वस्तुनि किमिति विभाग आश्रित इत्यर्थः । उत्तरम्—** एवं हि लौकिको व्यवहारः इति । **तेन लौकिकव्यवहारानुसारित्वादुभय-**

---

१. 'संवेद्यीद'मिति ख. पुस्तके । २. अनुमेयं, इति ख. पु. ।

एवं हि लौकिको व्यवहारः । किमिदं लौकिको व्यवहार इति । आकारद्वयं हि लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । सिद्धं तर्ह्यर्थद्वयम् । विज्ञानस्यासंवेद्यत्वात्, अर्थस्य च संवेद्यत्वात् ।

किमसम्वेद्यमेव विज्ञानम् ? बाढमसम्वेद्यम्, न त्वप्रमेयम् । कः पुनः प्रमेयसम्वेद्ययोर्विशेषः ? यत्र हि विषयस्य स्वरूपं परिच्छिद्यते तत्सम्वेद्यमित्युच्यते । अतस्सम्वेदनं प्रत्यक्षमिति प्रमाणविदः । असम्वेदना च प्रमितिज्ञाने आकारान्तराग्रहणात् । तस्मात् ज्ञानं प्रत्यक्षमित्ययुक्तम् । क्षणिकत्वच्चास्य प्रत्यक्षता न सं-

---

मङ्गीक्रियते इति । प्रत्युत्तरम्-किमिदं लौकिको व्यवहार इति । प्रतिवचनमिदम्—आकारद्वयं लौकिकाः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—लौकिकाः कार्यकारणरूपेणाकारद्वयं प्रतिपद्यन्ते, न पुनरेकतां कार्यकारणयोर्मन्यन्त इति । (१)अस्योपरि ब्रूते—सिद्धं तर्ह्यर्थद्वयं संविद्व्यतिरिक्तम् । एकस्तावदर्थो ज्ञानरूपः, अपरश्च नीलादिरूपः । कथं पुनरर्थस्य ज्ञानस्य च भेदः ? तत्राह—विज्ञानस्यासम्वेद्यत्वादर्थस्य च सम्वेद्यत्वादिति । एतदुक्तं भवति—प्रत्यक्षोऽर्थः, अनुमेयं ज्ञानम् । तेन तयोर्भेद इति ।

सम्वेद्यशब्दस्यार्थं विवेकेनाजानन् पृच्छति—किमसम्वेद्यमेव विज्ञानमिति । प्रमेयं सम्वेद्यं चैकं मन्यमानो ब्रवीति-बाढमसम्वेद्यं, न त्वप्रमेयम् । कः पुनः प्रमेयसम्वेद्ययोर्विशेषः ? यत्र हि विषयस्य स्वरूपं परिच्छिद्यते तत्सम्वेद्यमित्युच्यते । अतः सम्वेदनं प्रत्यक्षमिति प्रमाणविदः । यतो यत्र स्वरूपं परिच्छिद्यते तत्सम्वेद्यमित्युच्यते, ततः स्वरूपपरिच्छेदः सम्वेदनमुच्यते । अतः स्वस्य प्रतिपत्तुः सम्वेदनं प्रत्यक्षमित्युच्यते । स्वरूपग्रहणं हि प्रत्यक्षं विहायान्यदतो नास्तीति स्वरूपग्रहणं प्रत्यक्षम् । स्वरूपग्रहणं च सम्वेदनम् । अतस्सिद्धं सम्वेदनं प्रत्यक्षमिति । ज्ञानस्येदानीं प्रमेयतामसम्वेद्यतां चाह—असंवेदना च प्रमितिज्ञाने आकान्तराग्रहणात् । स्वरूपाग्रहणात् ज्ञानमप्रत्यक्षं अनुमेयत्वाच्च प्रमेयमिति । तस्मात् स्वरूपाग्रहणात् ज्ञानं प्रत्यक्षमित्ययुक्तम् । क्षणिकत्वाच्चास्य प्रत्यक्षता न सम्भवति, प्रमाणफलयोरसाम्प्रतत्वात् । अस्यार्थः—ज्ञानं तावत्स्वरसभङ्गुरम् । तेन (२)ज्ञानं ज्ञानान्तरोदयकाले विनष्टं न प्रत्यक्षम्, अविद्यमानत्वात् । विद्यमानविषयं च प्रत्यक्षम् । न चाविद्यमानविषयमपि प्रत्यक्षमस्ति जात्यादिष्विति शङ्कनी-

---

१. अस्योपपत्तिं ब्रूते, इति ख. पुस्तके । २. ज्ञानं इति नास्ति ख. पुस्तके ।

भवति। प्रमाणफलयोसांप्रतत्वात् । तदिदमाह-(१)"क्षणिका हि सा न बुद्ध्यन्तरकालमवस्थास्यत" इति

अथायमभिप्रायः-स्वयं प्रमाणरूपत्वात् न प्रमाणान्तरमपेक्षते ज्ञानमिति। तदुक्तं—(२)"उत्पद्यमानैवासौ ज्ञायते ज्ञापयति चार्थान्तरं प्रदीपवदिति यद्युच्येते"ति। सत्यं प्रमाणं प्रमाणान्तरं नापेक्षते प्रमितौ। न च वयं प्रमाणतयैव विजानीमः, तद्धेतुत्वाद्विज्ञानस्य। न च तदवस्थं ज्ञानं ज्ञेयतया (तदा) ज्ञानान्तरस्यापि वदामः। किन्तु तदवस्था तावदस्तीत्यनुमानस्य विषयः। न ह्यसत्यामवस्थायामवस्थावतोऽस्तित्वं शक्यते ज्ञातुम्। तदिदमुक्तम्-(३)"न ह्यज्ञातेऽर्थे कश्चिद्बुद्धिमुपलभते, ज्ञाते चानुमानादवगच्छति। तत्र यौगपद्यमनुपपन्न"मिति।

ननु च ज्ञातमिति प्रमेयमनुस्मरन्ति प्रमाणविदः। सत्यं ज्ञातं

यम्। प्रमाणफलयो(४)रसम्प्रवृत्तत्वादित्युक्तं वृत्तिकारग्रन्थे। तदिदमाह भाष्यकारः—क्षणिका हि सा न बुद्ध्यन्तरकालमवस्थास्यत इति।

अथायमभिप्रायः—स्वयं प्रमाणरूपत्वान्न प्रमाणान्तरमपेक्षते ज्ञानमिति। न कारकं कारकान्तरमपेक्षते, न(५)ह्युदकाहरणे घटो घटान्तरमपेक्षते। तदुक्तं—उत्पद्यमानैवासौ ज्ञायते ज्ञापयति चार्थान्तरं प्रदीपवदिति यद्युच्येतेति। सत्यं प्रमाणं प्रमाणान्तरं नापेक्षते (६)प्रमितावर्थपरिच्छेदे। किन्तु स्वरूपपरिच्छेदे प्रमाणमपि प्रमाणान्तरमपेक्षत एव। न च वयमिति परिहारान्तरम्। यदि हि प्रमितिकारणतयैव प्रमाणं विजानीमः तदा यावत् विज्ञानं विज्ञानान्तरं नापेक्षेत। न चैवम्, तद्धेतुत्वात्, प्रतिपत्तिहेतुत्वाद्विज्ञानस्य। हेतोश्च बीजादेः जायमानस्य ज्ञानापेक्षा दृष्टैव। न च तदवस्थं ज्ञानं ज्ञेयतया ज्ञानान्तरस्यापि वदामः। न च कार्यजननावस्थं ज्ञानं ज्ञानेन ज्ञायते, किन्त्वतिवृत्तजनकभावम्, किन्तु तदवस्था तावदस्तीत्यनुमानस्य विषयः। कस्मात्पुनस्तदवस्थं न ज्ञायते इत्यत्राह—न ह्यसत्यामवस्थायामवस्थावतोऽस्तित्वं शक्यते ज्ञातुम्। अतिक्रान्तत्वादवस्थायाः। तदिदमुक्तम्—न ह्यज्ञात इत्यादि।

ननु च ज्ञातमिति प्रमेयमनुस्मरन्ति प्रमाणविदः। अस्यार्थः—ज्ञातमिति स्मर-

---

१. शा. भा. पृ. ७. पं. २३. २. शा. भा. पृ. ७. प. २४.

३. शा. भा. पृ. ७. पं. २५. ४. असाम्प्रतत्वात् इति. ख.पु.।

५. उदकधारण इति क. पु.। ६. प्रतिपत्तौ इति ख. पु.।

स्मरन्ति, न तु ज्ञातमिति। तदुक्तं (१)"सत्यं पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते, न तु पूर्वं ज्ञायते" इति। ननु चेदं लोकविरुद्धम्—ज्ञातो ह्यर्थ इति (स्मरणं) व्यपादिशन्ति, न घटोऽयमिति। सत्यं विरुद्धं यदि सर्वदैव व्यपदेशः स्यात्। (२)"भवति हि कदाचिदेतत यत् ज्ञातोऽर्थस्सन्नज्ञात इत्युच्यते"। यत्र हि ज्ञात इति स्मृतिः सा प्रमाणद्वयव्यापारजातत्वात्। तस्मात् विवेकशून्यमिदं वचः—स्मृतेरुत्तरकालं चेति।

किञ्च उभयोः प्रत्यक्षत्वेऽर्थेन ज्ञानस्य व्यपदेशो नोपपद्यते रूपस्पर्शयोरिव। न चार्थव्यपेदशमन्तरेण बुद्धेरूपोपलम्भनम्। तस्मान्न बुद्धिविषयं प्रत्यक्षम्। अर्थविषयं हि तत्। अतस्सिद्धमानु-

णमज्ञाते ज्ञाने नोपपद्यते। तेन ज्ञानं प्रत्यक्षम्। सत्यं ज्ञातं स्मरन्ति, न तु ज्ञातमिति, **ज्ञातं प्रमेयं स्वरूपेण स्मरन्ति, न पुनर्ज्ञानविशिष्टम्।** तदुक्तं—सत्यं पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते न तु पूर्वं ज्ञायते इति **भाष्येण**। **अत्राह**—ननु चेदं लोकविरुद्धं ज्ञातो ह्यर्थ इति व्यपदिशन्ति, न घटोऽयमिति। **ज्ञात इति व्यपदेशो ज्ञानविशिष्टेऽवकल्पते।** सत्यं विरुध्यते यदि सर्वदैवायं व्यपदेशः स्यात्। भवति हि कदाचित् ज्ञातोऽर्थः(३)सन्नज्ञात इति। अत्र चेदमभिप्रेतम्—**यदि प्रत्यक्षं ज्ञानं स्यात् तदा सर्वदैव ज्ञातत्वात् ज्ञानस्य ज्ञात इत्येव व्यपदेशः स्यात्। आनुमानिकत्वे तु ज्ञानस्य कदाचिल्लिङ्गाननुसन्धानात् तदज्ञात्वा भवेद्व्यपदेशः। कदाचिल्लिङ्गानुसन्धानात् ज्ञानं ज्ञात्वा भवेद्व्यपदेश इत्युपपन्नम्। तदाह**—यत्र हि ज्ञात इति **स्मृतिः सा प्रत्यक्षानुमानप्रमाणद्वयव्यापारजा**। तस्माद्विवेकशून्यं वचो (४)**दिग्नागस्य—**

स्मृतेरुत्तरकालं च न ह्यसाववविभावित इति।

किं च उभयोर**र्थज्ञानयोः** प्रत्यक्षत्वेऽर्थेन ज्ञानस्य व्यपदेशो **घटज्ञानमित्यादिको** नोपपद्यते रूपस्पर्शयोरिव। **न हि रूपव्यपदेशेन स्पर्शः प्रतीयते**। न चार्थव्यपदेशमन्तरेण बुद्धेरूपोपलम्भनम्। तस्मान्न बुद्धिविषयं प्रत्यक्षम्, अर्थविषयं हि तदिति। अतः सिद्धमानुमानिकत्वं बुद्धेः फलतः **सम्विद्रूपात्कादाचित्कस्य कारणं विनाऽनुपपद्यमानात्।** काममेकरूपत्व **इत्यादि भाष्यम्। तत्रेदमुपपा-**

१. शा. भा. पृ. ७. पं. २८. २. शा. भा. पृ. ९. पं. २९.

३. सन्न ज्ञायते इति ख. पु.।

४. दिङ्नागोऽयं बौद्धसमयाचार्यो महापण्डित आसीत्। तस्य च समयः ३४५–४२५ ईसवीयः।

मानिकत्वं बुद्धेः फलतः । यश्चासावविवेकः फलप्रमेययोः प्रमाणान्तराभावादतद्विषयो युक्तः । अतः प्रमाणापलाप एव न्याय्यो, न प्रमेयापलापः । (१)"अतः काममेकरूपत्वे बुद्धेरेवाभावो न त्वर्थस्य प्रत्यक्षस्य सतः"। न चैकरूप्यम् । निराकारामेव हि बुद्धिमनुमिमीमहे । साकारं चार्थं प्रत्यक्षमवगच्छामः । तस्मादर्थालम्बनः प्रत्ययः ।

किं पुनः कारणं तुल्ये फलापलापे प्रमाणस्यैवापलापो न त्वर्थस्य प्रमेयस्य? उभयोः फलायत्तत्वात् । मैवम्; उत्पत्तौ ह्युभयोः फलायत्तता, न पुनः प्रमितौ । कस्योत्पत्तौ? ज्ञापके हि फले प्रमेयमेव ज्ञेयम्, नोत्पाद्यम् । प्रमाणायत्ता च प्रमितिरिति उत्पत्तावित्यसम्बद्धम् । प्रमितौ हि क्रियाकारकत्वमङ्गीकृत्योत्पत्तिरुक्ता, नावगम्य-

---

दयति--एकरूपत्व इति । **किमर्थमिदमुक्तम् । एवमर्थम्**--यश्चायमविवेकः फलप्रमेययोः प्रमाणान्तराभावात् अतद्विषयो युक्तः । **एकसंवित्संवेद्यत्वात् घटादेर्घटादिसंविदश्च परस्परं विवेको न गृह्यते । तेन संविदो घटादिव्यतिरिक्ताया एवा(२)पलापो युक्तः** । अतः प्रमाणापलाप एव न्याय्यः **अनुमानगम्यत्वात्तस्य फलाभावेऽनुमानानुपपत्तेः** । अतः काममेकरूपत्वे बुद्धेरेवाभावो न त्वर्थस्य प्रत्यक्षस्येति ।

किं पुनः कारणं तुल्ये फलापलापे प्रमाणस्यैवापलापो न प्रमेयस्य ? उभयोः **प्रमाणप्रमेययोः** फलायत्तत्वात् **प्रमितिनिबन्धनत्वात्** । मैवम्; उत्पत्तौ ह्युभयोः फलायत्तत्वं, न पुनः प्रमितौ । **प्रमाणप्रमेययोः करणकर्मकारकयोः फलोत्पत्तिनिबन्धना कारकत्वोत्पत्तिः । प्रमितिस्तु प्रमेयस्य प्रत्यक्षतः फलनिरपेक्षा । प्रमाणस्य चानुमानिकत्वात् फलायत्तैवेति । इममर्थमजानन् पृच्छति**--कस्योत्पत्तौ ? ज्ञापके हि फले ज्ञेयं प्रमेयमेव नोत्पाद्यम् । **फलेन ज्ञापकेन ज्ञेयं प्रतीयते एव परं, नोत्पद्यते । ज्ञाने तु विपर्ययोऽपीति यावत्** । प्रमाणायत्ता च प्रमितिः **प्रमाणोत्पाद्यमेव हि** फलमित्युत्पत्तावित्यसम्बद्धम् । **उत्पत्तावुभयोस्तदायत्तत्वमित्यसम्बद्धमित्यर्थः** । प्रमितौ हि क्रियाकारकत्वमङ्गीकृत्योत्पत्तिरुक्ता । **प्रमित्यायत्ता प्रमाणप्रमेययोः कारकत्वोत्पत्तिरित्यर्थः** । नावगम्यमानता(३)माश्रित्योत्पत्तिरुक्ता । **नावग-**

---

१. शा. भा. पृ. ८ पं. १. २. अपह्नव इति ख. पु. ।

३. अङ्गीकृत्य इति, ख. पु.

मानताम् । ज्ञाने त्ववगम्यमानतापि फलायत्तैवेति युक्तम् ।

किञ्च ज्ञानमात्रवादे हि ज्ञानवासनयोरेव जन्यजनकभावो न ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण। अतस्तन्तुज्ञानोत्पादेऽपि पटज्ञानोत्पादो नोपपद्यते।(१)"दृष्टश्च नियतनिमित्तस्तन्तुष्वेवोपादीयमानेषु पटप्रत्ययः।इतरथा (हि) तन्तूपादाने ऽपि कदाचिद्धट-बुद्धिरविकलेन्द्रियस्य स्यात्"। तस्मान्न वासनानिबन्धनमेवेदं ज्ञानजालम्। किन्तर्हि ? अर्थनिबन्धनमिति स्थितम्। अत उपपन्नं प्रमाणलक्षणाभिधानम् ॥

(२)"अनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरे ऽसंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धि"रिति। ज्ञातसम्बन्धस्येत्युच्यते। कस्य ज्ञात-सम्बन्धस्य ? नन्वेकदेशस्य। नैतदुपपद्यते। दर्शनोपसर्जनत्वादेक-

---

तिरुत्पत्तिशब्देनोक्ता। यदि तथोच्यते तदा प्रमेयस्य तदायत्तता न स्यात्, फलानुमेयत्वात्प्रमेयस्य। ज्ञाने त्ववगम्यमानतापि फलायत्तैवेति युक्त-मुक्तम्। अनुमेयत्वात् ज्ञानस्य फलायत्ता प्रमितिः। तेन फलापलापः प्रमाणापलाप एवापद्यते नार्थापलापः। अपि च नियतनिमित्तक इत्या-दिभाष्यम्। तदयुक्तम्, ज्ञानमात्रवादेऽप्यर्थयोरिव ज्ञानयोरपि प्रतिनियतः कार्यकारणभावो भविष्यतीति।

अत्रोत्तरं लिखति-किं च ज्ञानमात्रवादे हि ज्ञानवासनयोरेव जन्यजनकभावः, न ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण। अतस्तन्तुज्ञानोत्पादेऽपि पटज्ञानोत्पादो नोपपद्यते। दृष्टश्च नियतनिमित्तकस्तन्तुष्वेवोपादीयमानेषु पटप्रत्ययः। इतरथा तन्तूपादानेऽपि कदाचित् घट-बुद्धिरविकलेन्द्रियस्य स्यात्। वासनोद्बोधस्यानियतनिमित्तत्वात्। तस्मान्न वासनानिबन्धनमेवेदं ज्ञानजालं, किं तर्हि अर्थनिबन्धनमिति स्थितम्। अत उपपन्नं बहि-रर्थस्य सद्भावादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य सम्भवात् प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्य लक्षणमिति।

अनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिरित्यनुमानलक्षण-मनुवदति व्याख्यातुम्। ज्ञातसम्बन्धस्येत्युच्यते कस्य ज्ञातसम्बन्धस्य ?। अस्यार्थः— ज्ञातसम्बन्धशब्देन कस्य निर्देश इति पृच्छति। नन्वेकदेशस्येत्युत्तरम्। एकदेशस्य ज्ञातसम्बन्धस्य दर्शनादित्यर्थः। नैतदुपपद्यते। दर्शनोपसर्जन-

---

१. शा. भा. पृ. ८. पं. ३.　　२. शा. भा. पृ. ८. पं. ८.

देशस्य। नह्युपसर्जनं पदं पदान्तरेण सम्बध्यते राजपुरुषवत्। न हि पुरुषसमुदाययोरनुपादानादेवासम्बन्धः। तस्मान्न विद्मः कस्य ज्ञातसम्बन्धस्येति। उच्यते—सम्बन्धापरिज्ञाननिबन्धनोऽयं व्यामोहः। कः पुनरसौ सम्बन्धः? अयमसौ। अनुमानमेकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिः। कस्यैकदेशस्य दर्शनात्? ज्ञातसम्बन्धस्य।

नन्वस्मिन्नपि सम्बन्ध एकदेशस्योपसर्जनता तदवस्थैव। उप-

त्वादेकदेशस्य। ज्ञातसम्बन्धशब्देन दर्शनं प्रत्युपसर्जनीभूत एकदेशो विशेष्टुं न शक्यते। कुतः?। न ह्युपसर्जनं पदं पदान्तरेण सम्बध्यते राजपुरुषवत्। यथा राजपुरुषे राज्ञः पुरुषोपसर्जनीभूतस्य पदान्तरेण विशेषणं न भवति। न हि भवति ऋद्धस्य राजपुरुष इति। न हि पुरुषसमुदाययोरनुपादानादेवासम्बन्धः। अथोच्यते मा भूदेकदेशस्य ज्ञातसम्बन्धशब्देन निर्देशः। ज्ञातः सम्बन्धो येन स ज्ञातसम्बन्धः पुरुषो विशेष्यताम्। ज्ञातः सम्बन्धो यस्येति समुदायैकदेशयोर्वा लिङ्ग लिङ्गिनोर्विशेष्यताम्। तत्रैवं सम्बन्धो भवति—ज्ञातसम्बन्धस्य पुरुषस्य बुद्धिरिति। न च तत्रानुपात्तान्यपदार्थतादोषः। बुद्धिसम्बन्धेनैव बोद्धुरुपस्थानात्। तथा ज्ञातसम्बन्धस्य समुदायस्यैकदेशदर्शनात्तस्यैवैकदेशान्तर इति। अत्रापि चैकदेशाभ्यां समुदायोपस्थानादनुपात्तान्यपदार्थता नास्ति। समुदायश्चोपलक्षणम्, (१)एकदेश्यपि द्रष्टव्यः। (२)एतदपि न सम्भवति। गम्यमानस्यार्थस्य विशेषणादर्शनात्। तदाहुर्वार्त्तिककारमिश्राः—

गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्टं विशेषणम्।
शब्दान्तरैर्विभक्त्या वा धूमोऽयं ज्वलतीतिवदिति॥

साधितमर्थमुपसंहरति—तस्मान्न विद्मः कस्य ज्ञातसम्बन्धस्येति।

अत्र परिहरति—उच्यते—सम्बन्धापरिज्ञाननिबन्धनोऽयं व्यामोहः। कः पुनरसौः सम्बन्धः? (३)अयमसौ। अनुमानमेकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः। कस्यैकदेशस्य दर्शनात्? ज्ञातसन्बन्धस्येति।

नन्वास्मिन्नपि सम्बन्धे एकदेशस्योपसर्जनता तदवस्थैव। ततश्च कथं ज्ञातसंबन्धशब्देनैकदेशो विशेष्यते?। यदि परं वाक्यभेदमात्रमाधिकम्। अत्रोच्यते—पौरुषेये वाक्ये वाक्यभेदापत्तिरदोष इत्यसकृदुक्तम्। यत्तू-

---

१. एकदेशस्यापि इति ख. पु. २. तदेतदपि. इति क. पु.
३. अयमसौ इति नास्ति ख. पु.

त्रवचनाद्धि प्रातिपदिकात् षष्ठीं स्मरन्ति । उच्यते–सत्यं सम्बन्धिनि षष्ठी । अव्याप्ये हि वस्तुनि व्याप्यविवक्षायामेव यथा षष्ठी भवति तथा तत्र तत्र षष्ठ्यर्थं व्याख्यास्यामः । तथा च लौकिकाः ममायं, अयं पुनरन्यस्यापीति व्यपदिशन्ति ।

ति च न व्याप्ये षष्ठ्येषा । सम्बन्धिमात्रवचनाद्धि प्रातिपदिकात्षष्ठीं स्मरन्ति । अनेन ज्ञातसबन्धपदमाकांक्षायामपि न विशेष्टुमेकदेशं शक्नोतीति चोदयति । यस्मात् ज्ञातः सम्बन्धो यस्येति षष्ठ्यर्थेऽयं बहुव्रीहिः । न च षष्ठी व्याप्य एव प्रतिसम्बन्धिव्याप्य एव सत्सम्बन्धाव्यभिचारिण्येव भवति येन षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिबलेन प्रतिसम्बन्धिभूताग्न्यादिसम्बन्धाव्यभिचारी धूमादिरेव ज्ञातसम्बन्ध इत्युच्यते । यावता सम्बन्धिमात्रवचनादेव षष्ठी प्रतिसम्बन्धिना ऽव्याप्तादपि यथा–राज्ञः पुरुष इति । न हि राजा पुरुषाव्यभिचारी । तेन ज्ञातसम्बन्धशब्देन व्याप्य एवैकदेशोनोच्यते व्याप्यश्च गमको न व्यापकोऽपि । तेन लोकसिद्धज्ञापकाभिमतव्याप्यभूतैकदेशसमर्पकत्वात् ज्ञातसम्बन्धशब्दो नैकदेशविशेषणम् । ज्ञातसम्बन्धस्येति विग्रहवाक्ये ज्ञातः सम्बन्धो यस्येति षष्ठी न व्याप्य एवेत्यर्थः।

(१)सत्यं सम्बन्धिनि षष्ठी । व्याप्य एव तु सम्बन्धो भवतीतित्यनेन परिहरति । कथं पुनर्व्याप्य एव सम्बन्धी भवतीति ! उच्यते–सम्बन्धो यस्यास्ति स सम्बन्धी । यस्य च सम्बन्धोऽस्ति, नास्ति च, नासौ सबन्धीति व्यपादिश्यते । असाधारणेन हि व्यपदेशो भवेदिति । नन्वव्याप्येऽपि षष्ठी दृश्यते । अत्राह–अव्याप्येऽपि हि वस्तुनि व्याप्यविवक्षायामेव यथा षष्ठी भवति तथा तत्र तत्र षष्ठ्यर्थं व्याख्यास्यामः । तथा च लौकिकैर्ममाय मिति व्यपादिश्यते । असाधारणेन हि व्यपदेशो भवेदिति षष्ठ्या सम्बन्धिव्याप्यतोच्यते । अयं पुनरन्यस्यापीति प्रतिसम्बन्धिव्यापकतैवोच्यते । तेन षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिसमासाश्रयणेन ज्ञातसम्बन्धपदेन व्याप्य एवोच्यते, न व्यापक इति सिद्धम ।

एतावत्त्वत्र वाच्यम्––कः पुनरिह सम्बन्धोऽभिमत इति । तत्र तावत्केचि(२)त्तादात्म्योत्पत्ती एव सम्बन्धावनुमानकारणत्वेनाहुः । अत्र तादात्म्यात्–वृक्षोऽयं शिंशपात्वादिति, तदुत्पत्तेरपि—अग्निरत्र धूमवत्त्वादिति । तदिदमनुपपन्नम, एकार्थसमवायादिलक्षणादपि सम्बन्धाद्रसाद्रूपानुमानदर्शनात् ।

---

१. उच्यते इत्यधिकं मूले । २. तादात्म्यतदुत्पत्ती इति ख. पु.

स्यान्मतम्—रसाद्रसहेतुरनुमीयते । प्रवृत्तसामर्थ्यरूपहेतुसहकारि च रसहेतू रसजनक इति । तथाविधकारणानुमानात्प्रवृत्तसामर्थ्यरूपहेतूपस्थापनात्तस्य च कार्याव्यभिचाराद्रसाद्रूपानुमानमिति । तदिदमङ्गीकृतपक्षरक्षणाक्षिप्तचेतसः कुशकाशावलम्बनमित्यनादरणीयम् । न ह्येवं लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते । लौकिकं च प्रमाणं परीक्षकैरप्यनुसरणीयम् ।

यच्चेदं कारणात्कार्यानुमानम् , न तत्स्वभावहेतुकम् । भिन्नत्वात्कार्यकारणयोः । नापि हेतोः, कारणस्य कार्यत्वासम्भवात् । अपि च कार्यमपि कारणं कथमवगमयति ? तदव्यभिचारादिति चेत्–तर्ह्यन्यस्यापि यद्यव्यभिचारः स्यात् को गमकत्वमपहरेत् ! न चान्यस्याव्यभिचारो न शक्यतेऽवगन्तुमित्युपरिष्टाद्वक्ष्यामः । न च तादात्म्ये गम्यगमकता घटते, एकस्य सकृत् ज्ञातत्वाऽज्ञातत्वायोगात । उदाहरणमपि कल्पनानिरासात् वृक्षत्वशिंशपात्वयोर्भेदादनुपपन्नम ।

एतेन येऽपि (१)समवाय, संयोगै, कार्थसमवाय, कार्यकारणभाव, विरोधाख्यान् पञ्च सम्बन्धाननुमानाङ्गमाहुः तेऽपि निराकृताः । कृत्तिकोदयाद्रोहिण्या ह्यनुमाने पञ्चानामसम्भवात् ।

यत्पुनर्नियमापरपर्यायां व्याप्तिमेव सम्बन्धान्तरभूतामनुमानकारणं मन्यन्ते, तदपि न सुन्दरम् । न हि स्वस्वामिभावादिव्यतिरिक्ता व्याप्तिर्नामाऽपरस्सम्बन्धोऽस्ति । किन्तु सम्बन्ध एव कार्यकारणभावादिः कस्य चिद्व्यापकः कस्यचित्तु नेति विशेषः। तत्र यस्य सम्बन्धेन व्याप्यता–यथा धूमस्य, तस्य गमकता । धूमो हि वह्निकार्यतया वह्निसंयोगितया(२)व्याप्यः । अग्निस्तु न सर्वदा धूमसम्बन्धीति गमकः । तेन कार्यकारणभावादय एव सम्बन्धा इहानुमानाङ्गत्वेनाभिमताः ।

ननु कथं व्याप्यता धूमादेरवसीयते ? । न तावत्प्रत्यक्षस्य तत्र सामर्थ्यम् , तस्य वर्तमानकालाकलितसन्निहितदेशावस्थितार्थमात्रविषयत्वात् । अव्यभिचारो हि व्याप्तिः । अव्यभिचारश्च सकलदेशव्यापित्वे सतीति । नचानुमानमत्र प्रमाणम् , स्वयमसिद्धत्वात् । नापि शाब्दम् , कार्यैकविषयत्वात् । नोपमानम् , सादृश्यमात्रविषयत्वात् ।

---

१. व्याप्तिः इति ख०पु० ।

२. इदं च वैशेषिकमतं "अस्येदं कार्यं, कारणं, संयोगि विरोधि, समवायि, चेति लैङ्गिकम्" इति वैशषिकसूत्रम् । (वै. द. अ.९ आ. २ सू. १)। एवमेव मुद्रितपुस्तकेषूपलभ्यते पाठः । परन्तु "अस्येदं कारणं कार्यं सम्बन्ध्ये, कार्थसमवायि विरोधि चेति लैङ्गिकम् " इत्यनूदितं प्रकरणपञ्चिकायाम् । (पृ० ६८)

अर्थापत्तिस्तु सिद्धाव्यभिचारोपजीविनीति न तत्र क्रमते।

यदपि कोऽप्यपरिपक्वपदपङ्क्तिमया भाषया भाषते—मानसमिदमेवंविधं प्रत्यक्षमुदीयत इति। तदपि न निरासादरमर्हति। यतः सर्वत्र मनसो बहिरर्थेषु सहकारिनिरपेक्षस्य न प्रवृत्तिः। सहकारिविशेषापेक्षायां च तस्यैवासाधारणत्वात्तेनैव व्यपदेशात् (१)न प्रमाणान्तरापत्तिः। असाधारणकारणानुप्रवेशनिबन्धनं हि प्रमाणान्तरत्वम्। अन्यथा सर्वत्र मनसो व्यापारान्मानसमेकं प्रत्यक्षं स्यात्।

अत्र प्रमाणमालापरिमलविमलमतयः प्रतीकारमारभन्ते—यद्वस्तु येन प्रमाणेन सम्बन्धविशिष्टं गृह्यते, यथा प्रत्यक्षेण धूमोऽग्निसम्बन्धविशिष्टः, तस्य तेनैव प्रमाणेन सम्बन्धे व्याप्यताऽपि गम्यते। तथा हि—स्वसंवेदनं तावदिदं भवान् भावयतु—धूमोऽयमग्निसम्बद्ध इति। किमत्र देशकालाभ्यां धूम एव केवलमाकलितः (२)प्रतीयते? अथ(३)सम्बन्धतापि तस्य देशकालव्यवच्छिन्ना प्रतीयत इति। तत्र वयं तावदिदंतया सन्निहितवर्तमानात्मिकया लिङ्गिनो धर्मिभूतो धूमोऽवभातीति पश्यामः। न च धर्मभूतोऽग्निसम्बन्धोऽपि परविशेषणभावोपक्षीणस्वभावः। तत्र धूमसत्त्वैव केवलं कालान्तर(४)देशान्तरवृत्तौ प्रमाणान्तरमपेक्षते। अग्निसम्बन्धस्तु प्रमाणान्तरानुबन्धसिद्ध एव। तत एव च प्रतीतेऽपि विषये प्रमाणान्तरत्वे यत्नः करिष्यते।

नन्वेवं तर्हि वह्निरपि धूमसम्बन्धी लिङ्गं स्यात्। न स्यात्, एतद्सम्बन्धोऽपि तस्यास्तीति। धूमस्य च भविष्यतीति किमत्र प्रमाणम्। अत (५)स्तत्सम्बन्धव्याप्तिको धूमोऽपि स्यात्। तत्र त एव प्रमाणविचारपारदृश्वानो विशेषमभिदधति—यद्विधे हि यस्य दर्शनं तथाभूत एव तदाशङ्काऽवतरति। यस्य च कुतश्चिदुपाधेस्सम्बन्धः, यथाग्नेरार्द्रेन्धनसम्बन्धात्, तस्य तदुपाधिविगमादसम्बन्धोऽपि। न च धूमस्याग्निसम्बन्ध औपाधिकः। कथमयं विभागो विवेचनीय इति चेत्—तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां तु। यस्य हि यत्रोपाधित्वं सम्भाव्यते तद्विगमेऽपि चेदुपलभ्यते ज्ञायते नायं तदुपाधिक इति। एतच्चासकृद्दर्शनप्रभावादित्युक्तं—अव्यभिचारस्त्वसकृद्दर्शनगम्य इति। तदियं दिगुपदर्शिता। अत्र ज्ञातसम्बन्धशब्देन साधारणासाधारणविरुद्धा हेतुदोषा निरस्ताः।

---

१. "न" इति नास्ति ख० पु०। २. प्रथते इति ख० पु०।
३. संवेदितापि० इति० ख० पु०। ४. देशान्तरप्रवृत्तये इति ख० पु०।
५. तत्सान्दिग्धव्याप्तिक० इति ख० पु०।

तत्तु द्विविधमिति । किमिदं द्वैविध्यम् ? लक्षणद्वैविध्यं तावन्नास्ति । एकदेशदर्शनादित्येकत्वाल्लक्षणस्य । अथ प्रमेयद्वैविध्यमङ्गीकृत्यैतदुच्यते—एकत्र विशेषाद्विशेषोऽवगम्यते, अन्यत्र सामान्यात् सामान्यावगतिरिति । एवं च हेतुमद्भेदाद्धेतोरपि भेद उक्तो भवति । किं पुनरनयोर्भेदकथनप्रयोजनम् ? लक्षणाभिधानेन चाव्यभिचारितोक्ता भवति । तदर्थं चायं प्रयासः । हेतुहेतुमतोर्द्वैविध्यं भवतु वा मा वा ।

अत्र केचिन्नीतिज्ञंमन्या अनवधृतस्वलक्षणमेव किंचिदनुमानेन

अत्रासाधारणो—गन्धवत्त्वान्नित्या पृथिवीति । अस्य हि भूमात्रवर्त्तित्वात् तस्याश्च सिसाधयिषितनित्यतास्थधर्मत्वासिद्धौ च संबंधिना सह सम्बन्धावधारणानुपपत्तेर्न ज्ञातसम्बन्धत्वम् ।

साधारणस्तु—नित्यः शब्दः, प्रमेयत्वादिति । अस्य प्रमेयत्वलक्षणस्य धर्मस्य नित्यतया सह सम्बन्धोऽस्ति, व्याप्तिस्तु नास्ति । तेन ज्ञातः सम्बन्धो यस्येति षष्ठ्यर्थाभावान्न ज्ञातसम्बन्धत्वम् ।

विरुद्धः पुनः—पटो नित्यः, कृतकत्वा'दिति । अस्य सम्बन्ध एव नास्तीत्यज्ञातसम्बन्धता । एकदेशदर्शनादित्यपक्षधर्मस्य हेतुत्वं, निरस्तम् । यथा—'प्रत्यक्षं कर्म रूपवत्त्वा'दिति । न हि कर्मणो रूपं धर्मः । कस्य तर्हि? द्रव्यस्य ।

तथा असिद्धस्य हेतुत्वं दर्शनग्रहणेन निरस्तम् । तदेवं सम्बन्धे व्याप्तिपक्षधर्मत्वे हेतो रूपे निश्चितेऽनुमानाङ्गमिति स्थितिः ।

तत्तु द्विविधमित्यनेन भाष्यं पठितमाक्षिपति—किमिदं द्वैविध्यम् ? लक्षणद्वैविध्यं तावत् नास्ति, एकदेशदर्शनादित्येकत्वाल्लक्षणस्य । एकदेशदर्शनादित्येकं लक्षणम्, ज्ञातसम्बन्धस्येति विशेषणम् । तच्चोभयोरप्येकम् । अथ प्रमेयद्वैविध्यमङ्गीकृत्यैतद्द्वैविध्यमुच्यते, प्रमेयद्वैविध्यं च दर्शयति—एकत्र विशेषाद्विशेषोऽवगम्यते । धूमाकृतिकात् धूमाकृत्युपलक्षणेन ज्ञाताग्निसम्बन्धव्याप्तिरग्न्याकृतिको विशेषोऽवगम्यते । अन्यत्र सामान्याद्देशान्तरप्राप्तिमात्रादादित्ये तद्धेतुमात्रमनुमीयत इति हेतुद्वयभेदाद्धेतोरपि द्वैविध्यं विशेषसामान्यात्मकत्वात् । अत्राह—किं पुनरनयोर्भेदकथनेन प्रयोजनम् ? न किंचिदित्यर्थः । लक्षणाभिधानेन चाव्यभिचारितोक्ता भवति, तदर्थश्चायमव्यभिचारित्वार्थः प्रयासो लक्षणात्मकः । हेतुहेतुमतोर्द्वैविध्यं भवतु वा मा वा ।

अत्र केचिन्नीतिज्ञंमन्या अनवधृतस्वलक्षणमज्ञातप्रत्यात्मविशेषासम्बन्धित्वेना-

सामान्यतो गृह्यत इति मन्यन्ते । तद्भ्रमापनोदनायैतदुक्तम्-तत्तु द्विविधमिति । अदृष्टस्वलक्षणविषयमनुमानमस्ति क्रियादिषु। कथं पुन(१)रदृष्टस्वलक्षणे सम्बन्धिदर्शनम् ? उत्पत्तिमतः (स्व)फलस्य

दृष्टमेव किंचिदनुमानेन सामान्यतः सामान्यरूपेण गृह्यत इति मन्यन्ते। तद्भ्रमापनुत्तये इदमुक्तम्-तत्तु द्विविधमिति । विप्रतिपत्तिनिरासार्थमुक्तमित्यर्थः । ननु स विषयो नास्त्येवैवंविध इत्यत्राह-अदृष्टस्वलक्षणविषयमनुमानमस्ति क्रियादिषु क्रियायां शक्तौ च । चोद्याभिप्रायमिदानीमाह--कथं पुनरदृष्टस्वलक्षणयोः सम्बन्धग्रहणम् ? विना सम्बन्धिबोधात्सम्बन्धानुपपत्तेः उत्पत्तिमतः फलस्य दर्शनादित्युपपादितमस्माभिः शून्यवादे । अस्यार्थः-तन्तुसंयोगे सति पटावयवी दृश्यते । अत्रोत्पत्तिमतस्तन्तुसंयोगात् प्रत्यक्षस्य फलस्यावयवविलक्षणस्य दर्शनाददृष्टस्वलक्षणयोरपि सम्बन्धदर्शनं भवतीति । एतच्च शून्यवादे प्रमाणफलयोर्भेदं लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते इत्यत्र प्रदर्शितमस्माभिः । एतदनेनाभिसंहितम्—यद्यत् फलभूतं तत्तदुत्पत्तिमतोऽनन्तरमिति सामान्यतस्तत्वादि संयोगादि चावयवीति(?) सम्बन्धदर्शने सति देशान्तरप्राप्तिं कादाचित्कीं फलभूतामवधार्योत्पत्तिमत्प्राक्भावि किञ्चिदनुमीयते । तत्र च लोकस्य कर्मशब्दप्रयोगः। न च द्रव्यमेवोत्पत्तिमदिति शक्यावगमम्, तस्य प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वेनावधृतत्वात् । न च दृष्टविरुद्धमनुमानमवरोधिनि संभवतीति युक्तम् । तस्माद्द्रव्यातिरेकि कर्मानुमीयते ।

अत्रापरः परोत्कर्षव्यालोककलुषितान्तःकरणः कर्मणः प्रत्यक्षतामाकाङ्क्षते । तामाह—ननु नानुमेयं कर्म, किंतु रूपिद्रव्यसमवेतचाक्षुषमेव, गच्छत्ययमिति प्रतीतेरिन्द्रियव्यापारायत्तत्वात् । तथा च तन्त्रान्तरे सूत्रम् (२)“संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायाच्चाक्षुषाणी”ति । अथ संयोगविभागानुमितक्रियाविषयोऽयं प्रत्यय इति। तदनुपपन्नम् । आकाशस्यातीन्द्रियत्वात्तेन सह संयोगस्य वायुवनस्पतिसंयोगवदप्रत्यक्षत्वाल्लिङ्गाभावात् पतत्सु पतत्रिषु पततीति बुद्धिर्न स्यात् ।

अथोच्यते-विहायसि विततैस्तरणिकिरणैस्सह संयोगविभागौ प्रत्यक्षौ लिङ्गमिति, तन्न; सान्द्रतरान्धकारे निशीथे झटिति तडिति

---

१. अदृष्टस्वलक्षणयोस्सम्बन्धग्रहणम् इति व्याख्यानसम्मतः पाठः ।

२. वै. सू. अ. ४. आ. १. सू. ११

स्फुरन्त्यां चलतीति प्रतीतेः । अपि च संयोगविभागौ गम्ये गन्तरि च स्तः । ताभ्यां चेत्कर्मानुमेयं गन्तरीव तद्बुद्धिर्गम्येऽपि स्यात् । किं च कार्यविरोधि कर्म । ततश्च संयोगादुपरते कर्मणि वर्त्तमानावभासो न स्यात् । किं च न संयोगविभागौ कर्मानुमापयितुमीशाते । तस्यापि कादाचित्कत्वेन हेत्वन्तरापेक्षत्वात्तद्धेत्वभिमतादेव तयोरुपपत्तेः ।

तदेतद्बधिरदोषविलासमात्रम् । अनुमितक्रियानिमित्तश्चलतीति प्रत्ययः । विद्युति तु मेघावयवसंयोगविभागलिङ्गानुमिता चलनक्रियेति नानुपपत्तिः । न च गम्ये क्रियानुमानम्, गन्तृसमवेतयैव क्रियया संयोगविभागयोरुपपत्तेः । न चेदं विपरीतमापादयितुं शक्यते, गम्यक्रिययैव गन्तरि फलं प्रस्तुतमिति उत्तरदेशसंयोगस्य(१)गन्तरि क्रियान्तरानुमापत्तेः । देवदत्तगता तु क्रिया पूर्वप्रदेशेन विभागमुत्तरदेशेन संयोगं चारभत (२)इत्युपपन्नम् ।

न च चलतीति वर्त्तमानाववोध एकक्रियाक्षणाभिप्रायेण, क्षणस्य पौर्वापर्याभावात् । तस्मात्क्रियाक्षणानां सन्तानानिमित्त एवायं चलतीति वर्त्तमानतावसायः । तेन क्षणान्तरे नष्टेऽपि क्षणान्तरेऽनागतेऽपि प्रारब्धापरिसमाप्तत्वादेकफलावच्छिन्नस्य क्रियासन्तानस्य (३)वर्त्तमानता नानुपपन्ना । सम्भवति च फलोद्देशेनोत्तरक्षणपरामर्शादेषा प्रतीतिः । तदुक्तम्—यदा त्वाद्यपरिस्पन्दप्रभृत्याफललाभतः क्रिया पूर्वापरीभूता लक्ष्यते वर्त्तते तदेति ।

न च कर्महेतोरेव संयोगविभागोदयः । तथा हि—आत्मशरीरसंयोगादात्माश्रितप्रयत्नानुगृहीतात्पादहस्तादिषु कर्मेष्यते । तदुक्तम्—(४)"आत्मशरीरसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्मे"ति । संयोगश्च संयोगिन्येव कार्यमारभते । यथावयविनमवयवसंयोगः । संयोगविभागौ च न केवलमाश्रयसमवेतौ । अनाश्रयेऽपि देशे समवायात् । तेनात्मसंयोगातिरिक्तमपरं कर्मानुमीयते, न च तत्रायं नियमो दृष्टः—स्वाश्रयमेव फलमारभत इति । तस्यापूर्वत्वात् । तेनानुमेयत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः । प्रत्यक्षं तु प्रतीतिविरुद्धम् । न हि संयोगविभागातिरिक्तं निपुणमपि निरूपयद्भिरपरं वस्तूपलभ्यते । तदुक्तम्–(५) "न ...ति । किमर्थं तर्हि (६)"देवदत्तस्य गतिपूर्विकां देशान्तरप्राप्तिं दृष्ट्वा ...दित्येऽपि गतिस्मरण"मित्युक्तम् ? देवदत्तेऽप्यनुमेयत्वात् ।

...रे' इति नास्ति. ख. पु. २. इत्युभयमुपपन्नम् । इति ख. पु.

...नताऽनुपपन्ना इति. ख. ४. वै. सू. ५. १. १.

...ा. पृ. २२. पं. १६. ६. शा. भा. पृ. ८. पं. ११.

दर्शनादित्युपपादितमधस्तादस्माभिश्शून्यवादे । अतः सामान्यमात्रपर्यवसाय्यनुमानमस्ति । दर्शितं च देवदत्तस्य गतिपूर्विकामिति।

कः पुनरनुमाने व्यभिचारः ? यथा प्रत्यक्षे शुक्तिकादिषु । नन्विदानीमेव द्विविधं शब्देन प्रदर्शितम् । नन्वानुमानिकेत्यानुमानिकं निरसनीयम् । न पुनरानुमानिकस्योद्धारो वक्तव्यः । कश्चात्र विशेषः ? येऽपि ह्यानुमानिकमनानुमानिकमिच्छन्ति तेऽप्यनुमानं व्यभिचारयन्त्येव । तस्मादत्रापि व्यभिचारनिवृत्तिरेव लक्षणाभिधानस्य प्रयोजनम् ।

किं च प्रमेयेऽपि सङ्करः । न महानसादिषु दृष्टो धूमः पर्वतस्थमग्निं प्रतिपादयितुं क्षम इति केचित् । विशेषा एवावगम्यन्त

उच्यते–देवदत्ते तावदात्मसंयोगातिरेकिण्यनुमिते तत्सामान्यादादित्येऽपि गतिरेवानुमीयते । देवदत्ते देशान्तरप्राप्तेस्तत्कारणत्वेन निश्चितत्वात् । एतदुक्तं भवति–**सर्वत्र चेतने वाऽचेतने वा गतिरेव देशान्तरे प्राप्तौ निमित्तमिति** । अतः सामान्यमात्रपर्यवसाय्यनुमानमस्ति । दर्शितं च देवदत्तस्य गतिपूर्विकामिति ।

इदानीं लक्षणाभिधानप्रयोजनं पृच्छति––कः पुनरनुमाने व्यभिचारः यथा प्रत्यक्षे शुक्तिकारजतादिषु । **व्यभिचारनिराकरणार्थं हि लक्षणमुच्यते । अप्रमाणे हि प्रमाणाभिमानो व्यभिचारः । न चासावनुमानेऽस्ति**(१) । (नन्विदानीमेव द्विविधं शब्देनोक्तं **सामान्यतो दृष्टमनुमानं नास्तीति विप्रतिपत्तिनिराकरणाय द्वैविध्यमुक्तमिति** ।) नन्वानुमानिकेत्यानुमानिकत्वं निरसनीयं, (२)न पुनरानुमानिकस्योद्धारो वाच्यः । **अत्र पुनराक्षेपाभिप्रायमाह–कात्स्न्येनोद्घाटनमुद्धारशब्देनोच्यते** । कश्चात्र विशेष इति । **प्रमाणविषयं ह्यज्ञानं निरसनीयम् । इदमपि चाज्ञानं यदानुमानिकमुच्यते** । तदाह–येऽपि ह्यानुमानिकं **क्रियादि** ज्ञानमनानुमानिकमिच्छन्ति तेऽपि ह्यनुमानं व्यभिचारयन्त्येव **लोकप्रसिद्धादनुमानरूपादनुमानं व्यभिचारयन्त्येव । तस्मात्तदपि निराकार्यम्** । तस्मादत्रापि व्यभिचारनिवृत्तिरेव लक्षणाभिधानस्य प्रयोजनम् ।

किंच प्रमेयेऽपि संकरो**ऽस्ति अविवेकोऽस्ति । सोऽपि लक्षणेन निवर्त्यते** । न महानसादिषु दृष्टो धूमः पर्वतस्थमग्निं प्रतिपादयितुं क्षम इति केचित् । **अन्यस्य**

---

१. एतत्कुण्डलान्तर्गतो भागः ख. पुस्तके नास्ति ।

२. न पुनरनुमानस्योद्धारो वक्तव्यः इति ख. पु.

इत्यपरे । स्मृतिमात्रमेवेत्यन्ये । तस्मात् ज्ञातसम्बन्धस्यैकदर्शनादेक-देशान्तरे ज्ञानमसन्निकृष्ट इति विशिनष्टि । किमनेन निराकृतम् ? स्मरणं तावन्निरस्तं सन्निकृष्ट इति वचनात् । अप्रतिपत्तिरपि निरस्तैव, बुध्युत्पादवचनात् । सम्बन्धावगमादिति विशेषावगतिरपि निरस्तैव ।

ननु च न बुध्युत्पादवचनमात्रात् प्रमाणता शक्यते वक्तुम् । शुक्तिकादिषु व्यभिचारात् । असम्बन्धस्य तु दर्शनं सम्बन्धाभिधानादेव प्रत्युक्तम् । सम्बन्धावगमे च पूर्वानुभवो दुर्निवारः । अहोऽन्ययाविवेकिनो(?)महान् प्रमादः । किं पूर्वदृष्टस्यानुभवो न सम्भवति । अनुभूतिश्च न प्रमाणम् । अन्या च स्मृतिरन्योऽनुभवः । सत्यं

सम्बन्धे गृहीतेऽन्यस्यागमकत्वात् विशेषा एवावगम्यन्त इत्यपरे । **सामान्यतो दृष्टस्य सम्बन्धग्रहणाभावेनानुपपत्तेः** । स्मृतिमात्रमित्यन्ये । **सम्बन्धिव्याप्तिग्रहणेन गृहीतत्वात्** । **यस्मादेवं संकरोऽस्ति** तस्मात् ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशस्येत्येकदेशं विशिनष्टि । **एकदेशान्तरेऽसन्निकृष्ट इत्येकदेशान्तरं विशिनष्टि** । किमनेन **विशेषणेन** निराकृतम् ? स्मरणं तावदसन्निकृष्ट इति **निरस्तम् । असन्निकृष्टतया ह्येकदेशान्तरे प्रतीयते** । अप्रतिपत्तिरपि निरस्तैव बुध्युत्पादवचनात् **बुद्धिशब्देन लक्षणगतेन । न चाज्ञातसम्बन्धस्य गमकत्वं सामान्येनोपलक्षितानां सम्बन्धज्ञानात्** । सम्बन्धावगमादिति विशेषावगतिरपि निरस्तैव । **सम्बन्धग्रहणस्य सामान्यतो विशेषतश्च सम्भवाद्विशेषावगतिरेवानुमानेनेति निरस्तम्** ।

अत्राह–ननु न बुद्ध्युत्पादमात्रात्प्रमाणता शक्यते वक्तुम्, शुक्तिकारजतादिषु **स्मृतिरूपासु** व्यभिचारात् । **अथ मा भूत्स्मृतिरिति सम्बन्धज्ञानापह्नवः क्रियते । तत्राह**–असम्बन्धस्य तु दर्शनं(१)सम्बन्धाभिधानादेव(२)निरस्तम् । सम्बन्धावगमे च **प्रतिसम्बन्धितया** पूर्वानुभवो**ऽग्न्यादीनां** दुर्निवारः । अहोऽविवेकिनो महान् प्रमादः **यस्मादेवमुच्यते** । किं पूर्वस्यानुभूतस्यानुभवो न संभवति ! **यदा हि यत्पूर्वानुभूतं तत्र च यदि पुनरनुभवो न सम्भवेत् तदा स्मरणमात्रमेवेदं भवेत् । अस्ति धारावाहिकादिष्वप्यनुभूतिः** । अनुभूतिश्च न प्रमाणं **धारावाहिकविज्ञानान्तरवत् । नन्वत्र सम्बन्धस्मरणे सम्बन्धितयाऽग्निः स्मर्यत एव, तत्राह**–अन्या स्मृतिरन्योऽनुभवः । **तदेवाह**–सत्यं सम्बन्धस्य दर्शनादि स्मृतिर्धूमे·

---

१. सम्बन्धावगमाभिधानादेव इति ख. पु. । २. प्रत्युक्तम् इति मूलपाठः ।

सम्बन्धस्य दर्शनादि स्मृतिः। सम्बन्ध्यन्तरे त्वनुभव एव । ततश्चा-(१)संशयं पुनः पुनर्दृश्यमानं दृश्यत एवेति लौकिका व्यपदिशन्ति, न स्मर्यत इति। (२)सिद्धं चानुमानादिषु प्रमाणत्वमनुभूतेः। किं तर्ह्यसन्निकृष्ट इति? स्मरणाभिमानशून्य इत्यर्थः। सन्निकृष्टावमर्शे हि स्मरणमेव मन्यन्ते।

ननु च स्मृतिप्रमोषतुल्यतैवं प्राप्नोति। न; कारणान्तरस्य विद्यमानत्वाल्लिङ्गादेः। न ह्यत्र पूर्वानुभूतिरेव कारणम्। तत्र हि प्रमोषः स्मृतिविपर्यये हेतुः। इह तु लिङ्गादि प्रत्युत्पन्नं कारणम-

---

ऽग्निसम्बन्धितया। सम्बन्ध्यन्तरेऽग्न्याख्ये त्वनुभव एव। स इत्यप्रतीतेः। यतश्च पूर्वानुभूतेऽप्यनुभवो भवति। ततश्चासन्नं पुनःपुनर्दृश्यमानं दृश्यत एवेति लौकिका व्यपदिशन्ति, न स्मर्यत इति। अतः सिद्धमनुमानादिषु प्रमाणत्वमनुभूतेः।

एतेन ये कालातिरेकेण प्रामाण्यं धारावाहिकेष्वाहुः ते निराकृताः। क्षणभेदस्यावेद्यत्वात्। येऽपि तत्र तदाद्यदर्शनमेव प्रमाणमिति बौद्धा आहुः तेऽपि सर्वेषां तुल्यत्वेन निराकृताः। (३)किमिदं तर्ह्यसन्निकृष्ट इति स्मरणाभिमानशून्यत्वादित्यर्थः। असन्निकृष्टत्वेन गृह्यते, तेन स्मरणाभिमानो नास्ति। (४)संनिकृष्टावमर्शे हि स्मरणमेवेति मन्यन्ते। न चात्र संन्निकृष्टावमर्शोऽस्ति। तस्मान्नेदं स्मरणम्।

ननु च स्मृतिप्रमोषतुल्यतैवं प्राप्नोति। गृहीतविषयत्वात्, गृहीतत्वाननुसन्धानाच्च। न; कारणान्तरस्य विद्यमानत्वाल्लिङ्गादेः। अयमाशयः—पूर्वानुभवोपजीवि विज्ञानं स्मरणम्। तच्च तदुपजीवित्वं प्रतिभासतो वा, स घट इत्यादावनुभूतत्वस्य विद्यमानत्वात्। कार्यतो वा, रजतादि प्रतीतेरन्यथा भावात्। अनुमानस्य लिङ्गाद्येव कारणमस्तीति पूर्वानुभवोपजीवित्वं नास्ति। अतः (५)प्रमाणमेवेदं न स्मरणम्। तदाह—न ह्यत्र पूर्वानुभूतिरेव कारणं यथा रजतादिप्रतीतेः। ननु(६) रजतादिप्रतीतेः कथं स्मृतित्वम्? ग्रहणबुद्धेरित्यत्राह—तत्र हि प्रमोषः स्मरामीत्यंशस्य खण्डनं स्मृतिविपर्यये ग्रहणाभिमाने हेतुः। नन्वत्रापि प्रमोषनिबन्धनः प्रमाणाभिमानः किं न भवतीत्यत्राह—इह तु लिङ्गादि प्रत्युत्पन्नं कारणमस्तीति। कार्यान्यथानुपपत्या हि स्मृतिरूपता

---

१. आसन्नं इति व्याख्यानपाठः। २. अतस्सिद्धमनुमानादिषु इति व्याख्यानपाठः। ३. अत्र मूलव्याख्ययोः पाठे भेदोऽस्ति। ४. सन्निकृष्टावमर्शनं हि इति ख. पु.। ५. प्रमाणान्तर, इति ख. पु.। ६. रजतादिबुद्धेः इति ख. पु.

स्तीति सिद्धं प्रामाण्यम् । तस्मादत्रापि यत्प्रमाणं न तद्व्यभिचरतीति वक्तव्यम्, उक्तं च ॥ इदमुपमानादिष्वपि योज्यम् ।

(१)शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे विज्ञानम् । किमिदं शब्दविज्ञानादिति ? किं शब्दाद्विज्ञानं शब्दविज्ञानम् ? शब्द एव वा विज्ञानं शब्दविज्ञानम् ? यदि तावच्छब्दे विज्ञानं शब्दालम्बनमित्यर्थः, तदयुक्तम् । न तस्माच्छासनमवगम्यते । शासनाद्धि शास्त्रम् ।

अथ शब्दाद्यदर्थे विज्ञानमुत्पद्यते तच्छब्दविज्ञानम् । तत्र विशेषावगतौ कारणं वक्तव्यम्, तदुक्तं च शास्त्रमिति । शास्त्रं हि शासनात् । तच्चार्थविषय एव विज्ञान उपपद्यते, न शब्दविषये । द्विती-

प्रतीत्यनारूढापि कल्प्यते । इह तु कारणान्तरमस्तीति सिद्धं प्रामाण्यमिति । अनेनोपसंहारः—यस्मादेवं व्यभिचारसम्भवोऽनुमाने तस्मादत्रापि यत्प्रमाणं न तद्व्यभिचरतीति वक्तव्यम्, उक्तं च भाष्यकारेण ॥ इदमुपमानादिष्वपि योज्यम् । तत्रापि स्वरूपविप्रतिपत्तिरेव व्यभिचारः लक्षणाभिधानेन चाव्यभिचार उक्तः ।

शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे विज्ञानम् । किमिदं शब्दविज्ञानादिति ? किं शब्दाद्विज्ञानमर्थविषयं शब्दविज्ञानमभिमतम् ? उत शब्दे विज्ञानं शब्दविज्ञानम् । यदि तावच्छब्दे विज्ञानं शब्दविज्ञानं शब्दालम्बनमित्यर्थः । तत्रानन्तरपक्षे दोषमाह—तदयुक्तम्, न तस्माच्छासनमवगम्यते । प्रेरणं च शासनम् । यतश्च शासनमवगम्यते तच्छास्त्रम् । शासनाच्छास्त्रमिति लौकिकव्युत्पत्तेः । न च शब्दालम्बनाद्विज्ञानाच्छासनावगतिः । किन्तु कार्यावगतिः । कार्यावगमाद्धि प्रेरणावगमः । तस्माच्छब्दालम्बनात् विज्ञानादर्थे विज्ञानं शास्त्रमिति लक्षणमयुक्तम् ।

अथ शब्दाद्यदर्थे विज्ञानमुत्पद्यते तच्छब्दविज्ञानं कार्यविज्ञानम् । तस्मादसन्निकृष्टेऽर्थे प्रेरणायां यद्विज्ञानं तच्छास्त्रमिति । सत्यमेवमुपपद्यते लक्षणम् । किन्तु विशेषावगतौ कारणं वक्तव्यम् व्युत्पत्तिविशेषावगमे पञ्चमीसमासपरिग्रहे कारणं वाच्यम्, सप्तमीसमासस्यापि सम्भवात् । अत्र परिहरति—(२)तदुक्तं च शास्त्रमिति । उक्तं च विशेषावगतौ कारणं शास्त्रमिति । लक्ष्यानुरूपं हि लक्षणवर्णनम् । इह तु शास्त्रं लक्ष्यते तेन तदनुरूपं लक्षणं वक्तव्यम् । भवत्वेवं, तथापि किमित्याह—शास्त्रं हि शासनात् । तच्चार्थ-

१. शा. भा. पृ. ८. पं. १२. २. उक्तं च शास्त्रमिति ख. पु. ।

येऽपि पक्षे तन्निमित्ततयोपपत्तेः सिद्धं शास्त्रलक्षणम् ।

ननु च शब्दाभासमपि दृष्टं—एष बन्ध्या सुतो यातीत्येवमादि। तदपि शब्दादेवावगम्यते । न हि बाष्पादितुल्यं किञ्चित्कारणान्तरमत्रोपलभामहे । परिहृतमेतत् "तच्चेत्प्रत्ययिता"दिति । लक्षणाभिधानेन चायमेव व्यभिचारो निरस्तः ।

(१)"उपमानमपि सादृश्यमसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति, यथा-गवयदर्शनं गोस्मरणस्ये"ति। सादृश्यमिति किं

विषय एव विज्ञाने विज्ञानशब्दे पञ्चमीसमासाश्रयणेन गृह्यमाण उपपद्यते न शब्दस्वरूपविषये । तस्मात्पञ्चमीसमासोऽयमिति निश्चीयते । द्वितीयेऽपि पक्षे सप्तमीसमासेऽपि कार्यज्ञानेन व्यवधानेनापि शब्दालम्बनज्ञानस्य प्रेरणाज्ञाननिमित्ततया लक्षणस्योपपत्तेः सिद्धं शास्त्रलक्षणम् । शास्त्रग्रहणात् लक्ष्यानुरूपेण पारंपर्येण निमित्तत्वमाश्रयणीयमिति यावत् ।

ननु च शब्दाभासमपि दृष्टमेष बन्ध्यासुतो यातीत्यादि । तदपि शब्दादेव गम्यते । अनेनातिव्याप्ततया लक्षणदोषमाह-शब्दाभासेऽपि लक्षणस्य विद्यमानत्वात । तदपि हि शब्दविज्ञानादेवार्थविज्ञानम् । कुत इत्याह—न हि बाष्पादितुल्यं यथानुमानाभासे लिङ्गाभासः किंचित्कारणान्तरमत्रोपलभामहे । तत्रापि शब्दतदभावभावित्वाच्छब्द एव कारणम् । अत्र समाधिः—परिहृतमेतत् तच्चेत् प्रत्ययितादिति । (२)अस्यार्थः—पौरुषेयं वाक्यं लिङ्गभूतं प्रमाणान्तरोपस्थापनमुखेनार्थं(३)प्रतिपादयति। ततश्च लिङ्गाभासोत्थमेतदिति 'तच्चेत्प्रत्ययिता'दिति भाष्ये व्याख्यातम् । लक्षणाभिधानेन चायमेव व्यभिचारो निरस्तः । पौरुषेयवाक्यसमुत्थानमपि ज्ञानं शाब्दमिति ये मन्यन्ते तेऽपि निरस्ताः । तद्ध्यनुमानमित्युक्तम् ।

उपमानमपि सादृश्यमसन्निकृष्टेर्थे बुद्धिमुत्पादयति, यथा-गवयदर्शनं गोस्मरणस्येति । अत्र वदन्ति—सादृश्यं नाम न किंचिदस्ति द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषातिरिक्तं तदन्तर्भूतं वा । तेषां सङ्ग्रहे अपठितत्वादिति पदार्थविदः । अत्रोच्यते—सादृश्यमिति किं सादृश्यम्? अस्यार्थः—सादृश्यमिति यत्र ज्ञानं तत्सादृश्यम् । अस्ति चेदं ज्ञानम् , तन्निबन्धना च विषयव्यवस्था । तेन ज्ञानबलेन गुणादिव्यतिरिक्तं तदन्तर्निवेशि वा सादृश्यमभ्युपगमनी

---

१. शा. भा. पृ. ८. पं. १३. २. अयमर्थः इति ख. पु. ।

३. प्रतिपादनाच्च तत्तल्लिङ्गाभासोत्थमिति क. पु. ।

सादृश्यम्? गोस्मरणस्य। ननु च ज्ञातसम्बन्धिता तुल्या। सा चात्र लक्षणम्। तत्र वान्यत्र वेति क्वेदमुपयुज्यते? बाढमुपयुज्यते। एकदेशदर्शनादिति हि तत्र लक्षणम्। ज्ञातसम्बन्धस्येति विशेषणम्। अतो गवयस्थं सादृश्यं न सदृशावगतेरेकदेशः।

किं च असकृद्दृष्टसम्बन्धो ह्यनुमानस्य हेतुः, असजातीयव्यावृत्तिसव्यपेक्षश्च। इयमत्र नास्ति प्रमाणान्तरम्।

यम्। गोस्मरणस्येति भाष्यमयुक्तम्। न हि स्मरणस्य बुद्धिरुत्पद्यते। तत्राह—गोस्मरणस्येति। अनुभूतगोः पुरुषस्येत्यर्थः। गोस्मरणस्येति गवि स्मरणं यस्येति बहुव्रीहिर्वा। गाः स्मरतीति वा कर्त्तरि(१)"नन्द्यादिभ्यो ल्युः" इति ल्युस्मरणात्। गोः स्मरणो गोस्मरण इति षष्ठीसमासः। किं पुनरत्रानुमानाद्विशिष्यते? अत्रापि हि सादृश्यं ज्ञातसम्बन्धमेव गवये दृष्टं गवि ज्ञानमुत्पादयति। गोसादृश्यं हि गवयवर्त्ति गोवर्त्तिना गवयसादृश्येन ज्ञातसाहचर्यसम्बन्धः। अयमेव विशेषो धूमादिभिः—यद्भिन्नधर्मिधर्मभूतो गम्यगमकः, अनुमानं हि धूमादिर्हि यत्र दृष्टस्तत्र ज्ञानमुत्पादयति। एतच्चैकदेशान्तर इत्यत्रान्तरशब्देनोक्तम्। सादृश्यं त्वन्यत्र।

ननु च ज्ञातसम्बन्धिता तुल्या **सादृश्यस्य धूमादेश्च**। सा चात्रानुमानेऽपि लक्षणम्। तत्र वान्यत्र वेति क्वेदमुपयुज्यते? बाढमुपयुज्यते **(भृशमुपयुज्यते)** एकदेशदर्शनादिति हि तत्र लक्षणं **एकदेशस्य प्रधानत्वात्**। ज्ञातसम्बन्धस्येत्येकदेशविशेषणम्। **उपसंहरति**—अतो गवयस्थं सादृश्यं **गोरेकदेशभूतं न संभवति। किंभूतस्य गोः?** सदृशावगतेः **सदृश इत्यवगतिर्यत्रेत्यर्थः। पक्षीभूतस्य जिज्ञासितधर्मिण इति यावत्।**

किञ्च असकृद्दृष्टसम्बन्धो ह्यनुमानस्य हेतुः। **निरुपाधिकत्वेन सम्बन्धिनि गृहीते हेतुता। निरुपाधिकत्वं चानेकदर्शनगम्यमित्युक्तम्। सादृश्यं तु न ज्ञातसम्बन्धम्, प्रथमदर्शनेऽपि विज्ञानोत्पत्तेः। तथाऽसकृद्दर्शनाकाङ्क्षापि नास्ति, सकृद्दर्शनेऽपि गमकत्वात्।** असजातीयव्यावृत्तिसव्यपेक्ष-**सजातीयेभ्योऽनग्निभ्यो या धूमस्य व्यावृत्तिः तदपेक्षश्च। तदाह** कारः—

यावच्चाव्यतिरेकित्वं स ह्यंशेनापि(?)शक्यते।

---

१. नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः" (पा.सू.३.१.१३४) इत्येतत्सूत्रस्याकारः, अत्र त्वर्थानुवाद इति द्रष्टव्यम्।

किं पुनरत्र व्यभिचारदर्शनम्? यन्निवृत्त्यर्थमिदं लक्षणम्। किमन्यदतः सदृशाभासात्। अत्र सामान्यमेव कैश्चित् सादृश्यमुक्तम्, न तत् सादृश्यम्। किं तर्हि? अन्यदेव हि तत्, गोत्वादेरेकत्वात्।

ननु चात्र प्रमेयमेव नास्तीति केचिन्मन्यन्ते। तदयुक्तम्, अनुभूतमपि कारणान्तरावगम्यं प्रमेयमेवेत्युक्तम्।

(१)"अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यर्थकल्पना, यथा–जीवतो देवदत्तस्य गृहाभावदर्शनेन

विपक्षस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमकताबलमिति ॥

अत्र त्वसजातीयव्यावृत्तिर्नापेक्ष्यते इतीदं प्रमाणान्तरमुपमानम्।

किं पुनरत्र व्यभिचारदर्शनम्? यन्निवृत्त्यर्थमिदं लक्षणम्। किमन्यदतः सदृशाभासात् व्यभिचारदर्शनम्। सदृशाभासे हि सदृश इति यत् ज्ञानं तदुपमानं न भवतीति दर्शितम्, तस्य सादृश्यानुपपत्तेः। न हि यो येन सदृशो न भवति स तेन सदृश इति, यथा–पलालकूटं दृष्ट्वा एतत्सदृशो हस्तीति ज्ञानं सदृशाभासविषय इति।

उक्तं तावत्सादृश्यज्ञानग्राह्यं सादृश्यमस्तीति। इदानीं किं सामान्यमेव उतान्यदिति विवेक्तुं परमतमुपन्यस्यति—अत्र सामान्यमेव कैश्चित्सादृश्यमुक्तं सामान्यमेव गुणावयवकर्मत्वादिकं धर्म्यन्तरगतं ज्ञायमानं सादृश्यमुक्तं सामान्यानि च भूयांसि गुणावयवकर्मणां भिन्नप्रधान(२)सामान्यव्यक्तं सादृश्यमुच्यत इति। तत्राह–न तत्सादृश्यं सादृश्यं भिन्नं अन्यदेव हि गवि गवये सादृश्यं, अन्यच्च गवये गोसादृश्यम्। (३)गुणत्वादिकं तु तदेव तद्धर्म्यन्तरे गोत्वादेरेकत्वात्। कर्णत्वादेरपि तदविशेषादेकत्वमेव।

ननु चात्र प्रमेयमेव नास्ति। पूर्वं हि येन गौर्दृष्टस्तस्य गोसादृश्यं गवये प्रतिभाति। तस्य च दृष्टगोः पुरुषस्य किमपरं प्रमेयमस्तीति केचिमन्यन्ते, तत्राह–तदयुक्तं, अनुभूतमपि कारणान्तरावगम्यं प्रमेयमेवेत्युक्तमनुमाने। इह पुनरननुभूतमेव गवि गवयसादृश्यं कारणान्तरेण गवयगतगोसादृश्येन सम्प्रति दृश्यमानेनानुभूयत इति सुतरां प्रामाण्यं युक्तम्। उपमानस्वरूपं तु सादृश्यात् दृश्यमानाद्यत्प्रतियोगिनि जायते सादृश्यविषयं ज्ञानमुपमानं तदुच्यते।

अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यर्थकल्पना, यथा–जीवतो देवद-

---

१. शा. भा. पृ. ८. पं. १४. २. सामान्यमुक्तं इति क० पु०

३. कर्णत्वादिकं इति ख० पु०

बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पना । केयमन्यथानुपपत्तिरिति ? यदि तावदस्यानेन विना सद्भावो नोपपद्यते इति । तदेवेदं कार्यतः कारणानुमानुमुपन्यस्तं न प्रमाणान्तरम् । अथेदमुच्यते—ज्ञातसम्बन्धस्येत्यनुमानलक्षणं, अज्ञातश्चात्र सम्बन्धः, तस्मात् प्रमाणान्तरमिति, तदयुक्तम् । कथमज्ञातः सम्बन्धः शक्यते (१)वक्तुम्—अयमनेन विना नोपपद्यत इति । न ह्यन्यथानुपपत्तिः प्रत्यक्षसमधिगम्या । कार्याव्यभिचारसमधिगम्या हि सा । अव्यभिचारश्चासकृद्दर्शनपूर्वकः ।

दत्तस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पनेति **व्याख्येयम् ।** केयमन्यथानुपपत्तिर्नामेत्यादिना **अनुमानान्तर्गतत्वेनार्थापत्तेः (२)पृथग्ग्रहणं न कार्यमित्याह—** यदि तावदस्य सद्भावोऽनेन विना नोपपद्यत **इति, तदा** तदेवेदं कार्यतः कारणानुमानमुपन्यस्तं न प्रमाणान्तरम् । **अन्यथाशब्देन हि प्रकृतप्रकारव्यतिरिक्तप्रकारान्तरवाचिना (३)कल्प्याभाव उक्तः। नोपपद्यते इत्यनेनापि नास्तित्वम् । तेनायमर्थः सम्पद्यते—कल्प्याभावेऽयमर्थो नास्तीत्यवगम्यार्थान्तरकल्पनेति । तथा च कार्यतः कारणानुमानमिदं प्राप्तम् । कार्यमपि हि कारणेन विना नोपपद्यत इत्यवगतं सर्वत्र कारणमनुमापयति ।** अथेदमुच्यते—ज्ञातसम्बन्धस्येत्यनुमानलक्षणं अज्ञातश्चात्र सम्बन्धः तस्मात्प्रमाणान्तरमिति । अयमाशयः—**यद्यप्यन्यथानुपपत्तिस्तुल्या, तथापि सम्बन्धज्ञानासम्भवादननुमानत्वमिति ।** तदयुक्तम्, कथमज्ञातसम्बन्धः शक्यतेऽवगंतुमयमनेन विना नोपपद्यत इति। **कस्मान्न शक्यत इत्याह—**न ह्यन्यथानुपपत्तिः प्रत्यक्षसमधिगम्येति । **यदि ह्यन्यथानुपपत्तिः प्रत्यक्षेणावगम्यते तदा सम्बन्धज्ञानं विनाप्यसौ निश्चीयते । न चासौ प्रत्यक्षसमधिगम्या ।**

न चेदं वाच्यम्—अन्यथानुपपत्तिरनिश्चितैवावगमिकेति । यतो भाष्यकारेणोक्तम्—अन्यथा नोपपद्यत इति । **इतिशब्दश्च ज्ञाननिर्देशप्रधानो लोके दृष्टः । न चानिश्चितायामनुपपत्तौ विशिष्टावगमकारणमस्ति । तस्मान्नावगतैवानुपपत्तिः कारणम्, किन्तु** कार्याव्यभिचारसमधिगम्या हि सा। **कार्यस्य हि कारणाव्यभिचारेणेदं समधिगम्यते—कार्यं कारणेन विना नोपपद्यत इति ।** अव्यभिचारश्चासकृद्दर्शनपूर्वकः । **असकृद्दर्शनेन हि कार्यस्य स्वाभाविकः कारणसम्बन्धो निश्चीयते । स्वाभाविककारणसम्बन्धनिश्चय-**

---

१. अवगन्तुमिति भाष्यानुसारी पाठः । २. पृथक् करण, इति. ख० पु०

३. कल्प्याभावादुक्तं इति. क० पु०

तस्मात् दृष्टमदृष्टं वा ज्ञातसम्बन्धमेवावगम्यतेऽन्यथानुपपत्त्या। अतः प्रमाणान्तरं मृगतृष्णिकैवेति।

सत्यं यदि यद्येन विना नोपपद्यते तदेवावगमकं स्यात्। इह तु यन्नोपपद्यते तदेवावगम्यम्। किञ्चात्र नोपपद्यते? जीवतो गृहाभावदर्शनादन्यत्राभावो नोपपद्यते। ततः किम्? नात्राभावस्य गम्य-

श्चाव्यभिचारनिश्चयः। तस्मादृष्टमदृष्टं वा ज्ञातसम्बन्धमेवावगम्यतेऽन्यथानुपपत्त्या। अतो दृष्टं स्वलक्षणतो दृष्टं सान्यतो दृष्टं तज्ज्ञातसम्बन्धमेव तदन्यथानुपपत्त्यान्यथानुपपद्यमानत्वेन विज्ञायते। न पुनरज्ञातसम्बन्धमपीति। अतो ज्ञातसम्बन्धादर्थादियमवगतिरनुमानमेवेति प्रमाणान्तरं मृगतृष्णिकैवेति।

सत्यं यदि यद्येन विना नोपपद्यते तदेवावगमकं स्यात्। अस्यार्थः—यस्य येनानुपपत्तिः यदि तत्तस्यावगमकं स्यात् तदानुमानमिदं भवेत्। इह तु यन्नोपपद्यते तदेवावगम्यम्। एवं सिद्धान्तिनोक्ते पूर्वपक्षी ब्रूते–किंचात्र नोपपद्यते। जीवतो गृहाभावदर्शनादन्यत्राभावो नोपपद्यत इत्येकग्रन्थेन। जीवतो हि गृहाभावे दृष्टेऽन्यत्राभावोऽनुपपन्नः, जीवनाभावप्रसङ्गात्। ततः किमिति पृष्टे स्वाशयमाविष्करोति–नात्राभावस्य गम्यता। कस्य तर्हि? भावस्य। न चासौ गृहाभावदर्शनेनोपपद्यत इति। बहिर्देशे भावोऽवगम्यते। तदुक्तं बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पनेति। न च तस्य गृहाभावे सत्यनुपपत्तिः। प्रत्युत यावदुपपत्तिरेव। यस्य चाभावस्यानुपपत्तिः न तस्य गम्यता। तेनानुपपद्यमानमेव गम्यतेऽर्थापत्त्येत्यघटमानम्।

अथोच्येत—सत्यं गृहाभावदर्शने सत्यन्यत्र भावस्यानुपपत्तिर्नास्तीति, किन्तु गृहाभावदर्शनेन विना (ऽनुपपत्तिर्भवत्येव। बहिर्भावस्य ह्यन्यथाशब्देन बिनाशब्दार्थ एवोच्यते। तेन गृहाभावदर्शनव्यतिरेकेणानुपपत्तिर्बहिर्भावस्येति। तेन चासौ गृहाभावदर्शनेन विनोपपद्यते। योऽपि हि देवदत्तादेर्गृहाभावं न पश्यति तस्यापि बहिर्भावमात्रदर्शनेऽनुपपत्तिप्रतिभासो नास्ति। तस्मादयमपि हि प्रकारो नोपपद्यते। बाढं नोपपद्यत इति सिद्धान्ती वदति। अत्रेदमाकूतम्—नात्र गृहाभावदर्शनेन विनाऽनुपपत्तिरुच्यते, किन्तु गृहाभावदर्शनेन विना बहिर्भावो नोपपद्यत इति। तेन गृहाभावदर्शनं बहिर्देशसम्बन्धेऽनवगते भावस्यानुपपत्तौ कारणम्। अनुपपत्तिश्च प्रमाणान्तरविरोधः। गृहाभावदर्शने सत्यवनबगते बहिर्देशसम्बन्धे प्रमाणप्रतीतमपि जीवनं कथमिह

( ) एतत्कुण्डलान्तर्गतो भागो नास्ति ख० पु०

ता । कस्य तर्हि ? भावस्य । न चासौ गृहाभावदर्शनेनोपपद्यते । बाढं नोपपद्यते । न हि गृहाभावदर्शनेन विना बहिर्भाव उपपद्यते ।

ननु च दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यते इति गमकस्यान्यथानुपपद्यमानतां दर्शयति । अग्रन्थज्ञो देवानां प्रियः । दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽर्थकल्पना । किमिदमर्थकल्पनेति ? । दृष्टः श्रुतो वार्थोऽर्थान्तरस्य प्रमाणमित्यर्थः । अन्यथा नोपपद्यत इति केन सम्बध्यते ? प्रमित्येति वदामः। अन्यथानुपपद्यमानत्वमापादयन्नर्थान्तरं (मव)गमयति । किमत्र ज्ञातसम्बन्धिता नैवापेक्ष्यते ? अपेक्ष्यते हि स-

---

नास्ति जीवति वेति संशयमाने बहिर्देशसम्बन्धितयाऽवगम्यते । अतोऽत्र स एवानुपपन्नो भावस्स एवावगम्यत इति सिद्धम् । न हि गृहाभावदर्शनेन बिना बहिर्भाव उपपद्यत इति । गृहाभावदर्शनेन बहिर्बिनाभावो नोपपद्यत इति ग्रन्थार्थः । बाढशब्देन चानुपपत्तिरतिशयेनेत्युक्तम् ।

ननु च दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यत इति गमकस्यान्यथानुपपद्यमानतां दर्शयति । न गम्यस्य । दृष्टोऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यत इति सम्बन्धः प्रतिभातीत्यभिप्रायः । अग्रन्थज्ञो देवानां प्रिय इति । आक्रोशे षष्ठ्या अलुक् । आक्रोशे देवानां प्रिय इत्यस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यमिति । परमार्थं दर्शयति—दृष्टश्श्रुतो वार्थोऽर्थकल्पनेति । किमिदमर्थकल्पनेति । सामानाधिकरण्यं नोपपद्यत इत्यर्थः । दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽर्थान्तरस्य प्रमाणमित्यर्थः । कल्पनाशब्दोऽत्र प्रमितिपर इत्यभिप्रायः । अन्यथा नोपपद्यत इति केन सम्बध्यत इति । यदि दृष्टः श्रुतो वेत्यनेन न सम्बन्धः केन तर्हि सम्बध्यत इति । प्रमित्येति वदामः । येयमर्थापत्तिसंज्ञिका प्रमितिः, तया सम्बध्यत इति वदामः । तत्र वचनव्यक्तिमाह—अन्यथानुपपद्यमानतामापादयन्नर्थान्तरं गमयतीति । अन्यथा कल्प्यस्याकल्पनायामनवगते बहिस्सम्बन्धेऽनुपपद्यमानतां प्रमाणान्तरविरोधमापादयन् गृहाभावो बहिर्भावं अर्थान्तरं गमयतीति । किमत्र ज्ञातसम्बन्धिता नैवापेक्ष्यते । अनेन पुनरप्याशङ्कते । अस्यार्थः—यावज्जीवनं देशेन नित्यसम्बद्धमिति नावगतं तावद्गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावमनवबुध्यमानस्यापि नानुपपत्तिः । तेन सम्बन्धिज्ञानापेक्षित्वादनुमानमेवेदम् । अपेक्ष्यते हि सम्बन्धमात्रज्ञानं, न तु सम्बन्धिता । सत्यं जीवनस्य देशेन सह सम्बन्धोऽपेक्ष्यते । न पुनर्गमकस्य गृहाभावस्य बहिर्भावेन

म्बन्धमात्रज्ञानम्, न तु सम्बन्धिता। अनुमाने तु ज्ञातसम्बन्धस्येति षष्ठ्या सम्बन्धितैवागमिकेत्युक्तम्। न सम्बन्धमात्रज्ञानम्। दृष्टः श्रुतो वेति दर्शनश्रवणोपन्यासः किं कारणान्तरव्युदासाय?

(१)सम्बन्धिता। अतोऽर्थापत्तौ जीवनस्य देशेन सह सम्बन्धमात्रज्ञान(२)मवगमकमिष्यते। अनुमाने तु ज्ञातसम्बन्धस्येति षष्ठ्या सम्बन्धितैवावगमिकेत्युक्तम्। ज्ञातः सम्बन्धो यस्येति विग्रहवाक्यगतया षष्ठ्या सम्बन्धिन एवैकदेशस्य दृश्यमानस्य गमकत्वम्। तेन यस्य जीवनस्य देशेन सम्बन्धोऽवगतः तस्य गमकत्वं नास्ति। यस्य च गमकत्वं तस्य सम्बन्धज्ञानापेक्षा नास्तीति सिद्धं प्रमाणान्तरम्। अत्र श्लोका भवन्ति।

विना कल्पनयार्थेन तया नानुपपन्नताम्।
अर्थान्तरं कल्प्यते यत्तदर्थापत्तिगोचरः॥
अभावेन गृहेऽभावो बहिः कल्पनया विना।
न तयानुपपन्नत्वं(३)कल्पनातो बहिर्यथा॥
गम्यस्यानुपपन्नत्वमिह कल्पनया विना।
मानान्तरविरोधेन सन्देहापत्तिलक्षणम्॥
देशेन हि विना भावो न कदाचन दृश्यते।
गृहाभावेन सिद्धोऽपि तेन सन्देहमृच्छति॥
तत्संदेहव्युदासाय कल्पना या प्रवर्त्तते।
सन्देहापादकादर्थादर्थापत्तिरसौ स्मृता॥
गमकस्यानुमाने तु विवक्षा सत्वलक्षणम्।
गम्यतेऽनुपपन्नत्वं विना गम्येन(४)वस्तुना॥
तत्सामग्रीविभेदेन भिन्ने एते परस्परम्।
अर्थापत्त्यनुमानाख्ये प्रमाणे इति निश्चितम्॥

दृष्टः श्रुतो वेति दर्शनश्रवणोपन्यासः किं कारणान्तर(स्य) प्रमाणान्तर(स्य) व्युदासाय? दृष्टग्रहणेन प्रत्यक्षपरिच्छिन्नो गृह्यते, श्रुतग्रहणेन तु शब्दावगतः। यदि तु दृष्टग्रहणेनोपलब्ध उच्यते। तत्र श्रुतग्रहणमतिरिच्येत तस्मात्प्रमाणद्वयपरिग्रहाय परप्रमाणव्युदासाय च दृष्टः श्रुतो वेत्युक्तमिति पूर्वपक्षवाद्येवावेदयति। ततश्च प्रमाणान्तरपूर्विकार्थापत्तिर्न संगृहीतेति दूषणं हृदि स्थितम्। सिद्धान्ती त्वाह—नेति वदाम इति।

१. सह सम्बन्धिना इति० क० पु०। २. अवगत्यङ्गं इति ख० पु०।
३. कल्प्यमानः इति. ख० पु० ४. गम्येत हेतुना इति क० पु०

नेति वदामः । उपलब्धोऽर्थ इत्यर्थः । श्रुतग्रहणमिदानीं किमर्थम् ? दृष्ट इत्येव वक्तव्यम् । उच्यते—अभिधानान्तरमेवेद (दृष्टश्श्रुतो वेति)

न प्रमाणान्तरव्युदासाय, किं तर्हि दृष्टः श्रुतो वेति उपलब्धोऽर्थ इत्यर्थः । ततश्चोपलब्धिमात्रग्रहणादर्थात्सर्वप्रमाणसङ्ग्रहो भवतीत्यर्थः । श्रुतग्रहणमिदानीं किमर्थम् ? दृष्ट इत्येव वक्तव्यम् । दृष्टग्रहणेनैवोपलब्धवाचिना श्रुतस्यापि सङ्गृहीतत्वादिति । ननु च—यद्यपि श्रुतोऽप्युपलब्ध एव तथापि श्रुतपूर्विकार्थापत्तेः प्रमाणग्राहिणीत्वेन विशेषं सूचयितुं श्रुतग्रहणं कृतमिति ।

ननु श्रुतार्थापत्तावपि श्रुतो दिवाभोजनाभावो रात्रिभोजनं विना पीनत्वस्यानुपपन्नत्वे सत्यनुपपद्यमानो रात्रिभोजनमेव कल्पयति, न शब्दम् । न हि शब्देन विनाऽर्थस्यानुपपत्तिः, किन्तु अर्थेनैव । सत्यमेवम्, अर्थमेव कल्पयितुं प्रवृत्तार्थापत्तिः । तस्यार्थस्य सविकल्पकज्ञानग्राह्यत्वाच्छब्दपुरःसरतया प्रतीतेः शब्द एव त्ववगतोऽर्थमुत्थापयति ।

नन्वेवं प्रत्यक्षादिष्वपि सविकल्पकज्ञानान्यर्थं न गृह्णीयुः, किन्तु शब्द एव पर्यवस्येयुः । तिर्यगादिप्रतीतिषु शब्दशून्यास्विन्द्रियस्यार्थ एव सामर्थ्यमवधृतम् । तेन सविकल्पकदशायामपि तत्रैव भवितुमर्हति । नान्यत्र, शक्तिकल्पनापरीक्षयात् । श्रुतार्थापत्तिस्तु कदाचिदपि तिरश्चां नास्ति, शब्दव्युत्पत्तिनिबन्धनत्वात्तस्याः । न ह्यव्युत्पन्नः शब्दपूर्वकं वाक्यार्थमवबुध्यते ।

ननु दृष्टार्थापत्तौ तावदर्थापत्तेरर्थ एव सामर्थ्यमवधृतम्, अत्रापि तथैव भवितुमर्हति । सत्यमर्थ एव सामर्थ्यं दृष्टम् । किन्तूपपादकत्वेन । न ह्यर्थोऽपि स्वरूपतः प्रतीयते । किन्तूपपादकतया । तच्चोपपादकं यस्मिन्नवगतेऽनुपपत्तिः शाम्यति । शब्देऽपि साक्षादुच्चरितेऽनुपपत्तिशान्तिर्भवतीति प्रथमोपनिपातिनि शब्द एव श्रुतार्थापत्तेर्व्यापारः । तदाह भगवान् वार्तिककारः—

न चार्थेनार्थ एवायं द्वितीयो गम्यते तु नः ।
स विकल्पकविज्ञानग्राह्यत्वात्तु तिरोहितः ॥
अग्निरिन्द्रियलिङ्गाभ्यां नाग्निरित्येव गृह्यते ।
तथा चार्थात्मनैवायं तिर्यग्भिरपि दृश्यते ।
श्रुतार्थापत्तिबोधस्तु तिरश्चां न कदाचन ॥
शब्दव्युत्पत्तिजा ह्येषा श्रुतार्थापत्तिर्धीर्मता ।
शब्दान्तराणां बुद्ध्याऽसौ नार्थमेवाधिगच्छति ॥

तेनैषां नियतं तावत्प्रथमं वाक्यगोचरा ।
वाक्यमेव तु वाक्यार्थं गतत्वाद्गमयिष्यतीति ॥

तदेतत् टीकाकारो भगवान्न मृष्यति, यथागुरुदर्शनं किञ्चिदुच्यते–सविकल्पकविज्ञानेषु शब्दोऽर्थावच्छेदकरूपः प्रतीयेत वाचकतया च शब्दोऽर्थमवच्छिनत्ति । तेन गौरिति ज्ञाने गोशब्दवाच्योऽयमित्येवमर्थः परिगृह्यते । न च शब्दवाच्यतां शब्दो वक्ति । तेनार्थस्याप्रतिपादकोऽस्मिन् विषये शब्दः । किन्तु वृद्धव्यवहारावगतया वाचकतया वाच्यं विशिष्टं(१)न भवति । तेनासावर्थानुपस्थापकत्वात्प्रथमभाव्यपि नानुपपत्तिं शमयितुमलमिति नार्थापत्तिप्रमेयतामनुभवितुमर्हतीति । तेनार्थविषयैवेयमपीति विशेषप्रदर्शनार्थमपि श्रुतग्रहणं न भवति ।

ये तु शब्द एव विश्वजिदादिष्वपरिपूर्णत्वादनुपपन्न इति मन्यन्ते, तेन तदुपपादकः परिपूरकश्शब्द एव कल्प्यत इति वदन्ति, ते स्वमनीषिकाकल्पनया विक्रुबं भाषमाणा उपेक्षामर्हन्तोऽपि बालैरादृता इति बालजनपरिबोधनाय किञ्चिदुच्यते–का तावदिह शब्दस्यानुपपत्तिरर्थानुपपत्त्यतिरेकिणी ? अपरिपूर्णता चेत् , का पुनः शब्दस्यापरिपूर्णता ? अर्थ एव हि केन चिदर्थभागेन विनाऽपरिपूर्णो भवति । अर्थापरिपूर्त्तेः शब्दोऽप्यपरिपूर्ण इति चेत्, भवत्वेवम् । यन्निबन्धना हि तस्यानुपपत्तिः तस्यैव तदुपपत्तिरङ्गीकरणीया । अन्यथा तदवस्थैव शब्दस्या परिपूर्णता स्यात् । तस्मादपरिपूर्णत्वेऽपि शब्दस्यार्थ एव कल्पनीयः । न चार्थानुपपत्तौ शब्दस्यानुपपत्तिः, भिन्नत्वाच्छब्दार्थयोः ।

अथोच्येत–अर्थानुपपत्तौ प्रमेयाभावे शब्दस्य प्रमाणताऽप्यनुपपन्नैवेति । एवमपि प्रमाणतानुपपन्ना स्यात , न शब्दः । न च प्रमाणता पृथगनुपपन्ना किन्तु अर्थानुपपत्त्यैव । एवं चेन्मूलभूतार्थानुपपत्तिरेवार्थापत्त्युपस्थापिकाऽस्तु । अपि च प्रमाणतापि केन चिदर्थेन विना प्रमेयाभावशङ्क्यानुपपन्ना न शब्दाभावेन, येन शब्दं कल्पयेदित्यलमतिविचारेण दूरमन्तरिता वयम् , प्रकृतमनुसरामः ।

अत्रोत्तरम्—अभिधानान्तरमेवेदमुपलब्धेर्वाचकम् । अस्यार्थः–दृष्टशब्दमात्रेण न सर्वपरिग्रहः, किन्तु श्रुतशब्दसहितेन, तेन श्रुतग्रहणं नानर्थकम् । कथं पुनः श्रुतग्रहणस(र)हितेन दृष्टशब्देनोपलब्धं नोच्यते । श्रूयताम्–दृष्टशब्देन यद्यप्युपलब्धमात्रमुच्यते तथापि श्रुतशब्दसन्निधानात् गोबलीवर्दन्यायेन शब्दप्रमितव्यतिरिक्तमुच्यते । नन्वेतस्य गोबली·

१. नावभाति । इति ख० पु०

मुपलब्धेर्वाचकम् ॥

(१)"अभावोऽपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यर्थस्यासन्नि- कृष्टस्य"। अभावोऽपि प्रमाणाभाव इति किमिदं प्रमाणलक्षणम्? ओमित्युच्यते । किमनेन प्रमीयते ? उक्तम्—नास्तीत्ययमर्थः ।

वदन्यायस्याऽऽश्रयणे किं प्रयोजनम? उच्यते—लौकिका वयम् । लोक- श्चेत्थमपि व्यवहरमाणो दृश्यते । न च लोके पर्यनुयोगावकाशोऽस्ति, अनादित्वात् । अत इदमुक्तमभिधानान्तरमेवेदं लोकप्रतीतमुपलब्धेर्वाचकमिति ।

अभावोऽपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यर्थस्यासन्निकृष्टस्य । अभावोऽपि प्रमाणाभाव इति किमिदं प्रमाणलक्षणमिति पूर्वपक्षवादिनः प्रश्नः । अत्र चायम- भिप्रायः—यदि प्रमाणलक्षणमिदं तदनुपपन्नम्, प्रमेयाभावात् । अथ न प्रमाणलक्षणं, तर्हि षष्ठं प्रमाणमिति प्रसिद्धिबाधः । तदा ग्रन्थो- ऽयमसङ्गतो निष्प्रयोजनश्चेति । आचार्यदेशीयः प्राह—ओमित्युच्यत इति । प्रमाणलक्षणमिदमङ्गीक्रियत इत्यर्थः । अयं च तत्राभिप्रायः—भूतला- दिषु घटादीनामभावस्तावत्प्रतीयते—भूतले घटो नास्तीति । न हीयं प्रतीतिर्भूतलमात्रालम्बना, सत्यपि घटे प्रसङ्गात् । न च निरालम्ब- ना, स्वयमेवालम्बनसाधनत्वात् । तेनेयमभावमेवालम्बते । न चेयम- प्रमाणम्, बाधकाभावान्निश्चयात्मकत्वाच्च । अत एवास्यां प्रमाणा- त्मिकायां प्रतीतौ प्रतिभासमानत्वात् प्रमेयत्वमपि तस्य युक्तम् । य- दि चाभावो न प्रतीयते भूतलादिषु चरणन्यासादिव्यवहारो न स्यात् । न ह्यसौ भूतलमात्रपरिच्छेदात्, कण्टकादिमत्यपि भावात् । न च के- वलभूतलग्रहणात्, अभावस्याप्रमेयत्वे कैवल्यापरिच्छेदात् । कैवल्यं हि भूतले धर्मो नाभावादन्यत्, न चान्यासंदृष्टस्वरूपमात्रग्रहणात्, सूक्ष्मकण्टकादियोगिनि भूतले स्वरूपमात्रेण गृहीते प्रवृत्तिप्रसङ्गात्, प्रयत्नपूर्विकाया जिज्ञासाया अयोगात् । तथा अभावस्याप्रमेयत्वे शश- विषाणादीनामप्यनुमानं निर्बाधमासज्येत । तस्मादभावः प्रमेयः । न चेयमभावप्रतीतिः प्रत्यक्षा, अनिन्द्रियसम्प्रयोगजत्वात् ।

ननु च भावप्रतीतिवदिन्द्रियसम्प्रयोगानुविधायिनी कथमनिन्द्रि- यजा? उच्यते—भावग्रहणपुरस्सरोऽयमभावावसायः, भावग्रहणं चेन्द्रि- येणेति तद्भावभावित्वमन्यथासिद्धम् । किमत्र प्रमाणमिति चेत् ? गृही- तभावस्वरूपमात्रस्योपरतेन्द्रियव्यापारस्यापि देशान्तरगतकारणान्त-

---

१. शा. भा. पृ. ८. पं. १० ।

किञ्च तन्नास्ति ? प्रमीयमाणस्य प्रमेयता । अतश्चाप्रमितेः रोपजातजिज्ञासस्याभावप्रतिपत्तिदर्शनात् ।

न चेदमनुमानमपि, सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः । न ह्यगृहीते संबन्धिनि सम्बन्धावसायः सुगमः । न चाभावस्य सम्बन्धिनो ग्रहणमस्ति । तदिदमभावाख्यं प्रमाणान्तरं भाष्येणानेन लक्षितमिति । तत्राहाऽऽचार्यः-किमनेन प्रमीयत इति । न किञ्चिदस्य प्रमेयमिति भावः । उक्तं नास्तीत्ययमर्थ इति । नास्तीत्यस्यार्थस्यासन्निकृष्टस्येत्यनेन नास्तीत्ययमर्थः प्रमीयत इत्युक्तम्, एतन्निराकरोति-किञ्च तन्नास्तीति । नेदमत्र प्रतीयत इत्यर्थः । ततश्च नास्तीति यदुच्यते तदस्य प्रमेयमित्येतदापद्यते । तथा च सति यत्र प्रमीयते तत्प्रमेयमित्यप्रमीयमाणस्य प्रमेयत्वं, यच्च न प्रमीयते न तस्य प्रमितिरस्ति । अन्यथा हि प्रमीयमाणतैव स्यात् । ततश्चाप्रमितेः प्रमाणत्वमित्यलौकिकमिव प्रतिभाति ।

ननु मा भूद्यन्न प्रमीयते तस्य प्रमेयत्वम्, किन्तु तस्य तु यन्नास्तित्वमभावशब्दवाच्यं भूतलाद्यधिकरणं तत्प्रमेयमस्त्विति, नेत्युच्यते अप्रमीयमाणत्वमेव हि नास्तित्वं, नापरम्, । योऽपि हि पृथग्भूतमभावमाह, तेनापि(१)भूतलस्यापि प्रमीयमाणताऽभ्यङ्गीकरणीयैव। तयैव च नास्तित्वव्यवहारोपपत्तेः किमर्थान्तराभ्युपगमनेन ? न चाप्रमीयमाणतैव प्रमेयम्,यस्मात्तदर्थासंसृष्टानुभवयुक्ततैवात्मनस्तस्यार्थस्याप्रमीयमाणता । सा चावस्थाऽऽत्मनः स्वसंविदितैव । नातः प्रमेयमवशिष्यते ।

किं च योऽप्यभावं प्रमाणमाह, तस्यापि तज्ज्ञानोत्पत्तौ(२)तदसंभवानुभवयोग एव कारणम्, स च न चक्षुरादिवदज्ञात एव सत्तामात्रेण ज्ञानजनकः, यतः सम्प्रति दृश्यमानेऽपि भूतलादिषु कस्मिंश्चिदर्थे ऽसत्यपि तदनुलम्भेनासीदिदं प्रागिहेति प्रतीतिर्दृश्यते । अतः सम्प्रति नास्तित्वबुद्धिः प्राक्तनादेव केवलोपलम्भादधुना स्मृतिसमारूढादुपजायत इति बलादभ्युपगमनीयम् । ततश्च केवलोपलम्भलक्षणमेव नास्तित्वमस्तु । किमर्थान्तरपरिग्रहेण? या च सा केवलोपलम्भयोगिताऽऽत्मनः, सा च क्वचिदर्थोपलम्भकसामग्रीवैकल्येन, क्वचिच्च साकल्येनैव, तत्र येयमभावव्यवहारं प्रवर्त्तयति तामेव हि तादृशीं दशामनुसंदधतः 'क्षितितले घटो नास्ती'ति व्यवहारः प्रवर्त्तते । न चात्रातिप्रसङ्गोऽस्ति । संयुक्तेऽप्यभावव्यवहारः स्यादिति संयुक्तोपलम्भात् केवलोपलम्भस्यान्यत्वात् । प्रयत्नपूर्विकापि च जिज्ञासा भूतलादिषु सूक्ष्मकण्टकादिषु

१. भावस्याप्रमीयमाणता इति ख० पु० २. तदसंसृष्टेति ख० पु०

प्रमाणतेऽसलौकिकमिव प्रतिभाति । लक्षणमपि प्रमाणाभाव इति प्रमाणाभाव इत्येव लक्षयति । अस्ति चेयं प्रसिद्धिर्मीमांसकानां षष्ठं किलेदं प्रमाणमिति । न चास्य ग्रन्थतो लोकतश्च प्रमाणताऽवसीयते । अतो न विद्मः प्रसिद्धेः किं बीजमिति ।

किमत्र न ज्ञायते? ग्रन्थतस्तावत्प्रमाणाभाव एवावसीयते । नास्तीत्युक्ते प्रमेयस्यैवाभावं लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते । किं तर्ह्यनेन लक्षितेन? प्रमाणावगत्यर्थोऽयमारम्भः । तदनुसारी ह्यर्थनिश्चयः कथं स्यादिति । अत एवेदमुच्यते, यस्मात्प्रमाणावगत्यर्थोऽयमारम्भः । किमनेन पूर्वोक्तानां प्रमाणानां स्वरूपमवसीयते? यत्पूर्वोक्तैरेव स्वलक्षणैर्नावसीयते । सर्वलक्षणाभिधानवाक्यशेषोऽयं ग्रन्थः ।

विषयोपलम्भहेतुसाकल्येऽप्येषाऽवस्थेति पर्येषितमिति काऽनुपपत्तिः? अन्यथा हि सूक्ष्मत्वादियमवस्थाऽऽत्मन इति शङ्कया निश्शङ्को नाभावव्यवहारः स्यात् । अस्यामेव च प्रतिपक्षभूतायां नास्तित्वात्मिकायां सिद्धायानुमानं शशादिसम्बन्धिनां विषाणादीनां न प्रवर्त्तते इत्यभावस्य प्रमेयान्तरं नास्तीति सिद्धम् । लक्षणमपि च प्रमाणाभाव इति (१)प्रमाणं न भवतीति लक्षयति । प्रमाणाभावोऽभाव इत्युक्ते प्रमाणं न भवतीति प्रतीयते । न हि प्रमाणं प्रमाणाभाव इति शक्यते वक्तुम्, तस्मान्नेदं प्रमाणलक्षणम् । अधुना पूर्वपक्षी ब्रूते—अस्ति चेयं प्रसिद्धिर्मीमांसकानां षष्ठं प्रमाणमिति । न चास्य ग्रन्थतो लोकतश्च प्रमाणताऽवसीयते । अतः तस्मान्न विद्मः प्रसिद्धेः किं बीजमिति । अनेन प्रसिद्धिविरोधं दर्शयति ।

सिद्धान्ती त्वाह—किमत्र न ज्ञायत इति । निर्मूलापि प्रसिद्धिरस्तीति भावः । ग्रन्थतस्तावत्प्रमाणाभाव एवावसीयते । नास्तीत्युक्ते प्रमेयस्याभावं लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते । ततश्च प्राग्व्याख्यातत्वान्न पुनर्व्याख्यायन्ते । किं तर्ह्यनेन लक्षितेनेति । लक्षणग्रन्थविरोधं पूर्वपक्षवाद्याह—यस्मात्प्रमाणावगत्यर्थोऽयमारम्भः तदनुसारी प्रमाणानुसार्यर्थनिश्चयः कथं स्यादित्येवमर्थं प्रमाणलक्षणमुच्यते । यच्च प्रमाणमेव न भवति किं तेन लक्षितेनेति । अत्रोत्तरम्—अत एवेदमुच्यते, यस्मात्प्रमाणावगत्यर्थोऽयमारम्भः प्रमाणावगमार्थ एवेदं लक्षणमित्यर्थः । किमनेन पूर्वोक्तानां प्रमाणानां स्वरूपमवसीयत इति प्रश्नः । यत्पूर्वोक्तैः स्वलक्षणैर्नावसीयत इत्युत्तरम् । यस्य रूपं पूर्वोक्तलक्षणैर्नावसीयते तदनेनावसीयत इत्यर्थः । कथमित्याह—सर्वस्वलक्षणाभिधानवाक्यशेषोऽयं ग्रन्थः । किं पुनरनेन स्वलक्ष-

---

१. प्रमाणाभाव इत्येव लक्षयति ख० पु०

न ह्युत्पादमात्रात् ज्ञानस्यार्थे तस्मिन् प्रमाणस्य प्रमाणताऽवसीयते। अतः स्वलक्षणमात्राभिधानान्निश्चयः। स्वरूपेण प्रमाणस्य समधिगम्यमानत्वात् सर्वप्रमाणानाम्। तस्मात् कार्यप्रत्ययस्तमयात् नास्तीत्यनेन पूर्वोक्तस्यैव लक्षणस्य साधुतोच्यते। कथं तर्हि प्रसिद्धिः? प्रसिद्धिर्वटयक्षप्रसिद्धिवत्। यदि पुनर्व्यवहारान्यत्वात् कारणान्यत्वं

णाभिधानवाक्यशेषभूतेन ग्रन्थेन क्रियत ? इति। तत्राह—(१)नह्युत्पादमात्रात् ज्ञानस्यार्थे तस्मिन् प्रमाणस्य प्रमाणताऽवसीयते न ह्युत्पन्नं ज्ञानमित्येतावताऽर्थे स्वविषये ज्ञानस्य प्रमाणभूतस्य प्रमाणताऽवसीयते, यतस्तत्सम्प्रयोगजत्वादिके प्रतीतेऽपि न प्रमाणतावसीयते। तस्मात्कार्यसमधिगम्यत्वात्सर्वकारकाणाम्, प्रमाणं हि नाम करणकारकम्। सर्वं च कारकं कार्यसमधिगम्यम्। कार्यं च प्रमाणस्यार्थनिश्चयार्थलक्षणम्। निश्चयश्चायमेवेति सावधारणोऽनुभवः। अवधारणं चार्थान्तराद्व्यवच्छेदः। तदुक्तं तन्त्रान्तरे—

अयमेवेति यो ह्येष भावे भवति निर्णयः।
न स वस्त्वन्तराभावसंवित्त्यनुगमादृते॥ इति।

तत्र यदानेन ग्रन्थेन नास्तीत्यस्यासंनिकृष्टस्याप्रमीयमाणस्य यः प्रमाणाभावः सोऽभाव इत्यभावलक्षणं कृतम्। श्लोकश्चात्र भवति—

यन्नास्ति भूतलादौ घटादि तस्याप्रमीयमाणस्य।
योऽसौ प्रमाणविरहः प्रमाणविषयेऽपि सोऽभावः॥ इति।

तदा पूर्वोक्तेनैव लक्षणेन निश्चयपर्यन्तमपि प्रमाणस्वरूपं लक्ष्यत इति ज्ञायते। यस्मादर्थान्तरव्यवच्छेदोऽप्युपलम्भकसामग्रीसाकल्ये(२) केवलं न लक्षणं तत्प्रमाणानुत्पादात्मक एव। तस्मात्कार्यप्रत्ययस्तमयात्प्रमाणकार्यसंविदनुदयात्केवलोपलम्भादिति यावत्, नास्तीति व्यवहारो यस्मात्तस्मादनेन पूर्वोक्तस्यैव प्रमाणलक्षणस्य साधुतोच्यते। यदि हि यावदन्य एवाभावो नाम भावात्, तदा पूर्वोक्तं प्रमाणलक्षणं सर्वमेवासाधु स्यात्तन्मात्रेणाभावानवगमात्तत्पुरस्सरवस्तुनिश्चयाभावादनिश्चयफलस्य प्रमाणत्वानुपपत्तेः। अप्रमाणं च प्रमाणमिति लक्षणमात्रं बालजल्पितमेव स्यात्। केऽयं तर्हि प्रसिद्धिरिति पुनः प्रसिद्धिप्रश्न उत्तरदानाय। प्रसिद्धि-

---

१. न ह्युत्पादनमात्रादित्यादि इति० ख० पु०।

२. केवलोपलम्भलक्षणः तत्प्रमाणानुवादात्मक एवेति० ख० पु०।

मन्यन्ते किं कुर्मः ? न हि व्यवहारान्यत्वात् प्रमाणान्यत्वासिद्धिः। अतः स्वलक्षणमेवेदम्। इदमेव च तल्लक्षणम्। तस्मात् प्रसिद्धत्वादपरीक्ष्यं निमित्तम्॥

(१)"प्रत्यक्षादीन्यन्यानि भवन्तु प्रमाणानि। शब्दस्तु न प्रमाणम्। कुतः? अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्"। अनिमित्तमप्रमाणं शब्दः। यो ह्युपलम्भनविषयो नोपलभ्यते स नास्ति, यथा-शशस्य विषाणम्। उपलम्भनानि चेन्द्रियाणि पश्वादीनाम्। न च पशुकामेष्ट्यनन्तरं पशव उपलभ्यन्ते। अतो नेष्टिः पशुफला"।

वेटयक्षप्रसिद्धिवदिति। व्यामोहपूर्विकेयं प्रसिद्धिरिति यावत्। यदि तावद्व्यवहारान्यत्वात्कारणान्यत्वं मन्यन्ते तदा वयं किं कुर्मः। (२) (भावव्यवहारो विनापि दृश्यानुपलम्भानुसन्धानेन भवति। अभावव्यवहारस्तु दृश्येऽपि तस्मिन्नर्थे केवलोपलम्भानुसन्धानादित्येतस्मादेवन व्यवहारान्यत्वात्। यदि तावत्केचिन्मीमांसकाः प्रमाणान्यत्वं मन्यन्ते ततश्च वयं किं कुर्मः।) न हि व्यामुग्धानलङ्कुरुते पुरुषप्रयत्न इति तेषामुपेक्षा कार्या॥

ननु व्यवहारान्यत्वात्परमार्थ एव कस्मात्प्रमाणभेदो न भवतीत्यत्राह—न हि व्यवहारान्यत्वात् प्रमाणान्यत्वासिद्धिः। प्रमेयान्यत्वेन हि प्रमाणान्यत्वं भवति। न हि व्यवहारान्यत्वमात्रात् प्रमेयान्यत्वमिति न प्रामाणान्तरमिदम्। उपसंहरति-अतः (३)स्वलक्षणमेवेदं लक्षणं, तेषां प्रमाणानामेवेदं लक्षणं (४)न स्वतन्त्रप्रमाणान्तरलक्षणम्। इदमेव च तल्लक्षणं तस्याभावस्येदमेव लक्षणं, न पुनरन्यद्वस्तु धर्मोऽभावो नामेत्यादिकम्। यथा चान्यत्र लक्षणं, तथोक्तमिति। तस्मात्प्रसिद्धत्वादपरीक्ष्यं निमित्तमिति मूलप्रस्ताव उपसंहृतः।

प्रत्यक्षादीन्यन्यानि भवन्तु प्रमाणानि शब्दस्तु न प्रमाणम्। कुतः? अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्। अनिमित्तमप्रमाणं शब्दः योऽप्युपलम्भनविषयो नोपलभ्यते स नास्ति, यथा—शशस्य विषाणम्। उपलम्भनानि चेन्द्रियाणि पश्वादीनाम्। न च पशुकामेष्ट्यनन्तरं पशव उपलभ्यन्ते। अतो नेष्टिः पशुफला। प्रत्यक्षादीन्य-

१. शा. भा. पृ. ८. पं १०।

२. ( ) एत कुण्डलान्तर्गतो भागः ख० पु० नास्ति.

३. अतस्तल्लक्षण इति ख० पु०।

४. अतः स्वलक्षणमेवेदं इति क. पु०

प्रत्यक्षादीन्यन्यानि भवन्तु प्रमाणानि शब्दस्तु न प्रमाणमिति कोऽभिप्रायः? अयमभिप्रायः-यदुक्तमनपेक्षत्वादिति प्रमाणान्तरानवगम्यमर्थमवगमयतीत्येतावन्मृषा। कुतः? भविष्यंश्चैषोऽर्थ इति भाव्यतया प्रामाण्यमुक्तम्, तदत्र न सम्भवति। कथं पुनरसम्भवः? किमनियोगकं वाक्यमस्तीति। किमत्र नियोगः करिष्यति। प्रमाणान्तरावगम्ये हि तस्य दर्शनात् स्मृत्यादौ। तस्माद्विनियोगावगम्यमेवार्थमालोच्य विषयो वक्तव्यः। स चायं विनिश्चयोऽसौ विद्यमानोपलम्भनविषय एवोपलभ्यते "चित्रया यजेत पशुकाम"

न्यानि भवन्तु प्रमाणानि शब्दस्तु न प्रमाणमिति कोऽभिप्रायः? **अस्य प्रश्नस्यायमर्थः-शब्दादर्थविषयं विज्ञानं जायमानं कथमप्रमाणमिति।** अमयाभिप्रायः-यदुक्तमनपेक्षत्वादिति प्रमाणान्तरानवगम्यमर्थमवगमयतीत्येतावन्मृषा। **अनपेक्षत्वादिति सूत्रावयवेन प्रमाणान्तरानवगम्यमर्थं शब्दोऽवगमयति प्रमापयतीति यदुक्तं तन्मृषा, कुतः? यस्मद्भविष्यंश्चैषोऽर्थ** इति **भाष्येण** भाव्यतया **कार्यतया शब्दार्थस्य कार्यस्य चानन्यप्रमाणावगम्यत्वात्स्वातन्त्र्येण** प्रामाण्यमुक्तं तदत्र चित्रादौ न सम्भवति। कथं पुनरसम्भवः? किमनियोगकं (१) **नियोगानभिधायकं नियुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या नियोगशब्दाभिधेयलिङादिरहितं** वाक्यमस्ति? **येनासम्भवः। यावता सर्वमेव सनियोगकं वाक्यम्, तथा च सति कार्याभिधायकत्वात्सम्भवत्येव प्रामाण्यम्। अत्रोत्तरम्**-किमत्र नियोगो **लिङादिशब्दः** करिष्यति? **न स्वातन्त्र्येणार्थमवगमयतीति यावत्।** प्रमाणान्तरावगम्येऽपि **परतंत्रेऽप्यर्थे** तस्य **लिङादेर्दर्शनात्स्मृत्या**दौ। एतदुक्तं भवति-**लिङादेः परतन्त्रार्थत्वं तावदविवादम्। स्वातन्त्र्यं च न क्वचिदपि दृष्टम्। दृष्टानुसारिणी च कल्पना न्याय्या।** तस्मात् विनियोगावगम्यमेव **परस्परान्विताभिधायिपदजातगम्यमेव। चित्रायागस्य पशूनां च योऽर्थः साध्यसाधनसम्बन्धः प्रतीयते** तमालोच्य **नियोगस्य लिङादे**र्विषयो वक्तव्यः। एतदुक्तं भवति-**फलसाधनतानिबन्धनामेव कार्यतां यागस्य लिङादिर्वदतीति। एवं खल्वभ्युपगम्यमाने शब्दस्वातन्त्र्यमदृष्टं न कल्पितं भविष्यति। पारतन्त्र्यं च दृष्टं न परित्यक्तं भविष्यति।**

किञ्च सचायं **विनियोगान्वयाभिधायि पदजातात्मको** विद्यमानोपलम्भनविषय एव **विद्यमानमुपलब्धिकारणं प्रमाणान्तरम्। यस्य यागेन सह पशु-**

---

१. नियोगाभिधायकतया नियुज्यतेऽनेन इति ख० पु०।

द्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्न गोस्वामिदामोदरशास्त्रिरचितया विनोदिन्या च समेतः। (न्या० वि० ७) रु० २-०

५८ प्रौढमनोरमा। म. म. श्रीभट्टोजीदीक्षितविरचिता तत्पौत्र म. म. श्रीहरिदीक्षितविरचितलघुशब्दरत्नाख्यव्याख्ययासमेता। म. म. पण्डितश्रीभैरवमिश्रविरचितशब्दरत्नव्याख्यया युक्ता। श्रीयुतभाण्डारीत्युपाह्वमाधवशास्त्रिविरचित प्रभानामकटिप्पण्या समलङ्कृता। श्रीयुतजगन्नाथशास्त्रिविरचितयाव्ययीभावस्य शब्दरत्नप्रदीपकनामकटीप्पण्याऽलङ्कृता (अव्ययीभावान्तः प्रथमो भागः) (व्याकरण वि० ९) रु० ५—०

५९ आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्। श्रीहरदत्तप्रणीतयाऽनाकुलाख्यया व्याख्यया, श्रीसुदर्शनाचार्यप्रणीतया तात्पर्यदर्शनाख्यया व्याख्यया च समलङ्कृतम्, पृथक् सूत्रपाठेन, पाठभेदेन, मीमांसापदार्थविवरणेन च संयोजितम्। (कर्म० वि० ५) रु० ४—०

६० नाट्यशास्त्रम्। भरतमुनिप्रणीतम् (सम्पूर्णम्) साहित्योपाध्याय एम.ए. इत्यादिपदवीभाजा पण्डित बटुकनाथ शर्म्मणा तथा साहित्यशास्त्रि एम.ए. पदवीभृता पण्डित बलदेवोपाध्यायेन च सम्पादितम्। (नाट्यशास्त्र वि० १) रु० ५-०

६१ काव्यालङ्कारः। श्रीभामहाचार्येण विनिर्मितः। काशीविश्वविद्यालयाध्यापकाभ्यां पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम० ए० साहित्योपाध्यायः तथा पण्डित बलदेव उपाध्याय एम० ए० साहित्यशास्त्री इत्येताभ्यां भुमिकादिभिः समलङ्कृत्य सम्पादितः, काशी विश्वविद्यालयोपकुलपतिपदं विभुषयद्भिः श्रीमदाचार्यप्रवरैः आनन्दशङ्कर ध्रुव महोदयैः लिखितेन प्राक्कथनेन सनाथीकृतः। (अलङ्कार वि० २) रु० १—८

६२ ब्रह्मवादः। गोस्वामि श्रीहरिरायजी महाराज विरचितः। श्रीगोपालकृष्णभट्ट विरचित विवरणाख्यव्याख्यासमलङ्कृतः। तथा गोस्वामी श्रीब्रजनाथविरचितो ब्रह्मवादः। तथा शुद्धाद्वैतपरिष्कारः श्रीमद्रामकृष्णभट्ट विरचितः। श्रीरघुनाथशास्त्रि विरचित शुद्धाद्वैतपरिष्कारतात्पर्यम्। श्रीहरिशङ्कर शास्त्रि—वेदान्तविशारदेन विस्तृत् भूमिकया विविधपरिशिष्टैर्भाषानुवादेन टिप्पण्यादिना च समलङ्कृतः। (शुद्धाद्वैतसम्प्रदाय वि० १) रु० १—०

६३ प्रेमरसायनम्। श्रीविश्वनाथपण्डितरचितम् (का०वि०८) रु० १—०

६४ व्याप्तिपञ्चकरहस्यम् सिंहव्याघ्रलक्षणरहस्यं च। श्रीमथुरानाथतर्कवागीशकृतम्। न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्झरिणीव्याख्यया टिप्पण्यादि विभूषितं च। (न्या० वि० ८) रु० ०—१२

६५ सिद्धान्तबिन्दुः। श्रीमधुसूदनसरस्वती विरचितः। श्रीभगवान् शङ्कराचार्य विरचित दशश्लोकव्याख्यारूपः श्रीगौड ब्रह्मानन्दविरचित न्यायरत्नावली-नारायणतीर्थ विरचित लघुव्याख्या टिप्पणीसहितः। (वेदान्त वि० ८) रु० ५—०

६६ अन्त्यकर्मदीपकः आशौचकालनिर्णयसहितः। प्रेतकर्मब्रह्मीभूतयतिकर्मनिरूपणात्मकः। महामहोपाध्याय पं० श्री नित्यानन्दपन्तपर्वतीय विरचितः। (कर्मकाण्ड वि० ६) रु० १—८

६७ सांख्यदर्शनम्। श्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृत सांख्यप्रवचनभाष्यसमलङ्कृतम्। (सांख्य वि० १) रु० २—०

६८ अनेकार्थसङ्ग्रहो नाम कोशः। आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण विरचितः। (कोश वि० २) रु० २—०

६९ शिशुपालवधम्। श्रीमन्माघकविनिर्मितं श्रीवल्लभदेवकृतया सन्देहविषौषधिव्याख्यया महामहोपाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतया सर्वङ्कषाव्याख्यया समेतम्। (सम्पूर्णम्) रु० ३—८

६९ ,, ,, (संपूर्णम्) रफ मोटा कागज़ रु० २—८

७० व्याप्तिपञ्चकम् सिंहव्याघ्रलक्षणं च। श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतम्। न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्झरिणीव्याख्यया टिप्पण्यादि विभूषितं च। (न्याय वि० ९) रु० ०—८

७१-१ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्। चतुःसूत्र्यन्त पूर्णानन्दीय व्याख्यासहितया श्रीगोविन्दानन्द प्रणीतया रत्नप्रभया समन्वितम्। द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादान्तो प्रथमोभागः रु० २—८

७१-२ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्। रत्नप्रभया सहितम्। द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादान्ताच्चतुर्थाध्याय पर्यन्तः द्वितीयोभागः। (यन्त्रस्थ)

७२-१ सिद्धान्तशिरोमणिः। श्रीभास्कराचार्य विरचितः। गणिताध्यायः वासनाभाष्य सहितः। ज्योतिषाचार्य म. म. श्रीश्मद्वापूदेवशास्त्रिकृतटिप्पणी सहितः। (ज्यो० वि० ४) २—०

७२-२ सिद्धान्तशिरोमणिः। ,, ,, ,,
गोलाध्यायः वासनाभाष्य सहितः। ज्योतिषाचार्य म. म. श्रीश्मद्वापूदेवशास्त्रिकृतटिप्पणी सहितः। (ज्यो० वि० ४) २—०

७३ काकचण्डीश्वरकल्पतन्त्रम्। पण्डित रामकृष्ण शर्म्मणा सम्पादितम्। पण्डित बटुकनाथ शर्म्मा एम. ए. साहित्योपाध्याय इत्येतेन लिखितया प्रस्तावनया सनाथीकृतम्। (आयुर्वेद शास्त्रविभागे १) रु० ०—८

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक बनारस सिटी।